

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Kennst du das Land?

Italië-reizigers, Rome-ervaringen en Duits historisch besef in de negentiende eeuw

de Jong, H.

Publication date

2020

Document Version

Other version

License

Other

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

de Jong, H. (2020). *Kennst du das Land? Italië-reizigers, Rome-ervaringen en Duits historisch besef in de negentiende eeuw*. [, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

2. Den schönen faulen Süden

De politieke kleuring van het Italiaanse
verleden.

Het apolitieke, radicale, conservatieve en
(nationaal)liberale Rome

Gioacchino Altobelli en Pompeo Molins, Tempel van Minerva, Keizersforum (Forum van Nerva), 1857-1875. Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet, Amsterdam. Collectienummer: RP-F-2003-155. Het citaat uit de titel is afkomstig van Jacob Burckhardt (voorjaar 1846). O.a. geciteerd in Buck, Vasoli, *Rinascimento*, 37; Kaegi II, 580.

Inleiding

In Arkadien wurd' auch ich geboren./ Auch ich habe mal auf Freiheit geschworen./ [Aber:] ... das Klügste, das Beste, Bequemste./ Das auch freien Seelen weitaus Genehmste/ Heißt doch schließlich, ich hab's nicht Hehl:/ Festes Gesetz und fester Befehl.

Theodor Fontane¹

Een historicus bestudeert een onderwerp graag 'door de tijd' heen. Dit leidt dan over het algemeen tot verhalende beschrijvingen, die het onderwerp chronologisch trachten te begrijpen, door te wijzen op herkomst, verandering, doorwerking, (dis)continuïteit, en de invloed van de context daarop. Dit is in het voorafgaande hoofdstuk gebeurd. De historicus kan een historisch fenomeen ook meer 'in de tijd' plaatsen, door het synchrone extra accent te geven in plaats van het diachrone, in inhoudelijke en vergelijkende thematische dwarsdoorsnedes, met inachtneming opnieuw van de historische context. Dit zal in de drie komende hoofdstukken gebeuren.

Nu de hoofdlijn van de ontwikkeling in hoofdstuk 1 is geschetst, is namelijk aandacht op zijn plaats voor de drie belangrijkste achterliggende thema's die keer op keer de Duitse Italië-cultus in de negentiende eeuw sterk blijken te hebben beïnvloed. Het gaat hierbij om achtereenvolgens de politieke opvattingen van de Italië-reizigers, hun houding ten aanzien van sekse en seksualiteit en ten slotte hun religieuze *mindset* en denkbeelden. Deze thema's, die veel meer dan bijvoorbeeld regionale achtergrond of landsverschillen bepalend zijn geweest, zullen hieronder worden besproken. Het eerste thema, dat het onderwerp is van dit hoofdstuk, betreft de politieke geladenheid van de Duitse Italië-beleving in de negentiende eeuw.²

Een omkering kan hierbij als opmaat dienen, om de relevantie ervan direct duidelijk te maken. Een favoriete doodoener en legitimeringsstrategie van historici is deze: 'om het heden te kunnen begrijpen is kennis van het verleden nodig'. Het omgekeerde is nog eerder waar. Kennis van het verleden is niet goed voorstelbaar, zonder de gebondenheid aan vragen, problemen en uitdagingen van de eigen tijd; en daarmee politiek geladen. Jörn Rüsen heeft in dit verband meerdere malen overtuigend betoogd dat men prima kan verdedigen dat een (politieke) visie, ingegeven door een perspectief op de toekomst, de oriëntatiekaders biedt voor het handelen in het heden en daarmee dus ook een bijbehorend historisch besef kleurt. Waarbij men direct moet aantekenen dat deze ideeën omtrent het verleden op hun beurt weer de dromen sturen over de toekomst en zo de interpretatie en zingeving van gebeurtenissen in het heden. Het betreft een wisselwerking tussen tijdssferen en tussen mens-, wereld-, geschied- en toekomstbeelden. Geen van de drie tijdssferen heeft het primaat. Dit laat onverlet dat het beeld dat men van het verleden bezit dus *altijd* in hoge mate wordt bepaald door het ingenomen standpunt in de eigen tijd en het perspectief op de toekomst en daarmee mede politiek gekleurd is.³ Precies om die reden mag in een studie naar de Duitse omgang met het Italiaanse verleden in de negentiende eeuw de invloed van dat Duitse en Italiaanse (politieke) heden niet ontbreken.

Te meer niet omdat dit fascinerend genoeg in die periode juist vaak werd ontkend. Jacob Burckhardt was, samen met enkelen uit de zogenaamde Pruisische School die hij ironisch genoeg juist daarom verafschuwde, een van de weinigen in de negentiende eeuw die ruiterlijk erkende dat *hij* de vragen stelde aan het verleden vanuit *zijn* context en perspectief.³ Dit inzicht botste boeiend

³ Jacob Burckhardt, afkerig van het nationalistische engagement in zijn eigen tijd, schreef in de inleiding op *Die Kultur der Renaissance in Italien: Im wahren Sinne des Wortes führt diese Schrift den Titel eines bloßen Versuches, ...Die geistigen Umriss einer Kulturepoche geben vielleicht für jedes Auge ein verschiedenes Bild, und wenn es sich vollends um eine Zivilisation handelt, welche als nächste Mutter der unsrigen noch jetzt fortwirkt, so muß sich das subjektive Urteilen und Empfinden jeden Augenblick beim Darsteller wie beim Leser einmischen. Auf dem weitem Meere, in welches wir uns hinauswagen, sind der möglichen Wege und Richtungen viele, und leicht könnten diesselbe Studien, welche für diese Arbeit gemacht wurden, unter den Händen eines andern nicht nur eine ganz andere Benützung und Behandlung erfahren, sondern auch zu*

genoeg hard op het zelfbeeld van de meeste Duitse negentiende-eeuwse Italië-reizigers. Die ontkenen over het algemeen de politieke kleuring van hun omgang met het verleden. Niet voor niets was in het Duitse zelfbeeld voortdurend sprake van een voorkeur voor *zelfreferentiële* kunst en een duidelijke afkeer van het plat-eigentijdse en moment- en materie-gebundene. Menigeen meende *unpolitisch* te reizen. In Italië zou een 'hogere idealistisch perspectief' worden ingenomen, die objectieve en realistische kennis van de patronen in de geschiedenis mogelijk maakte, en vrij zou zijn van politieke kleuring. De eerste studies over de geschiedenis van de Duitse Italië-cultus, zoals bijvoorbeeld die van Friedrich Noack en Wilhelm Waetzoldt, legden de nadruk nog steeds sterk op het feit dat de negentiende-eeuwse Duitse reizigers op Italië esthetisch, idealistisch en dus *unpolitisch* reisden en zich niet bezighielden met of lieten beïnvloeden door zoiets oppervlakkigs en banaals als de politieke actualiteit.⁴

Van een *apolitieke* Duitse reistraditie was, in weerwil van dit gekoesterde Duitse zelfbeeld, natuurlijk helemaal geen sprake. Wie maar even krabt aan de oppervlakte van de Duitse Italië-ervaringen, stuit eronder op tal van brisante politieke thema's, zoals vrijheid, staatsmacht, nationale eenwording en de plicht tot *Sittlichkeit* en protestantse *Innerlichkeit*. Er waren ook tal van politiek geëngageerde Italië-reizigers, zoals nog wel zal blijken.

Het is vergelijkbaar met het zelfbeeld van veel historisten en met de latere intellectuele reflex van de apologeten ervan.⁵ Het historisme is ook geregeld gekenschetst als een beweging die, in de voetsporen van Goethe, Herder, Humboldt en Ranke, het verleden zou hebben leren begrijpen 'vanuit zichzelf' en daarmee de *Individualität* ervan recht had leren doen. In de negentiende eeuw zou men daarom 'objectief en realistisch' zijn ontsnapt aan de (politieke) instrumentalisering van het verleden.⁶ Men zou zich hebben afgezet tegen het anachronistische universalisme van hun achttiende-eeuwse voorlopers, die het verleden de maat zouden hebben genomen aan de hand van maatstaven uit de eigen tijd. Het historisme zou daarmee kunnen worden beschreven vanuit het perspectief van voortschrijdende methodologie, rationaliteit, objectiviteit en professionalisering, kortom verwetenschappelijking.⁶

Men hoeft geen Friedrich Nietzsche, Sigmund Freud of Michel Foucault te heten om te beseffen dat de claim dat het eigentijdse perspectief *niet* doorwerkte op de omgang met het verleden, juist tal van contemporaine politieke agenda's maskeerde. Het 'kritische' werk van auteurs zoals G. Iggers, M.C. Brands, J. Rüsen en recentelijk nog F. Boterman laat erover ook geen misverstand bestaan.⁷ Zo was het natuurlijk ook op het vlak van de '*unpolitische*' omgang met het historische erfgoed in Italië en Rome. Het lijkt er heel sterk op dat al die *unpolitische* 'hogere' inzichten in Italië ook politieke denkbeelden insloten en burgerlijke superioriteitsclaims moesten legitimeren. Die vraag is: welke en waarom die? Bovendien zijn er ook veel Duitse Italië-reizigers geweest die juist wel in (het

wesentlich verschiedene Schlüssen Anlaß geben. (Jacob Burckhardt in de inleiding op het eerste hoofdstuk van de *Kultur der Renaissance in Italien* (1860) I). Bondiger nog: *Unser Gegenstand ist diejenige Vergangenheit, welche deutlich mit Gegenwart und Zukunft zusammenhängt.* (Ibidem).

⁴ Bekend zijn de in dit verband steeds weer aangehaalde citaten van Leopold von Ranke: *Man hat der Historie das Amt, die Vergangenheit zu richten, die Mitwelt zum Nutzen zukünftiger Jahre zu belehren, beigemessen: So höher Ämter unterwindet sich gegenwärtiger Versuch nicht: er will bloß zeigen wie es eigentlich gewesen.* (Uit: *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494-1514*). Dit betekende voor Ranke dat men de eigen persoonlijkheid, en tevens dus de eigen tijd en eigen politieke engagement, uit de omgang met de geschiedenis had weg te houden: *Man ist kein Ich mehr. Oft weiß man kaum mehr, dass man eine Persönlichkeit ist.* Elders ook: *Ich wünschte mein Selbst gleichsam auszulöschen, und nur die Dinge reden, die mächtigen Kräfte erscheinen zu lassen* (Uit: *Englische Geschichte*). De essentie voor Ranke was dit: *Aus dem Besonderen kannst du wohl bedachtsam und kühn zu dem Allgemeinen aufsteigen; aus der allgemeinen Theorie giebt es keinen Weg zur Anschauung des Besonderen.* Dat sloot een hodiecentrische, exemplarische en gepolitiseerde benadering van het verleden uit. Georg Iggers c.s. hebben er op gewezen dat deze depolitisering echter impliciet vaak in een politiek conservatief standpunt resulteerde, omdat het in feite de status quo en het historisch gegroeide verdedigde. (Zie voor bovengenoemde citaten o.a.: Jaeger, Rüsen, *Geschichte des Historismus*, 81-86; Helmut Berding, 'Leopold von Ranke' in: Wehler, *Deutsche Historiker*, 7-24).

historische) Italië munitie vonden voor hun eigentijdse politieke agenda. Ook daarbij kan de vraag worden gesteld: welke munitie precies en waarom die?

Daarmee handelt dit hoofdstuk dus *niet* over de de Duitse en Italiaanse (politieke) actualiteit op zich, en de wisselwerking ertussen. Gezien de overlap tussen de Italiaanse en Duitse geschiedenis tussen 1850 en 1914, waarbinnen de late eenwording van beide *verspätete Nationen* in het oog springt, blijft dit een erg interessant thema, met legio vergelijkingsmogelijkheden. Wat te denken bijvoorbeeld van het opkomende nationalisme in vergelijkend perspectief, de vele vormen van politiek radicalisme in Duitsland en Italië, de reacties op de (mislukte) revoluties van 1848, het gemankeerde liberalisme in de *Nachmärz* dat in beide landen moest gaan schipperen tussen idealistische dromen en 'realistische' staatsmacht, de tweegesternten Bismarck en Cavour en Wagner en Verdi, de razendsnelle modernisering in beide landen vanaf 1870-71, de diverse vormen van *Kulturkampf*, diplomatieke verhoudingen en spanningen, het ontstaan van de *Dreibund*, de gemankeerde democratisering, sociale spanningen en zelfs voorlopers van fascisme en nationaal-socialisme.⁸ Dit niveau echter van de concrete politieke *actualiteit* en wederzijdse beïnvloeding en beeldvorming heeft al veel comparatieve studies opgeleverd.⁹ Er zijn complete Duitse wetenschappelijke instituten in Italië die zich hierop richten, zoals het *Deutsches Historisches Institut in Rom* (DHI) en het *Istituto storico italo-germanico* in Trento.¹⁰ Belangrijker nog, dit perspectief vertelt ons natuurlijk niet veel vernieuwends of verrassends over het historische besef in de negentiende eeuw.¹¹ Het vormt eerder de context van het verhaal in dit hoofdstuk dat er over gaat hoe het verleden, en niet zozeer de Italiaanse politieke en diplomatieke actualiteit op zich, politiek werd vertaald, begrepen en ingezet binnen de Duitse historische cultuur.

Daarbij blijkt direct dat die politieke kleuring (of die nu expliciet geuit werd of impliciet bleef) op heel verrassende en interessante plaatsen naar voren kwam. Het waren heel geregeld de plaatsen waar men juist dacht *niet* aan politiek te doen. Een droog-feitelijke constatering over een klassiek beeld, een meisje bij een bron, een volksfeest, afkeer van het moderne Rome na 1870, een wandeling langs de Via Appia, het had in de negentiende eeuw ook vaak een politieke connotatie, al was het maar omdat het eigenlijke achterliggende thema bijvoorbeeld *vrijheid* was. Men zou misschien zelfs wel kunnen volhouden dat veel (politieke) meningsverschillen over de Duitse samenleving in debatten over het geësthetiseerde en gemusealiseerde Italië werden uitgevochten. Rome lijkt waarschijnlijk óók te hebben gefunctioneerd als een soort politiek-intellectuele bliksemafleider.

Altobelli en Molins, Acqua Claudia. Rond 1870? Toeristen in de Campagna. Omgeving Rome, nabij de Via Appia.

Om op deze materie greep te krijgen is dit hoofdstuk als volgt geordend. Eerst zal in paragraaf 2.1 aandacht worden besteed aan de periode rond 1800. Dit was niet alleen het tijdperk van de op kunst en volksleven gerichte *Klassik* en *Romantik*, waarin een uitsnede van Italië werd gekoesterd die los kwam te staan van de politieke actualiteit tot een wereld van antieke ruïnes of volksfeesten overbleef. Die indruk is in hoofdstuk 1 misschien gewekt, maar dit *unpolitische* kon een sterk politiek-ideologische lading krijgen. De pastorale, idyllische of romantisch-fantastische droombeelden functioneerden als ideaalbeelden, en bezaten, naast een onmiskenbaar escapistische lading, daarmee tevens een kritische potentie. Ze konden worden afgezet tegen de situatie in Duitsland. Belangrijker nog, en dat is eveneens buiten beeld gebleven in hoofdstuk 1, was dat ook een boeiend radicaal (pre-liberaal) tegengeluid valt op te tekenen rond 1800. Relatief onbekende(re) Italië-reizigers zoals Karl Ludwig Fernow en Johann Gottfried Seume kunnen dit illustreren in paragraaf 1.1.

Hierna wordt de politiek-radicalen stroming van de *Vormärz* besproken. Onder invloed van de romantiek, maar wars van het neokatholieke conservatisme daaruit, weigerden sommige reizigers Italië en zijn verleden te vervreemden, ook al ontsnapte men zelf niet altijd aan poëtisering en escapisme. De 'democraten' van het *Junge Deutschland* koppelden ten tijde van de Restauratie graag het vrijheidsstreven in Italië én Duitsland aan elkaar, én ook vrijheidsstreven uit het verleden aan het heden. Wilhem Müller en Heinrich Heine zijn er mooie voorbeelden van. Zij zullen centraal staan in paragraaf 2.2. De revolutie van 1848 en de daarop volgende *Risorgimento* in Italië, verdeelde de reizigers vervolgens in twee kampen: een conservatief en een liberaal kamp. De conservatieve reacties zijn erg boeiend, niet alleen omdat zij vrij onbekend zijn, maar ook vanwege de radicale geschiedopvattingen die samengingen met de teleurstellingen over de politieke ontwikkelingen in Italië en de rest van Europa. Achtereenvolgens Johann Jakob Bachofen en Jacob Burckhardt kunnen dit illustreren (in paragraaf 2.3). Ernaast stond het (veel dominantere) burgerlijk-liberale perspectief. Het bleef politiek vooruitstrevend, maar nam afstand van het politieke radicalisme van de *Vormärz*. Enkele bekende reisgidsen kunnen daarvoor model staan (Förster, Baedeker, e.a.), maar ook Theodor Mommsen, zoals zal blijken in paragraaf 2.4.

Na ongeveer 1860 veranderde het Duitse liberalisme duidelijk van karakter. De Italië-reizigers trachtten nu hun 'progressieve' politieke agenda (waarin de Duitse eenwording centraal kwam te staan) steeds meer te combineren met een esthetiserend, idealiserend en historiserend wereld- en geschiedbeeld. Juist in deze hoek van 'vooruitstrevende' kringen verdween merkwaardig genoeg de Italiaanse actualiteit steeds meer buiten beeld. Met name deze 'nationaal-liberaal' georiënteerden raakten vervuld van een diepe weerzin tegen de komst van de moderne tijd naar Italië. Men kenmerkte een ambivalentie tussen aan de ene kant de wil om modern, vooruitstrevend en politiek 'bij de tijd' te zijn en aan de andere kant de voorkeur voor de musealisering, historisering, idealisering, esthetisering en poëtisering van Italië en afkeer van het moderne Italië. Het is o.a. te vinden bij Ferdinand Gregorovius, in zijn zeer gespleten houding ten opzichte van Rome na 1870. Het is ook aan te treffen bij 'geestverwanten' van hem, zoals Victor Hehn, Paul Heyse, Rudolf Kleinpaul, Heinrich von Treitschke, Herman Grimm en Carl Justi. Paragraaf 2.5 handelt hierover. Deze Italië-auteurs illustreren misschien nog wel het best dat in het midden van de negentiende eeuw een fascinerende omslag plaatsvond: a) van een klassiek-romantisch estheticisme en democratisch radicalisme, op basis van universele en tijdloze principes die op het Italiaanse verleden, heden zowel als op Duitsland werden geprojecteerd, via b) radicaal liberaal engagement dat na 1850-60 steeds sterker esthetiseerde en idealiseerde, naar c) historisch procesdenken, dat samenging met het weggijken van de politieke actualiteit en dat de nieuwe Duitse politieke orde en de suprematie van de Duitse *Kultur* historisch meende te kunnen funderen en daarvoor in Rome bewijzen vond. In de marge van deze dominante nationaal-liberale Italië-beleving overleefde het klassieke liberalisme overigens wel. De 'open blik' ten aanzien van (de problemen in) het contemporaine Italië verdween bij 'journalisten' bijvoorbeeld niet, zoals op het einde van het hoofdstuk in paragraaf 2.6 zal blijken.

2.1 De periode rond 1800. Tijdperk van depolitisering?

Onder de obligate verzuchting *o tempera, o mores*, en onder verwijzing naar de grazende koeien en geiten op het braakliggende Forum Romanum, werd het feit dat Rome een verarmde stad was die slechts voor een derde bewoond was, nauwelijks nijverheid kende en vol lag met overgroeide antieke resten, voor 1780 geregeld beklaagd. Het was een houding die zich prima liet verenigen met de aloude *vanitas*- en verval-symboliek. Men oriënteerde zich op een groots verleden, dat ooit om onbegrijpelijke redenen ten onder was gegaan.¹²

Vanaf ongeveer 1780 echter klonk een nieuw geluid: dat van fascinatie voor de vieze en vervallen wereld van het contemporaine Rome.¹³ Wilhelm von Humboldt, die voor velen geldt als een van de grondleggers van zowel het Duitse liberalisme als de historische *Ideenlehre*, is er illustratief voor.¹⁴ Von Humboldt sloot zeker de ogen niet voor de maatschappelijke problemen en politieke situatie in Rome. Hij was geen nostalgicus. Hij schreef in zijn brieven uit Rome kritisch over de maatschappelijke ellende in de stad, die naar zijn mening werd veroorzaakt door het politieke probleem van de wereldlijke heerschappij door de katholieke geestelijkheid, schraapzucht bij de clerus en een machteloze paus. Maar, de combinatie van overgroeide ruïnes en het vieze on-moderne Rome maakte hem ook enthousiast. Hij moest er niet aan denken dat Rome ooit modern zou worden (*politiziert*), of de ruïnes werden uitgegraven. Hij waardeerde Rome vooral als *himmlische Wüstenei*, waar 'schaduwten' te vinden waren die hem zeer dierbaar waren.¹⁵

Met die *himmlische Wüstenei* ging een nieuw soort volksbeleving gepaard.¹⁵ Niet meer de recentste politieke ontwikkelingen, technische innovaties, het welbevinden van het land, of de maatschappelijke misstanden stond centraal, kortom het Italiaanse heden dat ten tijde van de *Grand Tour* in het middelpunt van de aandacht had gestaan, maar vooral ook het (onmoderne) volkse deel der natie, dat door de straten 'danste'. Steeds vaker werd het Italiaanse volk gekenschetst als natuurlijk, vrolijk en intens-levend, onder azuren hemel. Niet alleen Palladio, Rafaël, Vitruvius en het Pantheon trokken nu de aandacht, maar ook de meisjes bij de bron, herders op het Campo Vacino, vrouwen in traditionele klederdrachten met gitzwarte ogen en lange los vallende haren, stoere 'Romeinen' in Trastevere, de kleurrijke paardenrennen op de Corso te Rome, of het carnaval. Wat dit betreft behoorden Goethes *Das Römische Carneval* (1788-89) en Wilhelm Müllers *Rom, Römer, Römerinnen* (1820) duidelijk tot hetzelfde tijdperk.

Dát was nu de context waarbinnen men nu de antieke monumenten genoot. De fundamentele vervreemding en poëtisering van het Italiaanse volk, dat nu steevast als *lebhaft, sinnlich* en vooral als *kindisch* werd afgeschilderd, had niet alleen grote gevolgen voor de omgang met het Italiaanse heden, maar ook voor de omgang met het Italiaanse verleden. Want bij deze *topos* hoorde dat men dit kinderlijke Italiaanse 'volk' en 'heden' ging vereenzelvigen mét dat verleden. In Italië kon men het verleden over straat zien lopen, terwijl het elders al was uitgestorven. De ruige jongeman uit Trastevere was een Romein (of op zijn minst werkte het antiek-Romeinse sterk in hem door). Hij was verdwaald in moderne tijden. Het Italiaanse heden was geen contemporain modern heden meer. Het was een soort uitgesteld verleden, dat standhield in weerwil van de moderne tijd, een verleden dat weigerde om te sterven. Als een lange slagschaduw uit de menselijke kindertijd, viel het de moderne tijd binnen. De continuïteit werd in Italië dermate groot en ongebroken verondersteld, dat in verborgen hoekjes op straat het verleden kon worden gezien en gehoord. Bij Goethe, Moritz, Herder e.v.a. is dit veelvuldig te vinden.

Er was dus sprake van een *unpolitisch* Italië? Tot op zekere hoogte negeerde men inderdaad

¹⁵ Wilhelm von Humboldt schreef in 1804 uit Rome aan Goethe: *Ich kenne für mich nur noch zwei gleich schreckliche Dinge: wenn man die Campagna di Roma anbauen und Rom zu einer polizierten Stadt machen wollte, in der kein Mensch mehr Messer trüge. ... Nur wenn in Rom eine so göttliche Anarchie und um Rom eine so himmlische Wüstenei ist, bleibt für die Schatten Platz, deren einer mehr Wert ist als dies ganze Geschlecht* (Golo Maurer, *Preussen am Tarpejischen Felsen. Chronik eines absehbaren Sturzes: die Geschichte des Deutschen Kapitols in Rom 1817-1918* (Regensburg 2005) 1).

graag de politieke problemen en -ontwikkelingen van het contemporaine Italië. Men plaatste Italië buiten de (moderne) tijd. Het vertegenwoordigde 'vroeger' en daarmee een hogere orde, een mooiere wereld, die in Italië te vinden zou zijn en die los stond van de materialistische platte oppervlakkige actualiteit in Duitsland, waarvan men ook al graag wegkeek. Oprechte interesse in het daadwerkelijke leven in Italië, laat staan kritiek op de sociale ellende, werd dan ook geregeld vermeden. Italië werd zowel bij de meeste neoclassicisten als romantici geregeld gereduceerd tot een heroïsche, grootse en ideale tegenwereld. Cynisch gesproken: wegdromen, bewonderen, heroïseren, barbariseren, infantiliseren, dramatiseren, theatraaliseren, sacraliseren, het was allemaal goed, zolang Italië en Duitsland, of de actualiteit en het edele verleden, maar niet in eenzelfde categorie werden geplaatst.

Maar aan de andere kant was dit natuurlijk ook niet compleet *unpolitisch*. Het 'gedepolitiseerde' idyllische Italië functioneerde binnen een cultuurkritische context. De positieve stereotypering (in arcadisch-klassieke- of de romantisch mysterieuze variant) was impliciet vaak ook gericht *tegen* de (politieke) situatie in Duitsland. Het escapisme had kritisch potentieel. Italië toonde wat in Duitsland miste.¹⁶

Dit kon progressieve vormen aannemen, zoals in het neohellenisme.¹⁷ Die stroming oriënteerde zich sterk op de vermeende vrijheid in het verleden van landen zoals Italië en Griekenland, waarbij de implicatie was dat die in Duitsland ontbrak. Maar het kon, zoals bij Goethe, ook een conservatieve lading krijgen.¹⁸ De vlucht in het rijk van het schone liep bij Goethe uit op erkenning van de waarde van 'harmonie, regels en orde', met onmiskenbaar ook politieke bijbetekenissen. De romantici vonden op hun beurt in hun geësthetiseerde gepoëtiseerde en bezielde 'Italië' bewijzen voor de opvatting dat vorsten, volk, katholiek geloof en kunstenaar-zieners ooit in een harmonieuze en organische band met elkaar hadden samengeleefd, en dat dit dus ook in de toekomst weer wenselijk en mogelijk was.¹⁹

In alle gevallen bevatte de idealisering en historisering daarmee dus een politiek element, ook al leidde het zelden tot *actieve* politieke betrokkenheid, of tot geëngageerde concrete kritiek op hedendaagse problemen in Italië.

Daarnaast moet benadrukt worden dat het een grove vertekening van de historische werkelijkheid zou zijn, om uit de periode rond 1800 alleen maar de idealisering van Italië en de bijbehorende politieke passiviteit uit de *Klassik* en *Romantik* te benadrukken. We zagen al dat bij Von Humboldt zijn voorliefde voor het onmoderne Rome gewoon kon samengaan met politieke kritiek. Voor Wilhelm Müller ging dit zeer zeker ook op, zoals nog wel zal blijken. Er was absoluut ook een groep Duitse reizigers actief die de ogen *niet* sloot voor de (politieke) actualiteit. Bij hen stond niet zozeer menswording centraal via contact met een wezensvreemd land waar antieke schoonheid opeengestapeld lag in een pittoresk landschappelijk decor, of de overgave aan het absolute in een land vol kleurrijke volkstaferelen, maar eerder een educatief streven dat van géén wezensverschillen wilde weten tussen Italië en Duitsland en dat het civilisatieproces diende van *beide* landen, het bereide land zowel als het land van de reiziger. In deze hoek had men wel aandacht voor de verschillende Italiaanse regeringen, de mate van censuur en eventuele beknotting van vrijheden, de staat van de economie, de indrukken wat betreft armoede en sociale ellende, de positie en macht van de klerikalen, en zo iets als het wegnemen, als graadmeter voor de manier waarop een land werd bestuurd.

August Ludwig von Schlözer (1735-1809), een van de belangrijkste historici en staatsrechtgeleerden van zijn tijd, illustreert deze houding goed.²⁰ Hij kan wat dit betreft als een soort tegen-Goethe worden opgevoerd, die bewust stelling nam tegen een esthetiserende omgang met Italië.^a Von Schlözer bereisde in 1781/82 het land zes maanden, in gezelschap van zijn dochter, drie studenten en een bediende. De professor uit Göttingen had een tweeledig doel. Hij wilde tot rust komen (Italië bleef altijd een sanatorium) en hij wilde bronnen aanboren voor zijn publicaties over filologie, historie en politiek. Von Schlözer toonde in Italië daarbij grote interesse voor de actuele

^a Von Schlözer richtte zich expliciet tegen de historisch-esthetiserende omgang met Italië van veel van zijn tijdgenoten: *Dem Statuenbeguckten bin ich gram worden: es ist so viel unzüchtige Schweinigelei dabei. Kein Wunder, daß alles in Italien hurt ...* (Eberhard Haufe Hrsg., *Deutsche Briefe aus Italien. Von Winckelmann bis Gregorovius* (München 1987) 48).

politiek, economie en de 'staat van het land'. Zeer veel meer dan voor esthetische meesterwerken en historische monumenten. Hij was hierbij bijzonder kritisch. Slechte wegen, vies eten, stank, onkundige bibliothecarissen, uitgerangeerde prostituées die om aalmoezen bedelden, het *Kunstgeschwätz* van zijn collega: het leidde bij Von Schlözer tot scheldkanonnades.⁹

Linksom of rechtsom, politieke visies sijpelden dus door in de Italië-ervaringen. *Unpolitische* reizigers én politiek geëngageerde reizigers koppelden beide politieke uitgangspunten en oordelen aan Italië, haar volk en haar monumenten.

Gioacchino Altobelli, Ruïnes van de Thermen van Caracalla. Circa 1870?

Italië in de politieke maalstroom rond 1800

Hoe kon het ook anders. Reizen door Italië was rond de eeuwwende van 1800 natuurlijk één grote confrontatie met het 'heden'. De politieke actualiteit in Italië was aan voortdurende revolutionaire veranderingen onderhevig. Het land en de (politieke) context van de reizigers veranderden in korte tijd spectaculair. Al vanaf de eerste coalitieoorlog uit de periode van de Franse Revolutie raakten de Italiaanse staten betrokken bij de internationale conflicten.²¹ Piëmont, Lombardije, Toscane, de kerkelijke staten en het Koninkrijk Napels kregen na 1792-93 allemaal te maken met de politieke stormen die woedden in Frankrijk. Vanaf 1796 kwam er Bonapartes zegetocht door Noord-Italië over heen. Piëmont werd verslagen. Het moest Savoye en Nizza (=Nice) afstaan. Grote delen van Noord-Italië werden bezet door Frankrijk (w.o. Modena, Lombardije en het landgedeelte van Venetië). De Cispadanische Republiek werd uitgeroepen. In 1797 volgde de bezetting van de stad Venetië. Genua werd omgevormd tot democratische Ligurische Republiek. De Cispadanische Republiek werd omgezet in de Cisalpinische Republiek. Bij de vrede van Campo Formio gaf Oostenrijk Lombardije op.²²

Ook het pauselijke Rome werd meegesleurd. Nadat paus Pius VI (pontificaat: 1775-1799) in eerste instantie Avignon, Bologna, Ferrara, de Romagna, kunstwerken en het nodige geld had afgestaan, volgde in 1798 de bezetting van Rome door de Fransen. Die maakten er een Romeinse Republiek van.

⁹ Aan zijn vrouw: *O du bist ein glücklicher Mensch! Du hast gestern den Kastraten nicht gehört und heute nicht das Stück von Raffael gesehen, aber dafür - gut gegessen und auf Federn geschlafen!* (Haufe, 46) Verderop: *... statt säuisch werde ich künftig immer Italienisch sagen* (Idem, 48). Of: *Hier in Rome sind 160.000 Menschen: worunter 60.000 Pfaffen und über 100.000 Bettler und Hungerleider* (Idem, 47). *... Pfaffen, Pfaffen sind mir so fatal wie Kastraten und Kapauen* (44). *... alles ist so ungebaut, so scheußlich wüste, daß es fast ungläublich ist.* (Idem, 48).

Pius VI vertrok als gevangene naar Frankrijk, waar hij stierf. Vanaf 1800 zetelde weer (even) een Paus in Rome: Pius VII (pontificaat: 1800-1823). Een concordaat regelde de teruggave van grote delen van de kerkelijke staat. Maar het bleef erg onrustig in Italië. In 1802 werd Napoleon president van 'de Italiaanse Republiek' (de opvolger van de Cisalpinische Republiek). Piëmont werd bij Frankrijk gevoegd. Keizer Napoleon werd in 1805 'koning van Italië'. Hij stelde zijn stiefzoon Beauharnais aan als vicekoning, voegde de Ligurische republiek bij Frankrijk en schonk het vorstendom Lucca aan zijn zuster. In Napels werd Joseph, de broer van Napoleon, in 1806 koning. Hij werd opgevolgd door Joachim Murat. Rome werd definitief bezet in 1808. In 1809 werd de kerkelijke staat bij Frankrijk gevoegd. Napoleons zoon werd *Re di Roma*: koning van Rome. Pius VII verdween als gevangene naar Frankrijk. Het liep uit op radicale hervormingen in de voormalige pauselijke staten (afschaffing van de feodaliteit bijvoorbeeld). Rome veranderde er fysiek door. Piazza del Popolo kreeg een door Valadier ontworpen Frans-Egyptische aankleding. Voor het eerst werd er systematisch gegraven op het Forum Romanum.²³

De reactie ná de restauratie van 1814-15 was in Rome niet veel minder ingrijpend. De paus keerde in Rome terug. De kerkelijke staat werd in oude glorie hersteld, evenals het groothertogdom Toscane. Ferdinand VI keerde op de troon terug in Napels. Murat werd ter dood gebracht. De Jezuïetenorde werd weer toegestaan. Noord-Italië werd herordend. Piëmont werd omgevormd tot koninkrijk Sardinië, waaraan Genua werd toegevoegd. Onafhankelijkheid kwam er voor Parma, Modena en Lucca. Maar Milaan/Lombardije, Venetië en Mantua kwamen stevig in handen van Oostenrijk. Elk streven naar liberalisering en eenwording werd hierna ook de kop ingedrukt. Oostenrijk domineerde als conservatieve macht in Noord-Italië en trad op als hoeder van rust, orde, gezag en het pausdom. De paus op zijn beurt ondersteunde de restauratie uiteraard ook.

Verbaast het dat de politieke actualiteit in Italië bijkans niet te vermijden was voor de Duitse reizigers? Dat kon vervolgens twee kanten op. De extreme politieke verwickelingen rond 1800 stimuleerden bij sommigen overduidelijk een vorm van wegstappen van de daadwerkelijke Italiaanse actualiteit en de problemen ervan. Het kan het escapisme van sommige reizigers goed verklaren. Het kon omgekeerd juist ook leiden tot de aanscherping van de politieke betrokkenheid.²⁴

K. F. Schinkel, blik op het Quirinaal, vanuit Schinkels woning in Rome. 1803-04. Staatliche Museen zu Berlin, Kupferstichkabinett.

Reizen onder invloed van de politieke stormen: de radicale Fernow en Seume

Karl Ludwig Fernow (1763-1808) koos voor de Jakobijnse benadering van Italië.²⁵ Fernow, van 1794 tot 1803 als *Kunstschriftsteller* in Rome, was een *Ästhetiker* uit de Kantiaanse school die veel over de antikiserende kunstenaar Asmus Jacob Carstens schreef en later de verzamelde werken van Winkelmann uitgaf en opgenomen werd in de kring rondom Anna Amalia van Weimar. Hij maakte in

Rome 'de Romeinse Republiek' mee en schreef er op radicaal verlicht-republikeinse wijze over in zijn *Sitten- und Kulturgemälde von Rom* (1802).²⁶ Hierbij richtte hij zich vooral tegen het volgens hem door corruptie gekenmerkte 'despotische' pauselijk bestuur, waarvan hij eveneens de terugkeer nog meemaakte. Dit pauselijke bestuur gold bij hem als 'achterhaald' en als een 'restant' uit het verleden. Dit 'oude gebouw' deed er goed aan maar zo snel mogelijk in te storten. Hij associeerde het contemporeine Rome dus met 'het verleden', net zoals veel reizigers deden die schijnbaar *unpolitisch* idealiseerden, maar Fernow verbond er politiek revolutionaire consequenties aan. Nostalgisch koesteren van dit 'lijk' was Fernow vreemd.^a

Johann Gottfried Seume (1763-1810) schreef op vergelijkbare wijze over Rome, maar was weerbarstiger en boeiender.²⁷ De grote originaliteit van deze *Aussteiger* en *Gegen-Klassiker* blijkt al direct wanneer zijn reisvorm in ogenschouw wordt genomen. Seume wandelde naar Italië! Dit was een *statement* van de eerste orde. Wandelen was revolutionair, vanuit het reis-perspectief én politiek perspectief.²⁸ Goethe, Moritz en Herder hadden, zoals vrijwel iedereen toentertijd, van achter de ruiten van hun koetsen Italië aan zich voorbij laten trekken. Als zij wandelden, dan was dat kort in een stad of op weg naar een galerie. Of zij liepen even om een archeologisch monument heen, in de Campagna, naast hun *koets*. Seume maakte een doelbewuste voettocht naar Italië, van Grimma bij Leipzig naar Syracuse op Sicilië, tussen 6 december 1801 en eind augustus 1802. Hij deed er verslag van in zijn *Spaziergang nach Syrakus im Jahre 1802* (1803), dat hem op slag beroemd maakte.²⁹

Seume zelf presenteerde dit in eerste instantie als een soort gril. Hij noemde zijn reis een *harmlos-idyllische Spaziergang*.³⁰ Hij wenste naar eigen zeggen vooral te ontsnappen aan het klerkenbestaan (in werkelijkheid waarschijnlijk ook aan een mislukte liefdesaffaire). Als motieven voor zijn voetreis naar Sicilië gaf hij op: amandelen en vijgen te willen eten, de Etna in de mond te willen kijken, de Medici in het museum 'een handje te willen geven' en zijn zitvlees *auseinanderzuwandeln*.³¹ Het is typisch te noemen voor de laat-verlichte euforische en enigszins puberale *Aufbruch*-stemming in de traditie van de *sentimental journey* van Laurence Sterne, die Seume onmiskenbaar karakteriseerde.³²

Maar Seumes wandelperspectief was weldegelijk revolutionair. De lange voetreis was onmiskenbaar een daad van protest, waaruit niet alleen de behoefte sprak aan avontuur, maar vooral ook de wil om gangbare sociale rollenpatronen en bijbehorende culturele codes aan te vechten. Seume wandelde niet zozeer omdat hij financieel daartoe gedwongen was, of om de eigen ziel en omgeving in harmonie te brengen. Hij was geen romanticus. Vrijheid stond voor hem ook niet gelijk aan natuurlijkheid. Vrijheid betekende voor hem in de eerste plaats: bevrijding van de despotische banden die het *Ancien Regime* had opgelegd. Hij reisde te voet omdat hij vond dat hij zo het perspectief 'van onderen' kon bereiken, dat het mogelijk maakte om zich te plaatsen tegenover de standenmaatschappij en verderfelijke feodale orde.^b

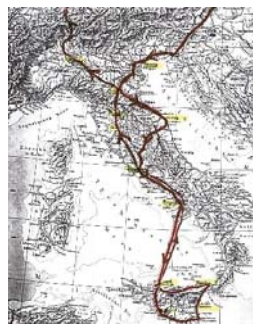
Wie trokken er lopend door Italië? Dat waren *Gesellen*, handwerkslieden, studenten,

^a Fernow reisde naar eigen zeggen op Italië om zijn *Bildung fort(zu)setzen*, in de geest van Moritz en Goethe. Hij noteerde in 1794: *O, ... mir (wird) Italien, das ich jetzt schon paradiesisch fand, ein Himmel werden, aus dem ich einst, mit geläutertem Geschmack, mit geübter Hand und mit einem von dem Ideale der Schönheit verkärten Auge die göttlichen Formen der jugendlichen Vorwelt, mit reinem Sinne aufgefasst, in mein kunstbedürftiges Vaterland zurückbringen und zur Bildung anderer darstellen kann.* (Carl Ludwig Fernow, 'Briefe' in: *Penelope. Taschenbuch für das Jahr 1844* (Leipzig) 343). Uiteindelijk drong de politieke actualiteit zich (te zeer) op de voorgrond. In 1796 schreef hij uit Rome: *Sie können sich also leicht vorstellen, dass ich ein mächtiger Politiker, oder wie der Italiener kürzer ausdrückt, ein Politicone geworden bin ...* Hij nam het *Fortschreiten der dämmernden Aufklärung* in de pauselijke staten met veel interesse en betrokkenheid waar, net zoals de komst van de constituties in de verschillende pauselijke staten en het verlies van wereldlijke macht van de paus. Napoleon, met zijn *Manifeste auf dem Schlechtfelde, die er mit Blut seiner Feinde ins Geschichtsbuch Italiens schreibt* fascineerde hem. Hij noemde Napoleon: *ein erstaunlicher Mensch und vielleicht bestimmt, das Schicksal Italiens für Jahrtausende zu entscheiden.* (Idem, 378 e.v.)

^b *Fahren zeigt Ohnmacht, Gehen Kraft* (Johann Gottfried Seume, *Spaziergang nach Syrakus im Jahre 1802* Jörg Drews Hrsg. (Frankfurt am Main en Leipzig 2001) 448).

handelaren, vagebonden, landlopers, theatermensen en sociale *outcasts*. Zij werden gewantwoord *omdat* zij te voet gingen. Daartegenover stond de reizende elite, die vanuit de koets het landschap en volk minzaam bezag. Met deze laatsten wilde Seume breken, met de eerste zich verbinden. De oud-soldaat Seume (die daarnaast ook corrector, *Privatdozent*, huisleraar en dichter was) wenste daarom *geen* fysieke afstand tot het bereisde land en zijn burgers, om het land in alle eerlijkheid en alle harde details te kunnen aanschouwen en beoordelen.³³

Zijn verslag was alleen al door dit perspectief ‘van onderen’ een uiting van een radicale partijname vóór het volk en de onderdrukten en tegen alle adellijke en klerikale uitbuiting. Seume gaf er mee aan dat voor hem de sociaaleconomische en politieke realiteit de primaire levenssfeer was, en niet kunst, archeologie, geschiedenis en andere verheven zaken. Als een belangrijk reisdoel noemde Seume het ook wel om de idyllen van Theocritus te willen gaan lezen op de landtong van Syracuse, waar ze waren geschreven. Hij onderschreef ook wel het ideaal van menswording en volwassenwording in Italië. Maar daar doorheen vermengde hij zijn felle politieke protest, en die overheerste uiteindelijk. De kritiek betrof daarbij dus zowel Italië als de idealisering van dat land. Men moest volgens Seume kritiek hebben op alles wat de menselijke vrijheid bedreigde en daartoe de harde feiten onder ogen zien. Dit impliceerde dat men niet vluchtte in esthetisch en historisch escapisme. Dat was: *Kindernahrung* of ook wel *Milchspeise für Kinder*.^a Zijn reisverslag was uiteindelijk een antiklerikaal, republikeins en kritisch verhaal over de daadwerkelijke leefsituatie in Italië, dat in schril contrast kwam te staan tot Goethes reisverslag en diens veel zonniger beeld van Italië. Zijn reisverslag botste zo frontaal zelfs op het humaniteitsideaal en de antiekenverering zoals de *Klassik* die bood. Dit werd door de apologeten van dit classicisme ook onmiddellijk opgepikt. Ze bekritiseerden Seume en zijn wandeling door Italië fel.^b

Johann Gottfried Seume en zijn wandelroute door Italië (1801-1812).

^a *Ich bin mir bewußt, daß ich lieber das Gute sehe und mich darüber freue, als das Böse finde und darüber zürne: aber die Freude bleibt still, und der Zorn wird laut. / In Romanen hat man uns lange genug alte, nicht mehr geleugnete Wahrheiten dichterisch eingekleidet, dargestellt und tausend Mal wiederholt. Ich tadle dieses nicht; es ist der Anfang: aber immer noch Milchspeise für Kinder. Wir sollten doch endlich auch Männer werden, und beginnen die Sachen ernsthaft geschichtsmäßig zu nehmen, ohne Vorurteil und Groll, ohne Leidenschaft und Selbstsucht. Örter, Personen, Namen, Umstände sollten immer bei den Tatsachen als Belege sein, damit alles so viel möglich aktenmäßig würde.* (Seume, *Spaziergang*, 12-13).

^b Caroline Herder bijvoorbeeld noemde Seumes reisverslag: *ein unerträgliches Zeug voll Arroganz, Gemeinheit, Großtun im Nichts*. Ze zette Seume neerbuigend weg als: *ein grober Bengel, der mit seinem Ränzel in den niedrigen Wirtshäusern durchkrochen ist ...* (Zie het nawoord bij: Seume, *Spaziergang*, 453).

Seumes verleden

Het ontbrak Seume hierbij zeer zeker niet aan historische interesse en historische kennis. Zijn beschrijving van Alba Longa, net buiten Rome, illustreert prachtig dat Seume waarschijnlijk een grotere kennis van de antieke beschaving en klassieke literatuur bezat dan Goethe.³⁴ Hij ging in Rome om met 'classicisten', zoals Fernow, Canova en Reinhart. Hij prees zichzelf gelukkig er 'verwante zielen' aan te treffen.^a In de kunst van Canova waardeerde hij, zoals alle classicisten, *reine, schöne Humanität*.^b Seume was er misschien de man niet naar om te spreken van *schönen klassischen Gegenden*, maar hij was, in esthetisch opzicht, weldegelijk gevoelig voor de classicistische idealen. Rafaël waardeerde hij ook hogelijk, vooral diens School van Athene, waarvan de thematiek (de apotheose van denkers en wetenschappers) en de stijl (helder, licht en lineair) hem erg aansprak. Voeg erbij nog zijn weerzin tegen de gotiek en zijn gevoeligheid voor sublieme natuurervaringen en de verwevenheid van groots verleden en mooie natuur in Italië en men moet concluderen dat hij tijdens zijn *Gegenreise* toch ook sterk wortelde in de tijd waartegen hij zich afzette.³⁵

Dit blijkt ook wel uit het feit dat hij even zo goed vroeg-romantische ervaringen kon hebben. Onder de indruk van de waterdampen en mistsluier die vanuit de waterval bij Terni omhoog stoven, het prachtige weer en vele historische reminiscenties aldaar (Hannibal en het Trasimeense meer) vervluchtigde in Terni de herinnering aan de tirannie van vroeger tijden en de tirannie in het heden even.^c Zelfs voor Seume was Italië dan een hemels toverland vol nachtegalen; een 'boek der natuur', dat hij juichend las.^d In Paestum overkwam hem dit ook. Bloemenpracht, rijpe amandelen, wijnranken, vijgen, de tempel van Paestum, met de hoge treden, het 'ik' alleen in de zuilengang: het leverde het gevoel op dat de natuurlijke elementen vrolijk speelden met de resten van antieke monumenten en de schepper(s) van al deze schoonheid bezongen. De Campagna Felix rondom Napels bracht hem in soortgelijke poëtische stemming, die hij 'magisch' noemde.³⁶

Maar, keer op keer koppelde Seume al deze 'magische' esthetische ervaringen in Italië uiteindelijk toch aan zijn politieke radicalisme. Dat maakt zijn reis zo ongemeen boeiend. Net zoals de latere politieke radicalen zag Seume de wereldgeschiedenis eigenlijk als één soort *tijd-ruimte* waarin de strijd tussen onderdrukkers en onderdrukten een constante was en eeuwig werd gestreden. Hij vervreemde het verleden niet echt. Het was eerder op te vatten als een welhaast tijdloos 'magazijn' van goed en kwaad.^e Ter ontmaskering van het kwaad in het heden, kon daarom ook het verhaal over uitbuiting in het verleden goed dienen, en omgekeerd. In de Campagna gold Seumes aandacht dan ook vooral, te midden van alle sociale ellende en antieke ruïnes, de recente veldslagen die er hadden gewoed en waarbij Fransen waren betrokken geweest. Het heden en verleden liepen hier in elkaar over.^f

^a *Es ist überall wohlthätig, wenn sich verwandte Menschen treffen, aber wenn sie sich auf so klassischem Boden finden, gewinnt das Gefühl eine eigene Magie schöner Humanität.* (Seume, *Spaziergang*, 139).

^b Van te veel 'realisme' moest hij omgekeerd niets weten. De *Fechter* van Canova vond Seume veel te realistisch: *Der Eine hat soeben den furchtbarsten Schlag vor die Stirne erhalten – dieses ist der Moment – und reißt sodann mit entsetzlichem Grimm seinem Gegner mit der Faust auf einem Griff das Eingeweide aus. Sie gelten für Muster der Anatomie und des Ausdrucks. Da sie keine nahe Beziehung auf reine, schöne Humanität haben, konnten sie mich nicht so sehr beschäftigen ...* (Seume, *Spaziergang*, 139).

^c *Hier hat vielleicht der große Mann gesessen/ Und dem Entwürfe nachgedacht,/ Der seinen Namen ewig macht/ Hat hier das Riesenwerk gemessen,/ Das größte, welches je des Menschen Geist vollbracht./ Es war ein göttlicher Gedanke,/ Und staunend steht die kleine Nachwelt da/... Wie schwebte mit dem Regenbogen,/ Als durch die tiefe Marmorkluft/ Hinab die ersten Donnerwogen,/ Wild schäumend in den Abgrund flogen,/ Des Mannes Seele durch die Luft!/ So eine selige Minute/ Wiegt einen ganzen Lebenslauf/ Alltäglichen Genusses auf;/ Sie knüpft das Große an das Gute./ ...* (Seume, *Spaziergang*, 125-129).

^d Naar aanleiding van Paestum schreef Seume: *Ich eilte fort und Nachtigallen schlügen/ Mir links und rechts in einem Zauberchor/ Den Vorgeschmack des Himmels vor, ... Und rund umher las ich das schöne Buch/ Der Schöpfung, jauchzend, Spruch vor Spruch.* (Seume, *Spaziergang*, 273).

^e *Die Geschichte ist am Ende doch ganz allein das Magazin unsers Guten und Schlimmen.* (Seume, *Spaziergang*, 12-13).

^f Seume maakte hierbij altijd onderscheid tussen personen en 'abstracte' historische machten. In zijn ogen

Seume was binnen die tijd-ruimte vaak wel onder de indruk van het grote *contrast* tussen het (roemruchte) antieke verleden en (treurige) heden. Hij wendde dit contrast vervolgens aan voor de politieke strijd, door het grootse uit het verleden kritisch en bewonderend af te zetten tégen het heden. De plekken waar 'de ouden' hadden geleefd, hun grootse daden, hun prachtige bouwwerken en hun edele ideeën, werden ingezet in het kader van een contemporain debat. In vrijwel alle gevallen werd het verleden door hem zo polemisch aangewend, en was het zijn kritisch-sociale boodschap die uiteindelijk de boventoon voerde. Het waren niet voor niets veelal bouwwerken met praktisch nut die gemeenschapsdoelen dienden, zoals aquaducten, die door Seume steeds weer werden bewonderd.³⁷

Er klonk soms wel even een bijna Gibbon-achtig soort melancholie door, als hij wandelde tussen overgroeide ruïnes. Zijn gedicht over Paestum eindigde bijvoorbeeld somber. De droeve constatering was hier dat het heden geen schim meer was van het mooie verleden. Maar Seume bleef zelden lang hangen in zo'n poëtische en melancholische stemming. Meestal brak daarna al snel weer een kritische houding door jegens het Italiaanse heden én verleden.^a

Rome betekende voor hem ook niet - zoals voor bijna alle andere Duitsers - een onproblematisch kunsthistorisch en esthetisch hoogtepunt.^b De hele passage over Rome laat zich lezen als een frontale aanval op de (geestelijke) despotie, corruptie, ledigheid en smerigheid, in zijn eigen tijd én in de geschiedenis. Vooral dat laatste boeit erg. Het 'verleden' was voor Seume ook geregeld iets dat dat *overwonnen* diende te worden. In Paestum leidde dit er al toe dat Seume de historisch geladen omgeving uiteindelijk als vooral woest en leeg (*öde*) ervoer. Hij schreef de historische objecten om hem heen daar iets heel bedreigends en smerigs toe.^c In Rome werd dit op de spits gedreven. Rome was: de *Kloake der Menschheit*.^d Zijn tweede verblijf in Rome, na Sicilië, liep uit op een vergelijking tussen Parijs en Rome. En daarmee tussen heden en verleden. Beide kregen er daarbij van langs.³⁸ Parijs werd het Napoleontische verraad aan de vrijheid voor de voeten geworpen.^e Rome, in aansluiting op Fernows kritiek op de actuele Romeinse toestanden, werd object van een nog veel fellere

konden bijvoorbeeld alleen concrete koningen, en niet het koningsschap op zich, fouten begaan. Juist daarom eiste hij het recht op om de despoten met naam en toenaam ter verantwoording te roepen: *Das Ganze besteht nur aus Personalitäten, guten und schlechten. ... es muß jedem rechtschaffenen Manne von Sinn und Entschlossenheit erlaubt sein zu sagen, daß alter Sauerteig alter Sauerteig sei* (Seume, *Spaziergang*, 12). In de latere negentiende eeuw zou men meestal omgekeerd redeneren. Historische personen golden als de veruiterlijk van historische machten, die het eigenlijke object werden van historische beschouwingen. Waardoor historische personen in feite onkwetsbaar werden voor kritiek en bijvoorbeeld geweld kon worden gelegitimeerd.

^a *Aber es ist doch traurig für die Humanität, daß man sich - unter den Ölbäumen schlägt* (Seume, *Spaziergang*, 127).

^b *Übrigens bin ich nicht nach Italien gegangen, um vorzüglich Kabinette und Galerien zu sehen ...* (Seume, *Spaziergang*, 138).

^c *Ich eilte fort, hochglühend ward die Sonne,/ Und fühlte schon voraus die Wonne,/ Mit Pästums Rosen in der Hand,/ An eines Tempels hohen Stufen,/ Wo Maro einst begeistert stand,/ Die Muse Maros anzurufen./ Die Tempel stiegen, groß und hehr,/ Mir aus der Ferne schon entgegen,/ Da ward die Gegend menschenleer/ Und öd' und öder um mich her,/ Und Wein wuchs wild auf meinen Wegen./ Da stand ich einsam an dem Tore/ Und an dem hohen Säulengang,/ Wo ehemals dem entzückten Ohre/ Ein voller Zug im vollen Chore/ Das hohe Lob der Gottheit sang./ Verwüstung herrscht jetzt um die Mauer,/ Wo einst die Glücklichen gewohnt,/ Und mit geheimem tiefem Schauer/ Sah ich umher und sahe nichts verschont;/ Und meine Freude ward nun Trauer./ Umsonst blickt Titan so milde,/ Umsonst bekrönt er im Jahr/ Zwei Mal mit Ernte die Gefilde;/ Du suchst von allem, was einst war,/ Umsonst die Spur; ein zottiger Barbar/ Schleicht mit der Dummheit Ebenbilde./ Ein Troglodyt, erbärmlicher als Wilde,/ Um den verschütteten Altar./ Nur hier und da im hohen Grase walt,/ Den Menschensinn noch greller anzustoßen,/ Dumpf murmelnd eine Mönchsgestalt./ Freund, denke Dir die Seelenlosen!/ In Pästum blühen keine Rosen.* (Seume, *Spaziergang*, 274).

^d *Rom ist oft die Kloake der Menschheit gewesen, aber vielleicht nie mehr als jetzt. Es ist keine Ordnung, keine Justiz, keine Polizei; ... und wenn die Menschheit nicht noch tiefer gesunken ist, als sie wirklich liegt, so kommt es bloß daher, weil man das Göttliche in der Natur durch die größte Unvernunft nicht ganz ausrotten kann* (Seume, *Spaziergang*, 289).

^e *Dort wachsen die Cäsarn wie die Fliegenschwärme* (Seume, *Spaziergang*, 294).

aanval op de kerkelijke hiërarchie, die in Rome na de Franse periode nu zo veel macht had herwonnen.^a Rome stelde hij bijkans gelijk met een *terugval*.^b Dit betekende concreet in Rome dat Seume er voortdurend ‘misstanden’ aan de kaak stelde, om het even uit welke tijd ze afkomstig waren.

In Palazzo Spada bekeek Seume het ‘elijike’ beeld van Pompeius, waaronder Caesar vermoord zou zijn. Cynisch becomingarierde hij veelgeroemde resten uit de ‘dictatoriale’ Romeinse Keizertijd, zoals de Villa Adriana.^c Zijn tweede Rome-verblijf kwam met een demasqué van Horatius en Vergilius.^d Een dichterlijke rapsodie met het Capitool als thema, eindigde zelfs met een felle verwerping van de gehéle antiek Romeinse wereld, vanuit de overtuiging dat die vrijwel altijd corrupt, machtsbelust en gewelddadig was geweest en ten onrechte met een idealistische saus was overgoten.^e De antieken hadden slaven gehad!^f Moorden waren gesanctioneerd door religie en doorverkocht als heldendaden aan de wereldgeschiedenis. Zo was het onder de katholieken trouwens nog. De katholieke clerus in Rome was voor Seume de ‘waardige’ opvolger van al deze antieke ellende. Seume schreef sarcastisch over de Romeinse adel waarmee hij in contact kwam en hun lofzangen op het Latijn. Die taal was niet de taal van Livius en Vergilius, maar vooral toch ook die van tirannen zoals als Nero.^g Het was de taal bovendien van de *Mönchsgenerale*, die de plaats hadden ingenomen van de antieke *Kriegsgenerale*. De Sint Pieter was als (religieus) machtsymbool dan ook zoiets als een nieuw Capitool voor Seume; even verderfelijik en evenzeer getuigend van het feit dat machtsmisbruik van alle tijden was, iets dat in naam van de vrijheid altijd en eeuwig bestreden diende te worden.^h Hij

^a *Die Hierarchie wird wieder in ihrer größten Ausdehnung eingeführt; und was das Volk eben jetzt darunter leiden müsse, kannst Du berechnen. Die Kloster nehmen alle ihre Güter mit Strenge wieder in Besitz, die eingezogenen Kirchen werden wieder geheiligt, und alle Prälaten behaupten fürs allererste wieder ihren alten Glanz. Da mästen sich wieder die Mönche, und wer bekümmert sich darum, daß das Volk hungert? Die Straßen sind nicht allein mit Bettlern bedeckt, sondern diese Bettler sterben wirklich daselbst vor Hunger, und Elend. ... Ich selbst habe Einige niederfallen und sterben sehen. Rührt dieses das geistliche Mastheer? (Seume, Spaziergang, 288).*

^b *... die Menschheit (ist) in unsägliches Elend zurückgefallen (Seume, Spaziergang, 290).*

^c *Wer aus Hadrian eine Lobrede schreiben will, muß nicht hierher gehen, und die Überreste seiner Ville sehen: man sieht noch ganz den Pomp eines morgenländischen Herrschers, und die Furcht einer engrüstigen tyrannischen Seele (Seume, Spaziergang, 292).*

^d *Ook Horatius moest het ontgelden: Der schönste Ort von allen antiken Gebäuden, die ich noch gesehen habe, ist unstreitig die Ville des Mäcen in Tivoli. Man kann annehmen, daß der Schmeichler Horaz hier mehrere seiner lieblichsten Oden gedichtet habe, für den gewaltigen Mann, neben und unter dem er hier haus'te (Seume, Spaziergang, 292). Voor de passage over Vergilius: Seume, Spaziergang, 288.*

^e *... fast ist es unsre Schande,/ Es scheint es war das Schicksal Roms/ In Geierflug zu ziehn von land zu Lande;/ ... Und mächtig stand, am Hügel hingedehnt,/ Einst hier die Burg des Donnergottes,/ Wo noch des Tempels Trümmer gähnt:/ Und wer bestimmt, aus welchem Schlunde/ Des Wahnsinns stygischer Betrug/ Der armen Welt die größte Wunde/ Zur ewigen Erinnerung schlug?/ ...Man würgte stolz, und hatte man/ Mit Spott und Hohn die Untat frech getan,/ So stieg man hier auf diesen Hügel/ Und heiligte den Schreckenstag,/ Der unter seiner Schande Siegel/ Nun in der Weltgeschichte lag. ... Von außen Raub und Sklaverei von innen,/ Bei Kato wie bei Seneka,/ Stehst Du noch jetzt entzückt vor Deinen Römern da,/ Und stellst sie auf des Ruhmes Zinnen?/ Vergleiche was durch sie geschah,/ Von dem Sabiner bis zum Goten,/ Die Kapitoler bedrohten/ Die Menschheit mehr als Attila,/ Trotz allen preisenden Zeloten. Betrachtet Du die Stolzen nur mit Ruh,/ Für Einen Titus schreibest Du/ Stets Domitiane nieder./ Behüte Gott nur uns und unsre Brüder/ Vor diesem blutigen Geschlecht,/ Vor Römerfreiheit und vor Römerrecht!/ Wenn Peter stirbt, erwache Zeus nicht wieder. (Seume, Spaziergang, 295-9).*

^f *Wo ein einziger Sklave ist, such ich keine Vernunft mehr ... (Seume geciteerd in: Oswald, Italienbilder, 56).*

^g *De Kardinaal Borgia, die Seume allervriendelijktst ontving, sprak Latijn met hem: so fuhr er, für einen Kardinal drollig genug, lateinisch fort, das Lob dieser Sprache zu machen, durch welche die Nationen so fest zusammenhangen. Haec est illa lingua, setzte er hinzu, quae nobis peperit Livios atque Virgilios. Et Tiberios et Nerones, hätte ich fast unwillkürlich durch die Zähne gemurmelt (Seume, Spaziergang, 128).*

^h *... Jetzt türmet sich am alten Vatikane/ Des Aberglaubens Burg empor,/ In deren dumpfigen Arkane/ Sich längst schon die Vernunft verlor,/ Und wo man mit geweihtem Ohr/ Und Nebelhirn zur neuen Fahne/ Des alten Unsinns gläubig schwor./ Dort steht der Dom, den Blick voll hohen Spottes,/ Mit dem er Menschensinn*

karacteriseerde de christelijke kunst nu als een uiting van *mißverständene Humanität*.³⁹

Misschien was dat wel het sleutelwoord. Waar het uiteindelijk op neerkwam, was dat Seume een sleutelterm zoals *Humanität* fundamenteel anders interpreteerde dan de kring rondom Goethe, Herder en Schiller.^a Hij vatte het niet op in esthetisch-vormende zin en dit had onmiskenbaar grote consequenties voor zijn omgang met het Italiaanse erfgoed. Het logische gevolg was dat men zich in Rome volgens hem *niet* bezig behoorde te houden met reïne (kunst)geschiedenis, noch met kunstliefde, menswording en 'humaniteit' in de zin van de *Klassik*.^b Humaniteit had voor hem maar weinig te maken met klassieke beelden, of harmonische landschappen waarin citroenen bloeiden, of de verheffende innerlijke reactie van het reizende individu hierop. Seume koppelde het liever aan welzijn en welstand, levensomstandigheden, in cultuur gebracht land, goede rechtspraak, de staat van het plaveisel, regeringsvormen en hun functioneren en de bestrijding van de uitbuiting van het gewone volk. Seume kon in Italië dan ook lyrisch worden van een bloeiende boomgaard met fruitbomen en een goede weg daarnaast. Hij liet omgekeerd geen moment onbenut om vorstelijke corruptie en uitbuiting en de 'anachronistische' kerkelijke despotie in Italië aan de kaak te stellen. Bedelarij was bij hem geen onderdeel van een aandoenlijk folkloristisch genrestuk, maar sociale ellende en doffe treurnis. Zijn humaniteits-opvatting diende de strijd voor een betere toekomst. Seume aarzelde in dit verband niet om in Italië een voorschot te nemen op die betere toekomst. Hij stelde zich de Sint Pieter voor als ruïne ná de toekomstige vernietiging. Dit zou volgens hem een beeld opleveren vergelijkbaar met de resten van het Capitool nu.^c

Moraal van het verhaal: de christelijke cultuur, noch de antieke-, leverde uiteindelijk modellen voor het heden en de toekomst. In Seumes woorden: *Wenn Peter stirbt, erwache Zeus nicht wieder*.⁴⁰

verhöhnt; ... (Seume, Spaziergang, 295).

^a *Man kann hier sein und sich wohl befinden, nur muß man die Humanität zu Hause lassen (Seume, Spaziergang, 291).*

^b *Geschichte kann ich hier nicht schreiben (Seume, Spaziergang, 290). Elders: Versteht sich, daß ich weder antiquarische Entdeckungen mache noch antiquarische Werke schreibe; das mögen andere tun. Von den Kunstschätzen in Rom darf ich nicht anfangen (Seume, Spaziergang, 292). Of: Wehe die Humanität, wenn sie (die streitende Kirche) die triumphierende wird (Seume, Spaziergang, 292).*

^c *Es ist, als ob man der stillen Größe der alten Kunst mit diesem herkulischen Bau habe Hohn sprechen wollen. ... Wir saßen in der Knappe der Kuppel ... und übersahen die gefallene Roma. Diese Kirche wird einst mit ihrer Kolonnade die größte Ruine von Rom, so wie Rom vielleicht die größte Ruine der Welt ist (Seume, Spaziergang, 299).*

2.2 De Italiaanse restauratie en de Duitse Vormärz

Met de val van Napoleon was in Italië de rust geenszins weergekeerd. De geest was uit de fles. De kerkelijke staat kreeg in 1816 (even) een grondwet. Sicilië kende in 1820 opstanden, juist om een constitutie te verkrijgen. In 1821 braken rellen uit in Piëmont. Oostenrijk stond met zijn leger en geheime dienst paraat om dit te onderdrukken. In Lombardo-Venetië werden 'samenzweringen' aangepakt. Graaf Federico Confalieri en de dichter Silvio Pellico werden gevangen gezet. Daarmee waren de eerste helden van het *Risorgimento* geboren. Zeker in het jaar 1830 liepen de spanningen hoog op. Ook de opstanden toen, onder invloed van de Europese Julirevolutie, werden neergeslagen. Keer op keer wonnen dus de reactionaire absolutistische krachten. Alleen eigenlijk Karel Albert van Piëmont (1831-49) koos vanaf 1837 voor voorzichtige hervormingen en modernisering. Het was de uitzondering die de regel bevestigde. Vanaf 1831 zetelde met Paus Gregorius XVI (ponificaat: 1831-46) in Rome een aartsconservatief. Het politieke verzet in Italië ging daarom steeds meer ondergronds of vertrok. Het 'Jonge Italië' bevond zich in emigrantenkolonies, gevestigd in Zwitserland, Londen en Marseille. Mazzini en Garibaldi, uitgezweven vanwege hun revolutionaire streven naar een republikeinse eenheidsstaat, voegden zich bij hen.

Natuurlijk leidde dit tot (felle) reacties bij Duitse Italië-reizigers, waarbij politieke opvattingen en geschiedopvattingen op elkaar gingen ingrijpen. Wie Stefan Oswalds uitstekende *Italienbilder. Beiträge zur Wandlung der deutschen Italienauffassung 1770-1840* heeft gelezen, of Wolfgang Altgelds *Das politische Italienbild der Deutschen zwischen Aufklärung und europäischer Revolution von 1848* zal deze periode dan ook niet snel meer afdoen als *unpolitisch*.⁴¹ Het neohellenisme kan er niet van worden losgezien. De identificatie met de Grieken had een sterk politiek vooruitstrevende lading (zie hoofdstuk 1 hierover). Maar het gold ook de meer gematigde Italië-reizigers.

Freiherr vom und zum Stein (1757-1831) bijvoorbeeld keek in Italië zeker niet weg van de problemen in Italië, noch van die van Duitsland.⁴² De Pruisische politicus en hervormer, die na zijn politieke carrière vanaf 1816 als geleerde aan de basis stond van de *Gesellschaft für Deutschlands ältere Geschichtskunde* en de oprichter was van de *Monumenta Germaniae Historica*, trok in de jaren 1820-21 naar Italië, om er oud-Duitse historische bronnen te raadplegen (o.a. in de Vaticaanse archieven te Rome). Stein reisde met wetenschappelijke motieven (én om lichamelijk aan te sterken). Hij bewonderde er zeker ook landschap, klimaat en kunst. Maar dit maakte hem niet blind voor de actuele problematiek in Italië.⁴³

Die droeg zich zelfs aan hem op. Stein zag de opstanden in Napels en Piëmont van zeer nabij. Von Stein verdiepte zich daarop in de politieke situatie van het land en ging in gesprek daarover met de Italiaanse sociale en wetenschappelijke elite die hij ontmoette. Hij had geen panklare oplossingen voor de politieke problemen in Italië. Hij weifelde. Soms neigde hij naar een Italiaanse statenbond, dan weer naar de nationale eenheid. Maar altijd was hij geïnteresseerd in de relatie tussen regeringen en geregeerden, soorten liberale constituties, voorstellen voor harmonie tussen grondbezitters en 'volk', en toonde hij afkeer van het militair neerslaan van opstanden, waarachter gematigde verzoeken om hervormingen schuil gingen. Italië was voor Stein feitelijk eerst en vooral een *lijdend* land, met – en dat is essentieel voor dit betoog – herinneringen aan betere tijden. Stein noemde Italië eigenlijk om twee redenen interessant: om de *moralische Zustände* van het moment enerzijds (lees: de actuele en nationaal-liberale krachten die zich hier ontwikkelden) en anderzijds om haar *großen Erinnerungen*.⁴⁴ Kortom: om de vooruitstrevende bewegingen zowel in het heden, als in het grootse verleden dat hierop stimulerend en inspirerend zou kunnen inwerken.

Italië was volgens Stein een sterke 'natie', met een groot verleden, dat ooit boordevol vrijheid en onafhankelijkheid was geweest. Hij kon zich eigenlijk niet goed voorstellen dat een dergelijk land, met zo'n traditie, nog lang zo'n verbrokkeld en vertrap leven accepteren moest. In zijn visie hadden generaties zich in Italië tevreden gesteld met 'natuur en klimaat', terwijl ze ondertussen geknecht werden. Het verbaasde hem niet dat na de grote veranderingen van de Franse periode een generatie was 'ontwaakt' die daarmee niet meer tevreden was. Von Stein meende dat 'de bevrijding' van de

Italianen wenselijk zowel als 'historisch logisch' was. Het verleden van een land als Italië schiep verplichtingen voor het heden.^a

Stein dacht dus al in termen van naties die in de loop van de geschiedenis 'ontwaakten' of 'sliepen', hetgeen op zich helemaal niet zo vreemd is, omdat dit gedachten waren die in Duitsland in de tijd van de Napoleontische oorlogen juist ook in de intellectuele kring rond Stein waren ontwikkeld.⁴⁵ Die metaforen, van slaap en waken, van nationale dood en leven, werden vervolgens echter bij Wilhelm Müller en Heinrich Heine niet veel later op briljante wijze verder uitgewerkt en van een politiek zeer radicale lading voorzien. Daarmee kwam een nieuwe generatie aan het woord, die van de *Vormärz* en het *Junge Deutschland*.⁴⁶

Het boeiende van deze politiek radicalere reizigers uit de generatie na Stein is geweest dat zij het kritische en politiek radicale engagement uit de traditie van Fernow, Seume en Stein wisten te koppelen aan de idealiserende en poëtiserende constructies zoals de *Klassik* en de *Romantik* die hadden opgeleverd. Ze leverden in de *Biedermeier*-tijd een fascinerend soort dubbelslag, die in afgezwakte vorm doorwerkte in de latere dominante liberale omgang met Italië en zijn verleden. Hier ging opeens (romantische) idealisering van Italië samen met de strijd tegen concrete misstanden in het contemporaine Italië, en Duitsland. Hier werden escapisme en politieke woede op een wijze samengebracht die nog niet eerder was voorgekomen. Een sterk gepoëtiseerd Italiaans verleden wisten zij voor de politieke problemen in het heden relevantie te geven. Wilhelm Müller zowel als Heinrich Heine, prikte daarbij ook nog eens op ironische wijze door de (eigen) geëngageerde beeldspraak heen. Dat zou na hen helaas niet vaak meer gebeuren.

Giorgio Sommer, Piazza Navona. Albumen zilver print. Circa 1860-70. Een beeld van het premoderne Rome. Piazza Navona vol karren en afval. In de ogen van veel vroege liberalen en aanhangers van het *Junge Deutschland* behoorde dit geen kristallisatiepunt te zijn voor nostalgisch en escapistisch terugverlangen. Hier paste kritiek.

Wilhelm Müller: romantiek, Vormärz en realisme

In de eerste plaats waren Wilhelm Müller en Heinrich Heine natuurlijk romantici. Maar de omvorming van Italië tot een magisch dromenland en de vooral koppeling hiervan aan een neokatholiek en neomiddeleeuws politiek engagement verwierpen zij⁴⁷, net zoals hun tijdgenoten

^a Soms was Von Stein wel somber, op historische gronden. Mislukte het in Italië niet al eeuwen? Hij schreef: *Allerdings sind jetzt politische Ideen die herrschenden, Befreiung von fremder, ultramontanischer Herrschaft, Bund italienischer Staaten oder Einheit Italiens, das sind die Ideen, welche die Aufmerksamkeit der gebildeten Klasse ausschließend fesseln und an sich ziehen. - Wie soll aber ein Problem, das seit dem Untergang des Römischen Reichs unaufgelöst blieb, unter den gegenwärtigen Verhältnissen aufgelöst werden können - mir scheinen es nur Spiele einer gespannten Einbildungskraft* (28 okt 1820, geciteerd in: Haufe, 239).

Mendelssohn en Schopenhauer dit deden.^a

Wilhelm Müller (1794-1827) wordt herinnerd als de romanticus die de poëzie schreef die aan de basis ligt van Schuberts liedcycli *Die Winterreise* en *Die Schöne Müllerin*.⁴⁸ Zijn idealisering van Griekenland, in zijn Hellas-gedichten, die hem de naam *Griechen-Müller* opleverden, droegen onmiskenbaar eerder het stempel van een romantische geest, dan van een classicistische.⁴⁹ Zijn *Rom, Römer, Römerinnen. Eine Sammlung vertrauter Briefe aus Rom und Albano mit einigen späteren Zusätzen und Belegen* uit 1820 (uit hetzelfde jaar dus als de Italië-brieven van Von Stein) is naar stijl, opbouw, onderwerpskeuze en toonzetting absoluut romantisch te noemen.⁵⁰

Dit Italië-verslag is opgebouwd uit een grillige serie bewerkte brieven uit Italië, in combinatie met tekstfragmenten, brokstukken uit dagboeken, brieven aan gefingeerde personen, beschrijvende passages, lyrische landschapsschetsen, gedichten, etc.⁵¹ Müller nam erin vertalingen op van Italiaanse volksliederen. De aandacht gold in de eerste plaats ook het Italiaanse volk. Müllers *Rom, Römer, Römerinnen* is daarom wel de (romantische) *Darstellung eines lebendigen Volkes* genoemd.⁵² Dat is terecht. Müller doolde door de volkswijken van Rome en door de bergdorpen rondom de stad, en vond er naar eigen zeggen genotvol *leven* in een hemelse natuur; vreugdevol, zorgeloos en intens.^b De Italianen bleken niet, zoals de Duitsers, vervreemd te zijn geraakt van hun eigen volksaard/natuur, noch van de natuur om hen heen. Men leidde hier een leven dat eigenlijk niet door de moderne tijd was aangeraakt; eenvoudig, daadkrachtig, vrolijk, sterk, ruig, erotisch, heroïsch, gevoelig en vroom tegelijk. Müller zag overal toverachtige tuinen, daar waar anderen gewone parken zagen; en mysterieuze rovers, waar anderen criminelen optekenden; en onbevangingheid en onschuld, waar anderen vooral obsceniteit meenden te zien. Hij trof vooral volksfeesten aan, spel en dans.^c Rome en omgeving maakten op hem de indruk van een levende idylle.⁵³ Müller genoot van het kleurrijke leven daar.^d Een Eichendorff-achtige Italië-beleving, *Wanderliebe* en seculier-religieuze Italië-geestdrift zijn onmiskenbaar.^e

^a Felix Mendelssohn en Arthur Schopenhauer hoonden in Italië de romantici weg, o.a. vanwege hun pogingen om Italië reduceren tot extatische kunstbeleving en daarbij steeds maar weer weg te kijken van de actualiteit. Mendelssohn stoorde zich aan de luidruchtige heren in Caffè Greco in Rome, met hun brede strohoeden, lange haren en baarden en honden, die zich uitputten in idealisering van de middeleeuwen, neokatholieke gevoelens, het zingen van Duitse liederen en andere escapistische vervormingsstrategieën.

Mendelssohn schreef in 1829: *Es sind furchtbare Leute, wenn man sie in ihrem Caffè Greco sitzen sieht ... Das ist ein kleines finsternes Zimmer ... Da sitzen sie denn auf den Bänken umher, mit den breiten Hüten auf, große Schlächterhunde neben sich, Hals, Backen, das ganze Gesicht mit Haaren zugedeckt, machen einen entsetzlichen Qualm ... und so trinken sie Kaffee und sprechen von Tizian und Pordenone, als säßen die neben ihnen und trügen auch Bärte und Sturmhute! Dazu machen sie so kranke Madonnen, schwächliche Heilige, Milchbärte von Helden, dass man mitunter Lust bekommt dreinzuschlagen.* Geciteerd in: Rüdiger Safranski, *Schopenhauer und Die wilden Jahre der Philosophie* (Frankfurt am Main 2008; oorspr. 1987) 362. Arthur Schopenhauer probeerde in 1819, tijdens zijn eerste Italië-reis, in Caffè Greco en in Trattoria dell'Armellino, doelbewust de *deutschtümeln*den neokatholieke romantici tegen zich in het harnas te jagen door het Griekse polytheïsme te verdedigen, of te beweren dat de Duitse *Nation* van alle naties ongetwijfeld de domste was (Ibidem).

^b *Die Natur des Himmels ist es ... die dem Italiener ... seligen Leichtsinns, seine Sorglosigkeit und Nachlässigkeit eingeboren hat.* (Wilhelm Müller, *Werke, Tagebücher, Briefe in 5 Bänden und einem Registerband* Hrsg. von Maria-Verena Leistner (Berlin 1994). Daarin deel 3: *Rom, Römer, Römerinnen*, 171).

^c *Immer und ewig Spiel und Fest, Ohrenweide und Augenlust, und alles in raschem, gesetzlichem Wechsel – so lebt das fröhliche Volk der Siebenhügelstadt; und sie, die verwaiste Staatenmutter, blickt tief sinnig aus ihren dunklen Bogen auf das bunte Gewimmel herab* (Müller, *Werke*, 173).

^d *Die Sonne geht unter, die Glocken läuten Ave-Maria. Nun sind die Spaziergänge im Corso und auf dem Monte Pincio mit Wagen, Reitern und Fußgängern gefüllt. // Jetzt wird das Volk lebendig. Auf allen Gassen klimpert's und singt's, die Osterien und Pizzikarolbuden werden hell und voll, und die Fenster öffnen sich. ...* (Müller, *Werke*, 19).

^e Uit het gedicht: *Sehnsucht nach Italien: Wieder Sehen, wieder Meiden -/ Heißt das Los, um dass ich weine,/ Selige Hesperia;/ ... Als ein Pilger will ich ziehen/ Mit der Blanken Muschelschale/ Durch der Alpen Eis und Schnee,/ Will zur Erde niederknien,/ Wo die erste Blum im Tale/ Fragt nach meinem süßen Weh.// Öffnet mir die*

Maar, Müller was ook de romantiek voorbij en uiteindelijk vooral een (vroeg-liberaal) politiek activist. Wat Müller in Italië vooral waardeerde, was wat hij noemde ‘de naaktheid’ van het volk; de vrijheid en natuurlijkheid, in groot contrast met het noorden.^a Dit had een radicaal politieke lading, die ontbrak bij de meeste andere romantici in Italië, zoals de Nazareners. Zijn uitvoerige schets van de wilde feesten in Rome diende ook mede om het leven in het noorden en de politiek in Duitsland aan de kaak te stellen.⁵⁴ Müller vroeg zich aan het einde van die passage retorisch af waar de volksfeesten en vreugde boven de Alpen toch waren gebleven. Het noorden was ooit eens aan een ‘volksfeest’ begonnen. Lees: ten tijde van de eenwordings- en hervormingsbewegingen rond 1815. Maar die vlam was uitgedoofd c.q. uitgeblazen. Geen lezer kon het ontgaan zijn dat dit Müller zeer speet.^b Zo koppelde Müller voortdurend (romantische) stereotyperingen aan een uitgesproken kritische houding op de Italiaanse én Duitse actualiteit. Als Müller *osterias* binnenstapte en gesprekken aanknoopte, gingen die uiteindelijk over overstromingen, over sociale ellende en over kerkelijke misstanden. De beroerde situatie van het Italiaanse ‘volk’ hield voor hem ook een duidelijke politieke aanmaning in.

Rom, Römer, Römerinnen kende niet voor niets meerdere bijlagen, vol beschrijvende en analytische stukken over belangrijke maatschappelijke fenomenen in Italië. Hieronder bevond zich bijvoorbeeld *Ein Beitrag zur Charakteristik der römischen Staatsverwaltung*. Het was een essay over de misstanden in het openbaar bestuur van de pauselijke staat.⁵⁵ Een andere bijlage, *Einige Bemerkungen über die römische Geselligkeit*, beschreef bijna op sociologische wijze het maatschappelijke leven in

Waldkapelle, / Daß ich Stab und Muschel weise/ An dem heiligen Altar. Müller geciteerd in: Grimm, *Italien-Dichtung. Gedichte von der Klassik bis zur Gegenwart II* (Stuttgart 1988) 118.

^a *Die meisten Fremden ärgern sich an der moralischen Nacktheit des römischen Lebens und schelten sie Frechheit und Schamlosigkeit. Bei uns möchte sie das auch sein: unser unwölkter Himmel, unsre dicke Luft, unser Eis und Schnee treiben den Menschen mit seinen Empfindungen, Worten und Taten ... in Umzäunungen und Mauern zurück. Das nordische Kind, eingeschnürt und eingepuppt, atmet vielleicht ... keinen frischen Lufthauch, sieht keinen hellen Sonnenstrahl, keinen klaren Äther ... Das Römische Kind kann mit dem ersten Blicke aus der Mutter Schoße in den blauen Himmel schauen, ... Halb nackt lernt er im Winter die Sonne, im Sommer die Schatten suchen, im Freien spielt er seine Spiele ... Dieser innig ununterbrochene Umgang mit der freien Natur gibt dem römischen Volke eben jene Freiheit und Offenheit, jene Klarheit und Nacktheit in Wort und tat, die gegen die sittliche und gesellige Herkömmlichkeit des verhüllten Nordens so schroff absticht* (Müller, *Werke*, 170).

^b *Wo gibt es noch eigentliche Volksfeste im gebildeten Norden? Deutschland fing vor einigen Jahre an, ein neues zu feiern. Aber man blies die Jubelfeuer auf unsern Bergen aus, noch ehe sie recht hell und hoch aufloderten. Gebe Gott, daß mit ihnen nicht eine andere Flamme erloschen ist, die sich nicht wieder so leicht entzünden läßt wie jene! Nunmehr zelebriert man den Tag der Leipziger Schlacht, wo er noch in Deutschland zelebriert wird, mit Paraden und Manövern und einem Dejeuner bei einer Hoheit oder einer Exzellenz. Warum gönnt man dem Volke nicht die unschädliche Täuschung, daß es auch noch einige Ursache habe, diesen Tag zu feiern?* (Müller, *Werke*, 175-176).

Rome.⁵⁶ Elders zijn lange passages te vinden over de manier waarop het pauselijke regime was omgegaan met het probleem van de roversbendes, waarbij het zwalkende beleid werd gehegeld en de onmacht van de overheid breed werd uitgemeten.⁵⁷ Iets van de comfortabele romantische huiver kon Müller bij die rovergeschiedenissen niet onderdrukken, maar hij behandelde het als serieus maatschappelijk probleem, net als de censuur, de economische stagnatie en de verstarring op bestuurlijk vlak in Italië.⁵⁸

Een kenmerkende passage uit *Rom, Römer, Römerinnen* is de beschrijving van de Campagna di Roma. Daarin valt, naast de romantische plichtplegingen, vooral veel 'realistische' kritiek op. Na het gejubel om de mooie natuur, volgde een harde schets van het ondraaglijke leven van de dagloners en hun armoede.⁵⁹

James Anderson, De 'historische' Campagna. Het grafmonument van Cecilia Metella aan de Via Appia. Anderson-catalogusnummer 523. Wikimedia Commons.

Wilhelm Müllers verleden

Men zou kunnen vermoeden dat zich dit vertaalde in geschiedvijandigheid bij Müller, als gevolg van zijn oriëntatie op nationale vrijheid, vooruitgang en de onderdrukking door historische machten die een betere toekomst tegenhielden. Dat was maar gedeeltelijk het geval.

Müller kon weldegelijk ook veel vreugde kon ontlenen aan het staan op plaatsen waar de 'ouden' hadden gelopen, of plaatsen die in verband konden worden gebracht met bijvoorbeeld de Aeneas. Zij brachten de oude boeken 'tot leven', volgens Müller. Het staan op de plekken waar ook de antieke helden hadden gestaan, bood de mogelijkheid het roemruchte klassieke verleden bijna te kunnen 'zien' of 'aanraken', middels de resten ervan. Dat raakte Müller. Italië toonde hem ook een levende culturele traditie. Heden en verleden stonden hier nog in een 'organische band' tot elkaar.⁶⁰

Müller reageerde dan ook opmerkelijk fel op de archeologische sites en op de 'rationele' wetenschappelijke omgang met het verleden, die daaraan afbeuk deed naar zijn mening. In zijn veertiende brief uit *Rom, Römer, Römerinnen*, waarin hij zijn verhouding tot de antieken uitvoerig behandelde, blijkt zonneklaar dat hij grote moeite had met het feit dat nu overal werd opgegraven, opgemeten, *abgeklatscht*, benoemd, overkapt, bewegwijzerd, verzameld en geordend.^a Systematische opgravingen op het Forum Romanum of elders, waarbij gebouwen werden neergehaald, structuren kwamen bloot te liggen, aarde en groen werd verwijderd, en bouwsels van

^a *Die Ruinen des alten Roms sind vielfach gemessen, ergänzt, benannt, abgebildet worden: man hat sie bis an ihre Grundlagen aufgegraben, ihre einzelnen Fragmente aus der Erde gesammelt und geordnet, die neuangebauten Türme und Hütten meistens abgebrochen und das gereinigte Altertum mit einer Ringmauer vor aller modernen Entweihung auch für die Zukunft gesichert* (Müller, *Werke*, 163).

later tijd werden weggehaald, stonden hem erg tegen. Müller zag het ‘het oude Rome’ verdwijnen én de schoonheid daarvan (een opvatting die Wilhelm von Humboldt met hem deelde). Door het Forum schoon te krabben en van natuur te ontdoen, was het verleden geen integraal onderdeel meer van Rome, aldus Müller. Geleerden met brillen en meetlinten hadden de plaats ingenomen van volk dat de Saltarello danste, in de schaduw van lindes op het Forum. Müller wilde de resten van de oudheid omslingerend zien met het frisse leven van het heden (om het even of het natuur was, of volk) en zeker niet tot geleerden-objecten reduceren. Het wegsnijden van levendige context waarin de resten van het verleden gefunctioneerd hadden in Rome was hem een gruwel, omdat alleen verenigd ‘in liefdevolle omarming’ het heden en het verleden elkaar iets te zeggen hadden.^a

Toch was hij ook geschiedvijandig (in andere zin dan afkerig van historici en archeologen). Müllers aandacht voor het Italiaanse volk, als genietende én lijdende *tijdgenoten*, ging onmiskenbaar gepaard met weerzin tegen te veel verleden. Zijn eerste blikken op Rome, vanaf zijn balkon, zijn ervoor illustratief. Müller schreef eerst gefascineerd te zijn door het landschap aan zijn voeten, ‘dat Aeneas ook had gezien’. Hij benadrukte dat dit Romeinse ‘landschap’ (de historische resten samen met het dagelijkse leven dat zich daar doorheen slingerde) het antieke verleden voor hem ‘levend’ maakte.^b Maar, alsof hij zijn enthousiasme direct wilde corrigeren, schreef hij twee weken later opnieuw over datzelfde uitzicht vanaf zijn balkon, met een tegenovergestelde strekking. Nu gold de aandacht vanaf het balkon het contemporaine leven onder hem in het heden en diende het verleden juist licht te werpen op het heden en op de toekomst.^c

^a *Die neuen Reisebeschreibungen haben die Aufräumung des Forum Romanum durch die französische Regierung, womit die heilige Statthalterschaft nachmals fortgefahren ist, weidlich gepriesen. Sie haben in der Abreißung der Hütten, Buden, Lauben und Hecken, die sich einst an die alten Trümmern schmiegeten, in der Aufgrabung der Mauern und Säulen bis an den antiken Boden und in der Abscheidung durch steinerne Umzäunungen eine dem heiligen Altertume geziemende Ehrfurcht erkannt. // Dagegen klagen die Römer, und an sie schließen sich die deutschen Maler, über die Verschimpfung des alten Forum. “Das schöne Forum”, rufen sie aus, “man erkennt es gar nicht mehr! Die abgeschmackten Antikler! Da haben sie den schönen Rasen aufgeworfen und runde tiefe Löcher um die abgeschälten Ruinen gezogen, und gar noch eine Mauer darum, mit verschlossenem Tore, als ob ihnen einer das Altertum in Rom wegstehlen wollte. Und die schönen Rebenlauben und die wunderliebliche Eremitenhütte im Kolisseum! ... Kann man doch jetzt nicht im Finstern über das Forum gehen, ohne auf Schutthaufen und im Gruben zu fallen. Und statt der weißen Rinderherden, die sonst auf dem grünen Rasen lagerten, und ihrer braunen Treiber, die den lustigen Saltarello in dem Schatten der Eichen und Linden tanzten, schleichen jetzt nur Reisebeschreibungen mit Brillen, Meßstäben und dem Vasi über das aufgewühlte Feld”. // Ich habe das Forum in seiner früheren Gestalt nicht gesehen, aber dennoch darf ich mich auf die Seite der Unwilligen stellen. Ich liebe das Altertum mit dem frischen Leben der neuen Welt umschlungen zu sehen. Man genießt so beides freudiger und erkennt es tiefer durch den nahen Gegensatz. Bei uns mag sich das klassische Altertum immerhin in Gelehrtenstuben und Antiquitätensälen verschließen: wir haben keinen natürlichen Boden, Luft und Leben dazu. Aber das fehlt in Rom nicht, und der Pulcinell ist nicht fremdartiger im Kolisseum als eine blauäugige Stickerin, die mit einem Strauße von Vergißmeinnicht und Mathissons “Elegie” auf den Ruinen eines deutschen Bergschlosses sitzt. (Müller, Werke, 238-239).*

^b *Nie hätt ich glauben mögen, daß ich die letzten sechs Bücher der Äneide, durch die ich mich einst kaum mit Mühe und nur so ehrenhalber durcharbeiten konnte, noch einmal mit so lebhafter Teilnahme lesen würde, wie ich es dieser Tage auf unserm Balkone getan habe. Vor mir liegt die weite, öde Meerebene von dem Ausflusse der Tiber, dessen Lauf ich, besonders in der Beleuchtung der untergehenden Sonne, von Rom nach Ostia verfolgen kann, bis zu den Pontinischen Sümpfen, die der Vorsprung des Gebirges bei Genzano dem Auge entzieht. Von daher sehe ich Schiffe segeln, immer längs dem Ufer hin ... Daher kam auch Äneas ... da betrat auch er zum ersten male den lange verheißenen lateinischen Boden. Ein Turm, umgeben von wenigen Fischerhütten, zeigt mir die Lage der laurentinischen Königsburg ... Ich unterscheide das ganze Schlachtfeld der Troer und Rutuler, und hinter mir erhebt sich der Albanerberg, von dessen Gipfel die Herrscherin Juno den letzten Kampf überschaute. – Da werden denn sie steifen Hexameter lebendig und treten mir frisch und jung aus dem alten Buche entgegen: ich sehe die Helden kommen und gehen, sie steigen hinab in die menschenleere Ebene, Tempel und Paläste bauen sich auf, sie zu empfangen, und die ewigen Götter stehen auf den Stufen der Berge zwischen Himmel und Erde (Müller, Werke, 24).*

^c *Der Balkon, dessen weite Aussicht mich neulich in klassische Begeisterung versetzte, hat mich dieser Tage*

Müllers *Epigramme aus Rom 1818* staan wat dit betreft niet zo ver af van de *Römische Elegien* van Goethe (daarover meer in hoofdstuk vier).⁶¹ Müller sprak erin zijn walging uit over Duitsers (en Britten) die alleen maar op ruïnes zaten te mijmeren. Zij namen stenen mee uit Rome als *presse-papiers*! Müller schreeuwde ze toe: *Lasset die Steine den Steinen!*⁶² Müller distantieerde zich al helemaal van de (apolitieke) esthetisering en nostalgie, die volgens hem bij 'de dromers' in Italië zo algemeen aan het worden was.^a Hij had een uitgesproken afkeer van de reizigers die Italië reduceerden tot kunst alleen en terugverlangden naar een geïdealiseerd verleden.^b Müller haalde fel uit naar de Nazareners. Müller was van mening dat het niet aanging om 'de tijd terug te draaien'. Hij was partijganger van de moderne tijd, en hij koos daarom voor die moderne tijd, in het volle besef dat hij dan het oude achter zich had te laten. Een soort nieuwe middeleeuwen, met religie, adel, volk en kunst harmonieus verweven - de weg terug opvatten als richtinggevend voor de toekomst, zoals de Nazareners voorstelden - zag hij niet als oplossing. Müller streefde heel bewust naar modern leven en moderne kunst, die bij de eigen tijd paste en toekomstgericht was.⁶³

Daarom kon hij zich uiteindelijk wel met Goethes (vermeende) geschiedvijandige c.q. ahistorische positie identificeren. Zijn gedicht *Goethes Osterie in Rom* begon niet voor niets met de exemplarische zin: *Freunde wohin steht der Sinn?/ Nach dem Neuen, nach dem Alten?*⁶⁴ Dat hield een *keuzemogelijkheid* in. Die keuze viel bij Müller op: het leven in het heden. Het gedicht leidde tot een oproep om alle reisgidsen en kaarten van Rome af te zweren, en daarmee ook van het verleden dat erin stond opgetekend. Hij sprak de lezer toe: *Ich will euer Führer sein.*^c De tocht onder zijn leiding ging vervolgens *niet* naar het Capitool, ook niet naar het Forum of andere *Kaiserkonterfei*, zoals te doen gebruikelijk was. Müller koos voor de osteria waar Goethe altijd zou hebben gezeten en waarnaar hij in de *Römische Elegien* verwees. Oog in oog met dit *klassische* 'kunstwerk' diende men zelf wijn te bestellen, op de plek waar de schone Italiaanse onder de ogen van Goethe ooit een cirkel had getrokken in een wijnvlek op tafel, met alle erotische associaties van dien. Dát was de enige juiste levenshouding in Italië.^d Müller wenste Cupido als *cicerone* in Rome, liever dan een geleerde of estheet.^e

Wel plaatste hij andere accenten dan Goethe.⁶⁵ Goethe oriënteerde zich ondanks zijn fascinatie voor het antieke 'leven' toch ook op het klassiek-eeuwig-mooie. Hij trof dit aan in zowel het antieke als het eigentijdse genietende 'leven'. Het had een louterend effect op *hem*. Müller was vooral gefascineerd door de relatie tussen 'leven' en nationaal-politieke vrijheid in het heden en verleden en de consequenties voor de samenleving en haar toekomst. Müller meende ook wel dat de ware antieke geest 'een genietende geest' was en dat die doorklonk in het daadwerkelijke 'leven' in Rome. Maar hij meende die te kunnen vinden in het Italiaanse dagelijkse *volksleven* en niet zozeer in een meisje dat op een antiek beeld leek. De Italianen, en de Romeinen in het bijzonder,

auch in meinem Studium des Volks, das mir bei einem italienischen Freunde den Ehrentitel eines Professore di Scienza plebea verschafft hat, weiter gefördert. ... die Meerebene diente nur zum modernen Hintergrunde. (Müller, *Werke*, 51-52).

^a Müller schreef niet voor niets: *Kunst und Altertum bleiben gänzlich von meinem Briefen ausgeschlossen* (Müller, *Werke*, 108).

^b *Es ist zugleich bequem und vornehm den heiligen klassischen Boden zu bemitleiden, den ein zerlumptes Geschlecht, unwürdig seines Namens und seiner Väter, entweiht. Da meint denn jeder nordische Primaner, der römischen Erde eine Ehre mit seiner Schuhsohle anzutun, weil er ein paar Horazische und Virgilische Verse auswendig gelernt hat, um damit die Ufer des Fluvius Tiberis zu begrüßen. Was einem solch Geschwätz hier widersteht! Und doch ist es der gewöhnliche Gesang der Zugvögel, wenn sie nach durchflogenen Tage in ihre Fittige im Caffè Greco ausruhen. Die deutschen Künstler sitzen dann in den Ecken und horchen, bis das Geschrei der Vögel gar zu frech wird: dann wirft man ein derbes Wort darauf, und ein Fremdling fragt den andern: "Wie heißt der Herr, der da eben sprach? Er ist gewiß ein neukatholik".* (Müller, *Werke*, 166-167).

^c *Steckt nur keinen Vasi ein,/ Keine Pläne laßt mich wittern,/ ... Ich will euer Führer sein.* (Grimm, *Italien-Dichtung II*, 113).

^d *Aus des Lebens vollem Flor,/ Aus der Erde tiefem Herzen/ Sog er alle Lust und Schmerzen,/ Keinen Tropfen er verlor.* (Grimm, *Italien-Dichtung II*, 114).

^e *So schweb ich am Arme Cupidos/ Über die Trümmern, und er ist Cicerone bei mir.* (Grimm, *Italien-Dichtung II*, 117).

vertegenwoordigden wanneer zij zich onbewust overgaven aan het lichamelijke, driftmatige, moment-gebundene, het historisch waardevolle. Zij waren bij uitstek historisch wanneer ze onhistorisch leefden. Vooral het 'eenvoudige' volk in Rome had dit oorspronkelijke en authentieke in al zijn puurheid weten te behouden, aldus Müller. Een tijdgenoot uit de volkswijk Trastevere kon dus veel hebben van een antieke Romein, juist door zijn aan de tijd ontrukte toestand van gelukzaligheid. Vanuit die gedachtes kon Müller vervolgens concluderen dat de huidige heersende elites in Italië geen recht deden aan deze volksaard en de nationale Italiaanse geschiedenis.⁶⁶

Voor Müller was dan het ook geen vraag wat het alternatief was voor de esthetiserende of historisch-archeologische benadering van Italië. De studie van 'de zeden en gewoonten' van het contemporaine Romeinse volk zou het Oud-Romeinse boven water kunnen brengen. Iedereen veronachtzaamde in Rome deze 'pratende ruïnes'.^a Het verleden kon paradoxaal genoeg het beste worden begrepen door zich te wenden tot de actualiteit in Rome.^b Het Italiaanse volk kon helpen het antieke leven bloot te leggen. De helden en heldinnen van Horatius en Juvenalis vond Müller terug in de villa's, de tavernes, de marktkooplui, de voorlezers, de jongleurs, de danseressen, en de vrouwen in negligé te Rome.^c

Müller wees in Rome op deze wijze vaker op overlap en continuïteit.⁶⁷ Dat de Romeinen tegen kerken en antieke gebouwen hun behoefte deden, was niet iets om je over op te winden. Het deed opeens beseffen dat de inscripties uit de Romeinse tijd al gerept hadden over precies hetzelfde. Het was een karakteristieke uiting blijkbaar van de Romeinse volksaard. Zo redeneerde Müller steeds. Zijn passages over de stierengevechten tijdens de feesten in Rome mondden uit in overpeinzingen over *Spielen* in Rome in zijn algemeenheid en het antieke dat daarin te vinden zou zijn.^d

Juist omdat die continuïteit in Rome zo groot was, konden aspecten uit heden en verleden samen worden ingezet bij de strijd voor meer vrijheid in het heden.^e Zijn bezoek aan de Campagna

^a ... die Ruinen des altrömischen Lebens ..., deren sie eine verhältnismäßig eher größere als kleinere Anzahl in den Sitten und Gebräuchen des heutigen Volkes finden könnten als Theater, Triumphbogen, Tempel und Mausoleen auf den sieben Hügeln und in der Kampagna (Müller, Werke 163).

^b De fysiognomie van de huidige Romeinen verraadde volgens Müller bijvoorbeeld veel over de oorspronkelijke antieke bewoners van Rome. Voor beeldhouwers maakte het hier dan ook niet veel uit of ze werkten naar antieke of moderne modellen: *Die Römerinnen haben die antiken Verhältnisse des Körpers am treuesten bewahrt. ... so sollen die Römerinnen ja besonders deswegen den antikischen Deutschen so gefährlich sein, weil sie den schönsten Büsten der kapitolinischen und vatikanischen Damen so auffallend ähnlich sehen. ... nicht selten ist mir auf dem Heimwege vom Kapitol und Vatikan das vollständige Original einer dort bewunderten Matronenstatue begegnet. Die Männer werfen ihren langen, weiten Mantel von hinten über die Schulter, schlagen einen Arm hinein und lassen den andern bis gegen den Ellenbogen herausgucken. Wenn sie so auf dem Markte stehen und reden, sollte man da nicht glauben, sie hätten es einem marmornen Konsul abgesehen?* (Müller, Werke, 164-165).

^c *Diese Römer spielen freilich in der Staatengeschichte und in den französischen Trauerspielen keine Rolle. Aber sind sie deswegen weniger Römer?* (Müller, Werke, 166).

^d *Um mit den Spielen fortzufahren, so fallen mir deren mehrere in den Sinn, die das römische Volk seiner klassischen Vorzeit verdankt. Der steinerne Diskus wird auf den Plätzen und Straßen, namentlich auf dem Campo Vaccino, fleißig geworfen ... Das allbeliebte Spiel mit dem großen, luftgefüllten Lederballe, welche von Panzerhandschuhen aufgefangen und in die Höhe geschleudert wird, ist nicht jünger ... Bei uns treiben die Kinder solche Spiele, zur Übung der Kraft und Geschicklichkeit des Leibes, hier werden sie als schöne Künste behandelt. ... Die Damen schauen aufmerksam zu und entflammen den Ehrgeiz der Ballschläger, die in engen, dünnen, der natürlichen Form des Leibes angeschmiegtten Kleidern, schwebend und schwankend, sinkend und steigend, aber in antiker Tanzbewegung, den plastischen Reichtum ihrer Glieder verschwenderisch entfalten. ... Dieser angeborene Sinn für schöne gymnastische Kunst, verbunden mit den glücklichsten Anlagen und Mitteln zu ihrer Ausübung, ist ein Erbteil aus der nackten antiken Welt. ... Eine Balgerei von Trasteverinnen kann Motive und Formen zu Heroenkämpfen geben. Der römische Nationaltanz, Saltarello, hat ebenfalls eine ganz antike Bewegung, und die Melodie desselben gehört der neuen Welt auch nicht an.* (Müller, Werke, 164-165).

^e *Woher diese traurig-ernsten Betrachtungen in dem lustigen Rom? Die Ruinen lehren Weltgeschichte, mein*

illustreert dit. Hierin kwam alles samen: interesse in het heden, het Italiaanse volk, het verleden, het heden *als* verleden én de politiek. De passage opende met wandelingen door de bergen en met gesprekken met de inwoners van de dorpjes, vooral over dieren en planten en het dagelijkse leven. In tweede instantie werd de omgeving óók gepresenteerd als bij uitstek historische grond, als het land dat al was bezongen in de Aeneas. Müller was daarbij geïnteresseerd in het beeld dat van de antieke helden in het 'volk' bestond en op hen doorwerkte, meer dan in de klassieke teksten zelf. Het hele betoog eindigde uiteindelijk met pagina's vol opmerkingen over de treurige actuele staat van de landbouw, de economie en de zedelijke en sociale situatie van de bevolking dat er in schril contrast mee stond.

Dát alles nu, uit elkaar voortkomend, is typisch te noemen voor Müller. Natuurgenot, aandacht voor het volksleven, opmerkingen over de historische geladenheid ervan én uiteindelijk maatschappijkritiek, grepen bij hem op elkaar in. Het verleden speelde hierbij eigenlijk meerdere rollen tegelijk. Müller verheerlijkte het hemels-achterlijke *volkstümliche* Italië met zijn kleurrijke leven, dat hij als gemis voorhield aan Duitsland. Ondanks zijn scherpe aanvallen op de pauselijke staat en het maatschappelijke onrecht daarbinnen wenste Müller niet dat dit premoderne weggevaagd zou worden door de vooruitgang. De vertegenwoordiger van de moderne tijd sloot Italië soms uit van de modernisering, die hij zo fel voorstond. Italianen waren als een soort uitstervend dierenras, als een residu uit het verleden, een kinderlijk wild devoot antiek natuurvolk, dat onder geen beding ten prooi mocht vallen aan het platte individualisme en materialisme van de moderne tijd. Het was iets dat beschermd diende te worden, niet uit nostalgie, maar omdat het (antieke) leven in dat Italiaanse volksleven nog was waar te nemen. Het 'oude' functioneerde tegelijk zo ook als middel om kritiek mee te leveren, doordat het modellen van vrijheid en 'leven' opleverde die zeer schril afstaken tegen de onderdrukking in de huidige tijd. Tevens liet het (onderdrukte) Italiaanse volk een echt volk zien, dat op bevrijding wachtte. Müller vatte dus het historische toch ook weer op als iets dat wél overwonnen diende te worden, aangezien het iets was 'dat zijn tijd had gehad'. Het 'verleden' kon bij Müller ook iets zijn dat afgeserveerd diende te worden als het te lang doorwerkte, zoals absolutistische staatstructuren en economische uitbuiting door de adellijke elite.

Tommaso Cuccioni, Forum Romanum met Tempel van Saturnus. 1855. Een prachtig beeld van het nog grotendeels onuitgegraven Forum Romanum, dat auteurs zoals Wilhelm von Humboldt en Wilhelm Müller zo waardeerden.

Müllers weezin tegen 'jonge lijken'

Müller combineerde kortom op een even boeiende als soms tegenstrijdige wijze een aantal zaken: romantische metaforiek, nationalistisch denken in termen van volkeren, geloof in historische

Freund, und die Vergangenheit beleuchtet Gegenwärtiges und Zukünftiges mit warnender Fackel. (Müller, Werke, 176).

continuïteit en politiek radicale opvattingen. Wat nu zo ongemeen bijzonder is aan Wilhelm Müller is dat hij durfde 'door te denken' en daarbij soms tot verbijsterend originele observaties en opvattingen kwam.

Müller vond bijvoorbeeld 'moderne ruïnes' aangrijpender dan de oude. Dat was een ongekend geluid in de traditie van de Duitse Italië-verslagen. Müller schreef antieke ruïnes wel iets opbeurends en verheffends toe. De ruïnes van de antieken hadden door hun ouderdom en patina iets heel moois. Ze werden liefdevol opgenomen in de natuur en het contemporaine Romeinse leven, om niet te zeggen omarmd. Ze stimuleerden de reflectie op heden en verleden, en de relatie daartussen. 'Jonge ruïnes' vergeleek hij echter met verse lijken (*frische Leichen*) en vooral toch voor die voelde hij sympathie.^a Hierbij dacht hij aan vuile herbergen, vieze paleismuren, hutten die in elkaar stortten, slecht onderhouden beelden en smerige fonteinen waarin werd gewassen. Dát vormde voor Müller een modern *vanitas*-beeld. Bij de meeste Duitse reizigers vormde dit onderdeel van een pittoresk genrestuk, een vervallen decor waarin de reiziger heerlijk wandelen en mijmeren kon. Bij Müller niet. Hij werd treurig en opstandig tegelijk van de afgeleefde meubels, schilderijen zonder lijst en de verwilderde tuinen. Iets heerlijk *gespensterisch* had het voor hem soms wel. Maar uiteindelijk overheersten sombere gevoelens die soms bijna doods- en zinloosheidservaringen werden. De jonge ruïnes riepen afschuw en treurnis op, en woede. Er school weinig troostends, moois of hoopvols in een vervallen boerderij. In Rome was het verval in volle gang. Het was er alsof men de tijd in zijn vuile muil keek.^b

Wilhelm Müller, de altijd vrolijke, geestdriftige en licht-ironische partijganger van de moderne tijd, kende daarmee ook een melancholische en sombere kant, die niet los te zien valt van zijn politieke vooruitstrevendheid. In sommige van zijn Italië-gedichten nam dit een bijna expressionistische toon aan, afgaande op de beklemmende kleurensymboliek en eenzaamheid die eruit spreekt (zoals ook in de gedichten uit de *Winterreise*). In het gedicht *Der Einsame* bijvoorbeeld was sprake van diepe wanhoop en zelfs doodsangst, in een Italiaans decor.^c Müller koppelde zijn eigen vertrek uit Rome ook aan 'de

^a *Solche neue Ruinen erregen immer niederschlagend traurige Gedanken in mir. Die antiken Ruinen erinnern auch an Tod und Untergang, aber feierlich und erhebend. Sie leben durch Schönheit und Größe mit dem neuen Geschlechte fort, gezeichnet, nachgeahmt, angestaunt und besungen, und die Jugendkraft jedes Frühlings umschlingt sie mit frischen Efeuranken und Blumengewinden. So denken wir kaum daran, daß sie nicht mehr als Zeitgenossen mit uns leben, daß ihre Zeit schon lange begraben ist, daß sie deren Denksteine sind. Die oben bezeichneten Ruinen hingegen sind wie frische Leichen, wenn jenen ausgegrabene Aschenkrüge sind. Das Geschlecht das diese Paläste bewohnt hat, das aus diesen zusammensinkenden Hütten geflüchtet ist, steht uns ganz nahe, fast als hätten wir es gekannt und geliebt, und die Zerstörung sitzt noch in emsiger Arbeit auf diesen Gewölben. Da ist kein Trost in der Gegenwart und in der Zukunft, die aus diesen Trümmern kein Muster, keine Belehrung, keinen Genuß entnehmen wird. Die gleißende Ehre unsrer Zeit hat keinen Anspruch auf Fortdauer in edlen Trümmern. Die Alten baueten recht eigentlich für die Ewigkeit: man möchte sagen, ihre Gebäude waren auch zu Ruinen entworfen: mag die Bekleidung von ihnen absinken, so liegen die Ziegel so glatt und zierlich ... darunter, und alles, was an ihnen strürzt und bricht, bereitet sich selbst eine schöne Zertrümmerung. Wie wird die Herrlichkeit des neuen Roms sich darstellen, wenn es ein altes geworden ist? Nehmt die glänzende Decke von den Palästen und Tempeln dieser Zeit herab, reißt die Inschriften und Wappen herunter, und ich jage keinen Hund von ihren Trümmern.* (Müller, Werke, 248-250)

^b *Keinen traurigern Anblick gibt es in und um Rom als die Ruinen der neuen Zeit, die verlassenen allmählig zusammensinkenden Paläste wie die dachlosen Hütten. Die Abnahme des Wohlstandes und der Bevölkerung hat diese Zerstörungen angerichtet, besonders in den kleineren Landstädten* (Müller, Werke, 248-249).

^c *Durch die dunkelgrünen Zweige,/ Durch den düfteschweren Himmel/ Silberweißer Blütensterne/ Schaun mit großen Flammblicken/ Die Orangen nach der Sonne,/ Die in rosenrotem Lichte/ Widerscheint aus glühen Wogen,/ Bange Scheidegrüße winkend.// In den Oleanderlauben,/ Um die weiße Marmorbilder/ Muntrer Nymphen und Tritonen,/ Die aus Hörnern und Syringen/ Kühle Silberschäume sprudeln,/ Lagern sich zum Abendspiele/ Mit der Zither, mit dem Balle,/ Mit den ritterlichen Dienern/ Zierlich die geschmückten Frauen,/ Und die schlanken Pagen fliegen,/ Und die Funkenwürmchen flattern/ Durch die Reihen, durch die Myrten.// Und der Wanderer geht vorüber/ An den Lauben, an den Spielen./ Nach den fernen blauen Höhen/ Muß er schauen, muß er ziehen,/ Wo aus nächtigen Zypressen/ Heimlich ein vertrauter Schimmer/ Auf den Fremdling niederstrahlet./ True, bleiche Mondensichel,/ Suchst du mich, willst du mich rufen?... (Geciteerd in: Grimm, II, 115).*

dood'. Hij nam afscheid van de beelden, de musea en de monumenten (met o.a. het Vaticaan, Colosseum, Pantheon en San Paolo Fuori le Mura) als een afscheid van 'vrienden'. Daarop ging hij naar de Cestius Piramide. Hij sprak er de wens uit ooit op dit protestantse kerkhof begraven te worden.^a

Maar ... opeens drong het leven uit de stad Rome door tot op het kerkhof. Waardoor de dood weer zijn betekenis verloor. Zoiets was kenmerkend voor Müller. Hij waardeerde het dode dat in het heden doorklonk, en het leven dat het dode als het ware even aaide, maar uiteindelijk koos Müller tóch voor het (contemporaine) leven. In dit geval betekende dat Müller geen afscheid nam van Rome op de begraafplaats, maar zich begaf naar het uitzichtpunt op de Pincio, met het drukke leven onder hem. In het volle besef dat niemand hem zou missen, omdat niemand hem echt kende, terwijl hij alles kende, keek hij voor het allerlaatst naar beneden, naar Romeinen in hun normale hedendaagse doen. In de beschrijving van zulk druk en opgewekt 'leven', vol historische echo's, vond *hij* troost én een belangrijke aanmaning voor heden en toekomst. De zin waarin hij dit het meest compact heeft verwoord was deze: *Woher diese traurig ernsten Betrachtungen in dem lustigen Rom? Die Ruinen lehren Weltgeschichte, mein Freund, und die Vergangenheit beleuchtet Gegenwärtiges und Zukünftiges mit warnender Fackel.*⁶⁸

Giacchino Altobelli, Piramide van Cestius te Rome. Rond 1860.

Italië als lachspiegel én spiegelpaleis: Heinrich Heine.

Rom, Römer, Römerinnen van Wilhelm Müller was dus een grillig boek, waarin de toon en vorm per alinea volstrekt konden veranderen. Lyrische droomachtige passages, over het Italiaanse premoderne volksleven, sloegen op dezelfde pagina soms nog om in hele realistische en kritische politieke schetsen. Het leek bijna of escapistische romantische arabesken en politiek engagement bij Müller haaks op elkaar stonden. Bij geestverwanten, zoals Heinrich Laube en Karl Gutzkow, was dit niet anders.⁶⁹

Het had er veel mee te maken waarschijnlijk dat Wilhelm Müller al doorzag dat hij een epigoon was. Müller beseftte goed dat hij in een traditie stond van vertekende Italië-verheerlijking. In *Rom, Römer, Römerinnen* refereerde Müller niet voor niets steeds aan eerdere boeken en visies op Italië. Hij nam in zijn reisverslag zelfs een korte geschiedenis van de Italië-reis op. Müller begon daarop de 'constructies' door te prikken, terwijl hij tegelijkertijd dus ook niet zonder kon. Door te laten zien dat Italië een constructie was en die constructie vervolgens af te zetten tegen de concrete ervaringen in Italië en zijn eigen dromen, kon hij zijn pijlen richten op meerdere zaken tegelijk: de ellende in Italië,

^a *Soll ich es Dir gestehen, mein Freund? Als ich heute über die Gräber ging, die den Fuß des alten Mausoleums mit grünen Hügeln und weißen Marmortafeln umkränzen, konnte ich mich des Wunsches nicht entwehren, einst an dieser Stätte zu ruhen. Der Tod verliert hier seine Schauer: die Pyramide erzählt von dem Untergange der ewigen Weltherrscherin und bedeckt mit ihrem Schatten alle die kleinen Trauermale und Denksteine umher, aber Becherklang, Tanz und Gesang schallt aus den Tabernen des Scherbenberges herüber und verscheucht die schwarzen Gespenster der Nacht* (Müller, *Werke*, 177).

in heden en verleden, op de idealisering en het escapisme van de Duitsers die deze ellende verbloemden, op de (politieke) problemen in Duitsland die deze maskering veroorzaakten, én uiteindelijk ook op zijn eigen gespleten positie, verscheurd als hij was tussen behoefte aan romantische idealisering én progressieve kritiek. Hij kon zowel kritiek uitoefenen op de wantoestanden in Italië, als op de (esthetiserende) reistraditie, waarin hij zich ook zelf geplaatst wist, en die op elkaar betrekken, waardoor hij over zijn eigen schaduw heen kon springen. Het leverde in *Rom, Römer, Römerinnen* fascinerende vormen van romantische ironie op.

Heinrich Heine (1797-1856) zou dit spel op geniale wijze perfectioneren. Heines *Italien* (1826-1831) was onderdeel van de *Reisebilder*. Het verscheen oorspronkelijk in drie delen als: *Reise von München nach Genua, Die Bäder von Lucca* en *Die Stadt Lucca*.⁷⁰ Het bevatte ook romantische exotistische lofzangen op Italië, de ironische ondermijning van dit soort opvattingen, inclusief de eigen, en bleek uiteindelijk eveneens een fel politiek pamflet. Het bood escapisme, satire, ironische zelfrelativering en een politiek schotschrift ineen. Alleen deed Heine dit net even briljanter dan Müller.

Heinrich Heine opende in *Italien*, net zoals Müller in *Rom, Römer, Römerinnen* deed, op het eerste gezicht vooral de aanval op 'Italië' als Duitse constructie.^a Hij keerde zich hierbij zowel tegen de beeldbepalende culturele trendsetters, die de *topoi* leverden, als tegen het opkomende toerisme, dat niet meer loskwam van deze gemeenplaatsen. De Duitse *Bildungsfilister* in het bijzonder, die Italië dwepend overspoelden, maakte hij belachelijk.^b Heine wilde de tweedehands gevoelens achter hun tweedehandse Italië-geestdrift, hun extase, hun *trillieren* en hun *blinden Wissen* aan de kaak stellen. Hij leverde bijtend satirisch commentaar op deze *Schwärmer*. Het personage Christian Gumpel (*ich bin sehr bewegt, mein Gemüt ist aufgelöst, ich ahne eine höhere Welt*) is in dit verband legendarisch geworden.

Maar Heine oversteeg de satire. Heine lijkt goed beseft te hebben dat naïviteit, onbevangenheid en originaliteit eigenlijk onmogelijk was geworden, nu iedereen gevangen zat in een web van clichés. Kon er over Italië nog anders dan in stereotypen worden gesproken? Wie kon onbevooroordeeld zien of onbeïnvloed ervaren, met de balast van zo'n zware Italië-traditie op zijn rug? Was het mogelijk om Arcadië te vinden achter alle holle frases, afgeleefde gevoelens en opgeschroefde verwachtingen? Heine lijkt de vragen met *nee* beantwoord te hebben. De bittere gedachte schemerde door dat het niemand meer gegeven was om anders dan in afgeleefde taal te spreken, geleend uit de traditie; ook Heine zelf niet. Juist Heine niet, als schrijver. Een Italië-ervaring was een door kunstenaars en schrijvers geprefabriceerde ervaring geworden. Deels waren die dus ook nog eens van hemzelf afkomstig, wat de zaak alleen maar ingewikkelder maakte. Hij leverde de clichés zelf, terwijl hij in Italië ook aan de demaskering van alle clichés wilde werken.⁷¹

Er zat volgens Heine niets anders op dan maar met die gemeenplaatsen en gestandaardiseerde metaforen te gaan spelen. Dat deed Heine dan ook. *Italien* werd zo veel meer dan grillig reisverslag. Alles kreeg zo een dubbele lading. Het werd een parodie én pastiche dat de gevoelens en verwachtingspatronen van zichzelf en andere reizigers zowel verdiepte als tegelijk ondergroef, door beide voortdurend ironisch binnenstebuiten te keren. Het onderscheid tussen kijken en zichzelf zien kijken werd erg fluïde. Dit sloot prachtig aan op het dubbelgangermotief dat Heine vaker uitwerkte. De taal was brug én ravijn tegelijk geworden. De Duitse Italië-verheerlijking en de invloed ervan op hemzelf en andere reizigers had zich tussen hem en Italië in geplaatst. Heine had in Italië voortdurend het gevoel 'in een toneelstuk of gedicht gevangen te zijn'. Heines werkelijkheid was 'een gebroken werkelijkheid'. Het verschil tussen feit en fictie werd flinterdun.⁷²

^a *Es gibt nichts Langweiligeres auf dieser Erde als die Lektüre einer Italienischen Reisebeschreibung* (Heinrich Heine, *Werke* (Wiesbaden z.J.) 830. Met de kenmerkende ironische toevoeging van Heine, die alles weer op zijn kop zette: - *außer etwa das Schreiben derselben* (Ibidem).

^b *Ich will sobald als möglich das Land sehen, das den trockensten Philister so sehr in Ekstase bringen kann.* (Heinrich Heine, *Werke* (Wiesbaden z.J.) 748. ... *Trilly! Trily! Ich lebe! Ich fühle den süßen Schmerz der Existenz, ich fühle alle Freuden und Qualen der Welt, ich leide für das Heil des ganzen Menschengeschlechts, ich büße dessen Sünden, aber ich genieße sie auch.* (Ibidem. Ook geciteerd in: Stefan Oswald, *Italienbilder. Beiträge zur Wandlung der deutschen Italienauffassung 1770-1840* (Heidelberg 1985) 136).

Heinrich Heine als anti-Goethe

Heine bleef echter niet voortdurend in het toneelstuk gevangen. Hij zette het ironische spel ook in als een tweesnijdend zwaard, in een felle strijd die hij aanging *tegen* de gangbare idealiserende vertekening van Italië en *voor* een radicaal politiek alternatief. Hij viel voortdurend de esthetisering en depolitisering van Italië aan, waarachter hij politiek-conservatieve motieven vermoedde. De gangbare *Naturschwärmerei* noemde hij een *grüne Lügen*. Van de kunstobsessie van de meeste reizigers moest hij al even weinig weten. Hij meende dat het politiek-maatschappelijk onrecht verbloemde.

Daarmee kwam hij lijnrecht tegenover Goethe te staan en dit was ongetwijfeld ook de bedoeling.⁷³ Natuurlijk erkende Heine de grootheid van Goethe. Hij gaf toe onder invloed te staan van de Goetheaanse *Italiensehnsucht*. Hij bleek gevoelig voor de smachtende klaagzang van Mignon, zoals die verwoord was in het bekende *Kennst du das Land, wo die Zitronen blühen?* Goethes *Italienische Reise* was in Heines *Italien* ook voortdurend aanwezig, zelfs als het niet werd genoemd. In hoofdstuk 26 van *Italien* werd Goethe heel positief besproken.⁷⁴ Heine noemde zich hier een *Goethianer*. Dit moet worden gezien in het licht van hun beider afkeer van de Nazareners en andere romantici.⁷⁵ Heine plaatste in deze passage de Nazareners en de Hellenisten tegenover elkaar als karaktertypes. De Nazareners kwamen erbij naar voren als vreugdeloos, fanatiek, ascetisch, *bildfeindlich*, *vergeistigungsüchtig* en reactionair. Terwijl de Hellenisten *Lebensheiter* en *realistisch* waren. Het laat zich raden dat Heine zichzelf - met Goethe - plaatste in het laatste kamp. Alsof hij werkte aan een hoofdstuk uit *Die romantische Schule*, trok hij in deze passage van leer tegen Cornelius en diens pogingen het Italiaanse verleden tot leven te wekken. Heine omschreef de kunst van Cornelius in *Italien* daarom als kunst vol *Trübsinn*. Dit was *geen* moderne kunst. In deze romantische kunst zat de dood ingebakken, alsof Rafaël 'uit zijn graf was opgestaan'. Bij Goethe was dat gelukkig wel anders, aldus Heine.⁷⁶

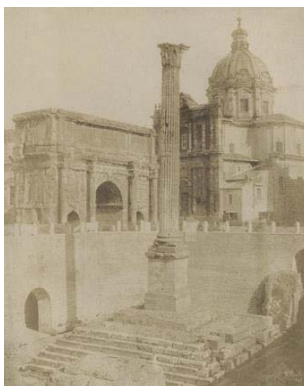
Maar Heine had een Goethe-complex. Heine probeerde met *Italien* overduidelijk ook een alternatief te bieden voor Goethes *Italienische reise*. Hij trachtte met zijn *Italien* het failliet aan te tonen van het Goetheaanse neoclassicistische *Auch ich in Arkadien*.^a Heine zette er een ontnuchterende werkelijkheid in Italië tegen af. Daarachter gingen politieke motieven schuil. Klassieke tempels onder azuren daken, liefdevol opgenomen in een zee van groen? Heine trof ze niet aan.^b Begin augustus, onder moordend hete zon, opgevreten door de vlooien, in een land dat

^a *Jedenfalls ist es aber ein hoher Geist, der uns aus jenen altflorentinischen Gemälden anspricht, es ist das eigentlich Heroische, das wir auch in den marmornen Götterbildern der Alten erkennen, und das nicht, wie unsere Ästhetiker meinen, in einer ewigen Ruhe ohne Leidenschaft, sondern in einer ewigen Leidenschaft ohne Unruhe besteht.* (Heine, *Italien*, 890)

^b Na de eerste allinea van *Kennst du das Land* te hebben weergegeven en het smachtende einde: *Dahin! Dahin*

uitgebuit werd, dát bleef van het Goetheaanse ideaalbeeld over. In *Italien* distantieerde hij zich ook geregeld om vergelijkbare redenen van de neoclassicistische esthetica. Die verweet hij vooral zelfzuchtig te zijn en op *politiek* gebied conservatieve denkbeelden te legitimeren. Hij verweet Goethe en zijn navolgers dat zij zich verschansten in het rijk van het schone en het *interesseloses Wohlgefallen*, om de politieke problemen van de eigen tijd uit de weg te kunnen gaan. Goethe was 'iemand die beter schiep dan God zelf', maar Heine trachtte daarmee ook te zeggen dat Goethe in Italië de inwoners, de natuur en het verleden steeds naar zijn *eigen* beeld had geschapen en daarmee de realiteit zwaar onrecht had aangedaan.⁷⁶ In zijn *Italien* vinden we dan ook geen echte Goetheaanse *Bildungserlebnis* terug. Een reizend 'ik', die tot persoonlijke bloei kwam door middel van contact met natuur, volk, kunst en groots verleden in Italië, ontbrak bij Heine. Daarvoor was hij te ironisch ingesteld en vooral veel te sterk politiek geëngageerd. Waar Goethe zichzelf gezond zag worden in een arcadisch kunstlandschap, zag Heine zichzelf te midden van jubelende epigonen verscheurd dolen door een onderdrukte natie.

Meer dan Goethes Italië-beeld bewonderde hij dan ook dat van Frau von Morgan en Mme. De Staël, die allebei ook over Italië hadden gepubliceerd. Zij waren in vergelijking met de escapistische en *schwärmende* Duitse reizigers in Italië *Nachtigalle der Freiheit*; voorbeeldige leden van *Das Heer der Liberalen*. Dit kon van Goethe niet worden gezegd.⁷⁷

Frédéric Flachéron. Forum Romanum. Een heel vroege foto: 1849.

Junges Deutschland: Heine en Italië

Italien was daarmee uiteindelijk vooral toch een politiek pamflet. Het is te lezen als een uiting van het gedachtegoed van het *Junge Deutschland*.⁷⁸

/ Möcht ich mit Dir, o mein Geliebter, ziehn volgt bij Heine deze zin: - *Aber reise nur nicht im Anfang August, wo man des Tags von der Sonne gebraten und des Nachts von den Flöhen verzehrt wird. Auch rate ich dir, meine liebe Leser, von Verona nach Mailand nicht mit dem Postwagen zu fahren* (Heinrich Heine, Werke (Wiesbaden z.j.) Daaruit: *Italien*, 783). N.B.: er bestaat overigens een boeiende latere anti-fascistische variant van het lied van Mignon, van de hand van Erich Mühsam, met ook een sterk satirische strekking: *Mignon 1925 // Kennst du das Land wo die Faschisten blühen, / im dunklen Laub die Diebslaternen glühen, / ein Moderduft von hundert Leichen weht, / die Freiheit still und hoch der Duce steht? / Kennst du es wohl? / Dahin! Dahin! möcht ich mit dir, mein Adolf Hitler, ziehn!* (Erich Mühsam, *Gedichte* (Berlin 1983) 404.

⁷⁶ *Die Natur wollte wissen, wie sie aussieht, und sie erschuf Goethe. ... ich bin der Meinung, daß Goethe manchmal seine Sache noch besser gemacht hätte als der liebe Gott selbst ...* (Heine, *Italien*, 782). Dit was zeker ook ironisch en kritisch bedoeld. Heine stond hierin niet alleen. Von Fallersleben schreef in zijn gedicht *Der hl. Goethe* dat velen alleen nog naar Rome gingen: *Um zu sehen, was Goethe gesehen, / Schön zu finden, was Goethen gefiel* (Grimm, II, 158-159).

Dit *Junge Deutschland* reisde fundamenteel anders dan het neoclassicistische en romantische Duitsland. De klassieke en de romantische reis waren, gechargeerd gesproken, *Reise nach innen* geweest. Zo althans werd het gezien, door de nieuwe generatie. Er werd gereisd naar een betoverend mooi, helder en harmonieus land c.q. verleden, of naar een avontuurlijk geheimzinnig mysterieus land c.q. verleden. Italië was daarmee een escapistisch en politiek ongevaarlijk projectiescherm geweest, voor de wensen en angsten van de reizigers zelf. De politieke radicalen uit de *Vormärz*, waartoe Heine ook gerekend kan worden, gebruikten Italië en zijn verleden vooral als instrument voor het uiten van radicaal politieke kritiek.⁷⁹

Dat de vooruitstrevende schrijvers uit de restauratie-periode (naast Heine kunnen worden genoemd Börne, Herwegh en Freiligrath) juist in reisverslagen zo fel reageerden op despotie, onvrijheid, ongelijkheid en politieke misstanden, is wel te begrijpen.⁸⁰ Het Italië-verslag leende zich natuurlijk bijvoorbeeld prima voor het maken van onwelgevallige opmerkingen en vergelijkingen tussen 'elders' en 'thuis'. Tussen het onderschrijven van de neoklassieke canon van Goethe of de mengeling van *Aufbruchsstimmung*, exotisme en *Weltschmerz* van Eichendorff en Tieck door, kon men subtiel politiek gevoelige thema's aansnijden. Via de omweg van de bespreking van de politiek-sociale verhoudingen in Italië, of historische kwesties, kon ook de situatie in eigen land worden bekritiseerd. Het reisverslag bood zo de door de politie vervolgd politieke radicalen een goede mogelijkheid hun veranderingsgezinde boodschap aan de man te brengen, zonder echt man en paard te noemen. Het reisverslag als genre maakte het voor de censuur moeilijk om tegen hen op te treden. Het was nog niet zo eenvoudig om aan te tonen dat de kritiek en lof in de beschrijvingen van andere landen (of fantasie-landen, of verleden) gericht waren tegen het eigen land. Natuurlijk was het dat.

In deze context moeten we *Italien* van Heinrich Heine plaatsen. Heine wilde langs deze indirecte weg kritiek leveren op adel en clerus in de eigen tijd, in Italië én Duitsland.⁸¹ Dat ontging de autoriteiten ook niet. *Italien* werd in Pruisen in 1835 verboden. Het verscheen in 1836 op de pauselijke index. Logisch gezien vanuit hun perspectief, want het eigenlijke onderwerp van Heines Italië-verslag en de passages over het Italiaanse verleden erin was inderdaad ontegenzeggelijk de strijd tegen alle vijanden van de vrijheid in heden en verleden en vóór gelijkheid en vooruitgang. Heine streed in *Italien* vóór de moderniteit en vóór het politieke emancipatieproces. Heine streed in *Italien* daarom ook tegen de *dunkle Vergangenheit* en tegen alle vormen van escapisme die de politieke status quo of de restauratie ondersteunden, of die nu kwamen uit de hoek van de *Klassik*, de *Romantik* of het *Biedermeier* met zijn ideaal van *Seßhaftigkeit* en *Glück im Winckel*. Daarom schetste hij een bezet land, in plaats van de schilderijen van Rafaël. Daarom liet Heine de onderdrukking in Italië zien, in heden en verleden. Italië verscheen in *Italien* ten tonele als een land vol achterstelling, onderdrukking, vervolgingen, censuur, een land dat zijn wens om vrij en onafhankelijk te worden al eeuwen gefrustreerd zag.^a Oostenrijkers en Jezuiten waren daarbij voor hem prototypes van onderdrukkers die 'de klok wensten terug te draaien'.⁸² Zij waren bij uitstek partijgangers van 'de tijd die voorbij was'. Jezuiten verschenen als een soort 'spoken' uit het verleden, die niet echt meer 'leefden'.⁸³

Italië zelf was welbeschouwd eigenlijk dus ook helemaal het hoofdonderwerp niet in *Italien*. Dat was de politieke actualiteit en de toekomst van Europa meer in zijn algemeenheid.⁸⁴ Het (eerste) boek over Italië eindigde heel illustratief met de Marseillaise en lof voor alle strijders voor de vrijheid uit alle tijden, die 'als titanen tegen de oude goden' waren opgestaan.^b Heine noemde zich nu 'een

^a Heine meende in Italië verplaatst te worden in: ... *einer Zeit, wo es den Anschein gewann, als könnte der Sieg der Freiheit noch um ein Jahrhundert verzögert werden* (Heine, *Italien*, 916). Polemischer nog: *Ja, mich dünkt zuweilen, der Teufel, der Adel und die Jesuiten existieren nur so lange, als man an sie glaubt.* (Heine, *Italien*, 752).

^b *Während ich sitze, und schreibe, erklingt Musik unter meinem Fenster, und an dem elegischen Grimm der langgezogenen Melodie erkenne ich jene Marseiller Hymne, womit der schöne Barbaroux und seine Gefährten die Stadt Paris begrüßten, ... jener triumphierende Todesgesang der Gironde, das alte, süße Wiegenlied - / Welch ein Lied! Es durchschauert mich mit Feuer und Freude, und entzündet in mir die glühenden Sterne der Begeisterung und die Raketen des Spottes. Ja, diese sollen nicht fehlen bei dem großen Feuerwerk der Zeit. Klingende Flammenströme des Gesanges sollen sich ergießen von der Höhe der Freiheitslust, in kühnen Kaskaden, wie sich der Ganges herabstürzt vom Himalaya! (Heine, *Italien*, 917). ... du, holde Satyra, Tochter der*

brave soldaat in de bevrijdingsoorlog der mensheid'. Hij wees hoopvol op de nieuwe 'religieuze' idealen van de Franse Revolutie, als een alternatief voor de traditionele christelijke religie, die bestreed wat 'de tijdgeest' wenste. Het einde van het derde deel, met het korte nawoord uit november 1830 (het revolutiejaar), was nóg radicaler.⁸⁵ Heine bekende zich er onomwonden tot de naderende *Sieg der Freiheit* en suggereerde dat men de *Dummköpfe* die dit trachtten tegen te werken (adel en de clerus) maar het best kon opknopen.^a

Verleden = politieke strijd = Italië = Marengo = Napoleon = heden

Het is vooral de wijze waarop Heine dit alles in *Italien* verknoopte, die het boek tot een meesterwerk maakt. Het einde van het eerste deel van *Italien* laat prachtig zien hoe grillig Heine daarbij te werk ging en hoe hij vanuit historische reflecties bij het Italiaanse en Duitse heden uitkwam en zijn Italië-ervaringen politieke actualiteitswaarde gaf.⁸⁶

Heine dronk eerst in de Brera en Ambrosiana in Milaan 'de kelk van de kunst' leeg, zo gaf hij toe. Maar, hij bespaarde de lezers het verslag daarvan, zo schreef hij ook direct. Veel liever dan gratuite kunstoordelen te vellen wilde hij aandacht vragen voor de weemoedige muziek op straat en in de theaters van Milaan. Die verklankten naar zijn gevoel de bittere pijn om de zo hevig gewenste maar voorlopig onbereikbare onafhankelijkheid van het Italiaanse volk. Italië leek elders politiek indifferent boven zijn ruïnes weg te dromen. Maar in de muziek werden volgens Heine oude herinneringen aan gouden tijden wakker, die lagen te sluimeren. Het rumoer dat in reactie opsteeg uit het Milanese publiek betrof ook niet het lied, maar die herinneringen en de politieke dromen die zich ermee verknoopten.^b De Dom in Milaan werd vervolgens al evenmin kunsthistorisch besproken. Hier koos Heine opeens voor een bizar soort historische droomscène. De beelden van de kathedraal spraken met elkaar, in middernachtelijk maanlicht, over Galeazzo Visconti, die de bouw van de kathedraal was begonnen. De beelden fluisterden daarna de naam van Napoleon Bonaparte, die de bouw had voortgezet!^c Daarmee was Heine opnieuw waar hij wezen wilde. Midden op het belangrijkste plein van de hoofdstad van het Oostenrijks Italië, onder de neus van Oostenrijkse schildwachten, in de laatste pagina's van een boek over Italië, bleek dat Napoleon de eigenlijke hoofdpersoon was van het eerste

gerechten Themis und des bockfüßigen Pan, leih mir deine Hülfe, Du bist ja mütterlicher Seite dem Titanengeschlechte entsprossen und hassest gleich mir die Feinde deiner Sippschaft, die schwächlichen Usurpatoren des Olymps. Leih mir das Schwert deiner Mutter, damit ich sie richte, die verhaßte Brut, und gib mir die Pickelflöte deines Vaters, damit ich sie zu Tode pfeife - / Schon hören sie das tödliche Pfeifen, und es ergreift sie der panische Schrecken, und sie entfliehen wieder, in Tiergestalten, wie damals, ... // Aux armes citoyens! // Man tut uns armen Titanen sehr Unrecht, als man die düstre Wildheit tadelte, womit wir, bei jenem Himmelssturm, herauftobten, - ach, da unten im Tartaros, da war es grauenhaft und dunkel, und da hörten wir nur Cerberusgeheul und Kettengeklirr, und es ist verzeihlich, wenn wir etwas ungeschlacht erschienen, in Vergleichung mit jenen Göttern comme il faut, die fein und gesittet, in den heiteren Salons des Olymps, so viel lieblichen Nektar und süße Musenkonzertere genossen. // Ich kann nicht weiter schreiben, denn die Musik unter meinem Fenster berauscht mir den Kopf, und immer gewaltiger greift herauf der Refrain: // aux armes citoyens! (Heine, *Italien*, 917).

^a *O der Toren! ... O der obskuren Wichte, die nicht eher erleuchtet werden, bis sie selbst an der Laterne hängen! Mit den Gedärmen eines Esels möchte ich meine Leier besaiten, um sie nach Würden zu besingen, die geschorenen Dummköpfe!* (Heine, *Italien*, 916-917).

^b Een Italiaan legde hem uit: "*Italien sitzt elegisch träumend auf seinen Ruinen, und wenn es dann manchmal bei der Melodie irgendeines Liedes plötzlich erwacht und stürmisch emporspringt, so gilt diese Begeisterung nicht dem Liede selbst, sondern vielmehr den alten Erinnerungen und Gefühlen, die das Lied ebenfalls geweckt hat, die Italien im Herzen trug, und die jetzt gewaltig hervorbrausen, - und das ist die Bedeutung des tollen Lärms, den Sie in der Scala gehört haben*". (Heine, *Italien*, 786).

^c *Im mitternächtlichen Mondschein gewährt es noch den besten Anblick, dann kommen all die weißen Steinmensen aus ihrer wimmelnden Höhe herabgestiegen, und gehen mit einem über die Piazza, und flüstern einem alte Geschichten ins Ohr, putzig heilige, ganz geheime Geschichten von Galeazzo Visconti, der den Dombau begonnen, und von Napoleon Bonaparte, der ihn späterhin fortgesetzt.* (Heine, *Italien*, 787).

deel van *Italien*.

Napoleon werd vervolgens als een soort Prometheus van de moderne tijd afgeschilderd, als iemand die het vuur van de goden had geroofd en daarvoor had moeten boeten, maar uiteindelijk veel *dauerhafter* zou blijken dan de Oostenrijkers.^a Het ging Heine naar eigen zeggen om de levenshouding en 'geest' van deze man, niet om zijn concrete daden. Op het 'aristocratische' van de late Napoleon was zeker veel af te dingen.^b Maar de 'daden' waren volgens Heine eigenlijk niet veel meer dan 'de kleding' van de geschiedenis, waarvan de menselijke 'geest' uiteindelijk het innerlijke lichaam vormde.^c

Heine zag de geschiedenis, zo blijkt uit het aansluitende exposé, als 'de garderobe van de menselijke geest'.^d Het ging hem niet zozeer om individuele handelingen in de geschiedenis, maar om de naties, ideeën, idealen, partijen en tijdperken en wat hen voortdreef. 'Een historische daad' was het *Gewand* waarin zich zo'n *Geist* kleedde. Geschiedenis was in Heines opvatting *Geistesgeschichte*.^e Vorsten met *Privatzwecken* waren niet de hoofdrolspelers van 'de geschiedenis'.^d Dat waren wel menselijke idealen zoals vrijheid. Iedere 'tijd' had in dit verband een eigen 'opgave', waarbij een passende *Lösung* hoorde. Dit bracht 'de mensheid' verder.^e De Europese naties zouden in de toekomst zeker opgaan in een gemeenschappelijke Europese beschaving en in een 'tijd der partijen'.^f Dát was de richting die de tijdgeest heen wees. De 'strijd' die ervoor gevoerd moest worden bond alle mensen uit de wereldgeschiedenis. *Daarom* wenste Heine, op een reis door het door zo velen geësthetiseerde Italië, de Fransen te prijzen, voor het feit dat zij de bewustwording bevorderd hadden dat 'emancipatie' de grote opgave van deze tijd was.^g

De passage rondom Milaan eindigde, na dit geschiedfilosofische betoog, daarom ook met het slagveld van Marengo (waar Heine overigens zeer waarschijnlijk nooit daadwerkelijk is geweest).^g Het was de plaats waar Napoleon had gezegevierd voor de zaak van de vrijheid. Voor Heine was dit slagveld een van de mooiste 'gewaden' uit 'de garderobe van de geschiedenis'.^h Hier was gestreden om

^a ...der Große Kaiser hat ein Standbild hinterlassen, das viel besser ist und dauerhafter als Marmor, und das kein Österreicher unseren Blicken entziehen kann. Wenn wir anderen längst von der Sense der Zeit niedergemäht und wie Spreu des Feldes verweht sein werden, wird jenes Standbild noch unversehrt dastehen; neue Geschlechter werden aus der Erde hervorwachsen, werden schwindelnd an jenes Bild hinaufsehen und sich wieder in die Erde legen; und die Zeit, unfähig solch Bild zu zerstören, wird es in sagenhafte Nebel zu hüllen suchen, und seine ungeheure Geschichte wird endlich ein Mythos. (Heine, *Italien*, 788).

^b Ich bitte Dich, lieber Leser, halte mich nicht für einen unbedingten Bonapartisten; meine Huldigung gilt nicht den Handlungen, sondern nur dem Genius des Mannes. Unbedingt liebe ich ihn nur bis zum achtzehnten Brumaire – da verriet er die Freiheit. Und er tat es nicht aus Notwendigkeit, sondern aus geheimer Vorliebe für Aristokratismus. Napoleon Bonaparte war ein Aristokrat ... (Heine, *Italien*, 788-789).

^c Lieber Leser! wir wollen uns hier ein für allemal verständigen. Ich preise nie die Tat, sondern nur den menschlichen Geist, die Tat ist nur dessen Gewand, und die Geschichte ist nichts anders als die Garderobe des menschlichen Geistes. Doch die Liebe liebt zuweilen alte Röcke, und so liebe ich den Mantel von Marengo. (Heine, *Italien*, 788-789).

^d Hoewel Heine ook kon schrijven: *Denn jeder einzelne Mensch ist schon eine Welt, die mit ihm geboren wird und mit ihm stirbt, unter jedem Grabstein liegt eine Weltgeschichte* (Heine, *Italien*, 792).

^e *Jede Zeit hat ihre Aufgabe und durch die Lösung derselben rückt die Menschheit weiter* (Heine, *Italien*, 790).

^f *Es will uns da manchmal bedünken, als sei der Krieger ein veraltetes Vergnügen, die Kriege bekämen eine edlere Bedeutung, und Napoleon sei vielleicht der letzte Eroberer. // Es hat wirklich den Anschein, als ob jetzt mehr geistige Interessen verfochten würden als materielle, und als ob die Welthistorie nicht mehr eine Räubergeschichte, sondern eine Geistergeschichte sein solle. Der Haupthebel, den ehrgeizige und habsüchtige Fürsten zu ihren Privatzwecken sonst so wirksam in Bewegung zu setzen wußten, nämlich die Nationalität mit ihrer Eitelkeit und ihrem Haß, ist jetzt morsch und abgenutzt; täglich verschwinden mehr und mehr die törichtesten Nationalvorurteile, alle schroffen Besonderheiten gehen unter in der Allgemeinheit der europäischen Zivilisation, es gibt jetzt in Europa keine Nationen mehr, sondern nur Parteien, und es ist ein wundersamer Anblick, wie diese ... sich gut verstehen.* (Heine, *Italien*, 789-790)

^g *Ich liebe Schlachtfelder, denn so furchtbar auch der Krieg ist, so bekundet er doch die geistige Größe des Menschen, der seinem mächtigsten Erbfeinde, dem Tode, zu trotzen vermag. Und gar dieses Schlachtfeld, wo die Freiheit auf Blutrosen tanzte, den üppigen Brauttanz! Frankreich war damals Bräutigam, hatte die ganze*

ideeën. Hier was een lange keten van gevechten vóór emancipatie en tégen onderdrukking, onvrijheid en onrecht eindelijk eens succesvol afgelopen.^a Daarom ook moest men Napoleon in Marengo bijvallen, als reizende Duitser in Italië. Het was de historische ‘rol’ van de Fransen geweest, zelf lang hard onderdrukt, om in Italië voor deze gelijkheid en vrijheid te strijden.

In feite stonden in de moderne wereld én in de wereldgeschiedenis voortdurend twee ‘partijen’ vijandig tegenover elkaar voor Heine. De vooruitstrevenden stonden lijnrecht tegenover de mensen die vasthielden aan het oude. Iedereen moest *partij* kiezen. De vraag was: wat was ‘de opdracht van onze tijd’ en daarmee het criterium op basis waarvan kon worden gekozen? Daarop was volgens Heine slechts één antwoord mogelijk, toen én nu: vrijheid en emancipatie.^b

Geisterpolitik in plaats van Geistespolitik. ‘Dood leven’ en ‘leven in de dood’

Maar Heine was geen oppervlakkige vooruitgangsdenker.

Hij dacht zeker in termen van een historische strijd, tussen licht en donker. Het is niet voor niets dat toen hij bij Marengo uit zijn koets stapte de zon te voorschijn kwam achter de wolken. Het was een symbolisch zonsopgang, vergelijkbaar met die mythische zon te Austerlitz.⁹¹ De wereld van ‘de nacht’ werd hier blijkbaar overwonnen door ‘het licht’. Heine had het dan ook over een (toekomstige) triomf van het licht op de duisternis; via de opkomst van de ‘vrijheidszon’.^c Dit impliceerde dat er een nachtwereld was, die werd overwonnen. Bij Marengo nam die de vorm aan van een Franciscaner klooster, gelegen op een heuvel met ‘donkere cipressen’. Generaties van

Welt zur Hochzeit geladen und, wie es im Liede heißt, / Heida! Am Polterabend, / Zerschlug man statt der Töpfe / Aristokratenköpfe (Heine, *Italien*, 791). *Aber ach! jeder Zoll, den die Menschheit weiterückt, kostet Ströme Blutes; und ist das nicht etwas teuer? Ist das Leben des Individuums nicht vielleicht ebensoviel wert wie das des ganzen Geschlechtes! Denn jeder einzelne Mensch ist schon eine Welt, die mit ihm geboren wird und mit ihm stirbt, unter jedem Grabstein liegt eine Weltgeschichte – Still davon, so würden die Toten sprechen, die hier gefallen sind, wir aber leben und wollen weiter kämpfen im heiligen Befreiungskriege der Menschheit* (Heine, *Italien*, 791-792).

^a *Lächle nicht, später Leser. Jede Zeit glaubt, ihr Kampf sei vor allen der wichtigste, dieses ist der eigentliche Glaube der Zeit, in diesem lebt sie und stirbt sie, und auch wir wollen leben und sterben in dieser Freiheitsreligion, die vielleicht mehr den Namen Religion verdient, als das hohle ausgestorbene Seelengespenst, das wir noch so zu benennen pflegen – unser heiliger Kampf dünkt uns der wichtigste ...* (Heine, *Italien*, 791).

^b *Was ist aber diese große Aufgabe unserer Zeit? // Es ist die Emanzipation. Nicht bloß der Irlander, Griechen, Frankfurter Juden, ... sondern es ist die Emanzipation der ganzen Welt, absonderlich Europas, das mündig geworden ist und sich jetzt losreißt von dem eisernen Gängelbande der Bevorchtenen, der Aristokratie. Mögen immerhin einige philosophische Renegaten der Freiheit die feinsten Kettenschlüsse schmieden, um uns zu beweisen, daß Millionen Menschen geschaffen sind als Lasttiere einiger tausend privilegierter Ritter; sie werden uns dennoch nicht davon überzeugen können, solange sie uns, wie Voltaire sagt, nicht nachweisen, daß jene mit Sätteln auf dem Rücken und diese mit Sporen an den Füßen zur Welt gekommen sind* (Heine, *Italien*, 790).

^c *Wie unter einem Triumphbogen von kolossalen Wolkenmassen zog die Sonne herauf, siegreich, heiter, sicher, einen schönen Tag verheißend. Mir aber war zumute wie dem armen Monde, der verbleichend noch am Himmel stand. Er hatte seine einsame Laufbahn durchwandelt in öder Nachtzeit, wo das Glück schlief und Gespenster, Eulen und Sünder ihr Wesen trieben; und jetzt, wo der junge Tag hervorstieg, mit jubelnden Strahlen und flatterndem Morgenrot, jetzt mußte er von dannen – noch ein wehmütiger Blick nach dem großen Weltlicht, und er verschwand wie duftiger Nebel. // “Es wird ein schöner Tag werden!” rief mein Reisegefährte aus dem Wagen mir zu. Ja, es wird ein schöner Tag werden, wiederholte leise mein betendes Herz und zitterte vor Wehmut und Freude. Ja, es wird ein schöner Tag werden, die Freiheitssonne wird die Erde glücklicher wärmen als die Aristokratie sämtlicher Sterne; emporblühen wird ein neues Geschlecht, das erzeugt worden in freier Wahlumarmung, nicht in Zwangsbette und unter Kontrolle geistlicher Zöllner; mit der freien Geburt werden auch in den Menschen freie Gedanken und Gefühle zur Welt kommen, wovon wir geborenen Knechte keine Ahnung haben – Oh! Sie werden ebensowenig ahnen, wie entsetzlich die Nacht war, in deren Dunkel wir leben mußten, und wie grauenhaft wir zu kämpfen hatten ...* (Heine, *Italien*, 794-795).

gelovigen hadden eraan gebouwd, voor de eeuwigheid. Nu stond het er volkomen zinloos bij, als losgebroken van de tijdgeest, als echo uit de nacht, als symbolisch pendant van het zinnebeeld Marengo.^a

Maar, Heine was ook een nachtmens. Heine hield allerminst een ongecompliceerd 'tijdloos' pleidooi voor vrijheid en emancipatie. Hij zag zichzelf als een pleitbezorger van de moderniteit, die zich desondanks het meest thuis voelde bij het zieke en afgestorvene. Heine valt zeker niet te reduceren tot een vooruitgangsapostel met een finalistisch geschiedvertrouwen, of oppervlakkige apologeet van het licht. Integendeel. Heine sprak geregeld met grote sympathie over het afgeleefde en achterhaalde, dat hij elders fel bestreed. Vooral dát maakt *Italien* tot een meesterwerk.

Dit had er mee te maken dat Heine om te beginnen niet geloofde ooit nog te zullen meemaken zelf door 'het licht' beschenen te worden. Hij vocht als een Don Quichot tegen machten die groter waren dan hijzelf, voor een betere wereld in een verre toekomst. Hij beschreef zichzelf als 'een vermoeide soldaat in een bevrijdingsoorlog, met het zwaard al op zijn graf'.^b Hij voelde zich verder vaak zelf ook als een verdwaalde 'in de nacht'. Vandaar dat hij de doodsmetaforiek ook op zichzelf kon betrekken. Zijn pleidooien voor 'het leven' en 'het licht' gingen gepaard met vele opmerkingen over 'het leven als ziekte' en 'de wereld als donker lazaret'. Heine vergeleek Italië vaak met een lijdende, zieke of een dode.^c Dat schiep vervolgens een band, want ook *hij* voelde zich zo. Het gezonde had, ondanks alle wenselijkheid ervan, iets oppervlakkigs. De blakend gezonde Engelsman die hij in het zieke Italië aantrof was een geciviliseerde barbaar. Het zieke was juist *durchgeistet*.^d In de oude zieke Italiaan schemerde vaag een hoge beschaving door die verloren was gegaan of werd onderdrukt, en het verdriet om het verval ervan.^e Daarvoor koesterde Heine veel sympathie. Geen misverstand, de ziekte diende bestreden te worden. Maar op de zieke, de stervende of de dode behoorde men niet neer te zien.

Het eerste boek van *Italien* eindigde, ondanks alle vooruitgangspleidooien en vooruitgangsvertrouwen, dan ook helemaal niet simplistisch optimistisch, zoals men zou kunnen verwachten.^f Na Marengo volgde nog een hele sombere passage over een dodenwereld, in het

^a *Es war der Glaube der Zeit, und die alten Baumeister lebten und entschliefen in diesem Glauben. Da liegen sie nun vor den Türen jener alten Kirchen, und es ist zu wünschen, daß ihr Schlaf recht fest sei, und das Lachen der neuen Zeit sie nicht erwecke. Absonderlich für solche, die vor einem von den alten Domen liegen, die nicht fertig geworden sind, für solche wäre es sehr schlimm, wenn sie nachts plötzlich erwachten, und im schmerzlichen Mondschein ihr unvollendetes Tagewerk sähen, und bald merkten, daß die Zeit des Weiterbauens aufgehört hat und daß ihr ganzes Leben nutzlos war und dumm* (Heine, *Italien*, 796).

^b *Ich habe nie großen Wert gelegt auf Dichterruhm, ... Aber ein Schwert sollt Ihr mir auf den Sarg legen; denn ich war ein braver Soldat im Befreiungskriege der Menschheit* (*Italien*, 795).

^c *... aber in allen diesen Gesichtern lagen die Spuren derselben Krankheit, einer schrecklichen, unheilbaren Krankheit, ... Ich fürchte, ich bin selbst angesteckt von dieser Krankheit, und eine Folge derselben ist jene Weichheit, die mich wunderbar beschleicht, wenn ich so ein sieches Mönchsgesicht betrachte und darauf die Symptome jener Leiden sehe, die sich unter der groben Kutte verstecken ...* (Heine, *Italien*, 883).

^d *Und gar die blassen italienischen Gesichter, in den Augen das leidende Weiß, die Lippen krankhaft zärtlich, wie heimlich vornehm sind sie gegen die steif britischen Gesichter, mit ihrer pöbelhaft roten Gesundheit! Das ganze italienische Volk ist innerlich Krank, und kranke Menschen sind immer wahrhaft vornehmer als gesunde; denn nur der kranke Mensch ist ein Mensch, seine Glieder haben eine Leidensgeschichte, sie sind durchgeistet.* (Heine, *Italien*, 785).

^e *... der Sohn Albions, ... ist doch ein zivilisierter Barbar in Vergleichung mit dem Italiener, der vielmehr eine in Barbarei übergehende Zivilisation bekundet. Jener zeigt in seinen Sitten eine zurückgehaltene Roheit, dieser eine ausgelassene Feinheit.* (Heine, *Italien*, 785).

^f *Aber noch schlimmer als dieses Gefühl eines ewigen Sterbens, einer öden gähnenden Vernichtung, ergreift uns der Gedanke, daß wir nicht einmal als Originale dahinsterven, sondern als Kopien von längst verschollenen Menschen, die geistig und körperlich uns gleich waren, und daß nach uns wieder Menschen geboren werden, die wieder ganz aussehen und fühlen und denken werden wie wir, und die Tod ebenfalls wieder vernichten wird – ein trostlos Wiederholungsspiel, wobei die zeugende Erde beständig hervorbringen und mehr hervorbringen muß, als der Tod zu zerstören vermag, so daß sie, in solcher Not, mehr für die Erhaltung der Gattungen als für die Originalität der Individuen sorgen kann* (Heine, *Italien*, 800).

vervallen en vieze Genua, dat Heine ervoer als een stad 'als een bundel botten op het strand geworpen'.^a Hij bezocht deze 'dodenstad' 's nachts. Heine zag er schilderijen van mensen die reeds lang dood waren. Deze werken vervielen onder zijn ogen en leken zelfs langzaam in het niets te verdwijnen. Tegelijk leken de schilderijen van dode schoonheden heel even soms tot leven te komen en contact met hem te zoeken. In de schilderijengalerie vermengden zich dood en leven, compleet met referenties aan het verdriet om een gestorven geliefde, die zich ook aan gene zijde bevond, in de donkere wereld van het verleden en de dood.

Dit waren de twee strategieën die Heine steeds weer uitspeelde, wanneer hij het 'dode' verleden van Italië ter sprake bracht. Italië was ofwel een 'ziek' land, waarin resten van een overleefd verleden (lees: religie en despotie) doorwerkten, en de 'geesten' dienden te worden teruggejaagd het verleden in, omdat zij de komst van een betere toekomst remden. Of het afgestorvene waarin *das Unglück ihres Vaterlandes* doorklonk kwam hier juist even tot 'leven'. Dat waardeerde Heine ook, want hij beseftte zelf vooral thuis te zijn in die dodenwereld. Er was in Italië kortom 'dood leven' en omgekeerd 'leven in de dood'.

Voorbeelden van deze dubbelstrategie zijn in *Italien* talrijk. Direct al in het begin van zijn reisverslag werkte Heine het contrast uit tussen Berlijn en München, met als uiteindelijke strekking dat 'dood' en 'leven' ook hier tegenover elkaar stonden en juist in het dode paradoxaal genoeg het leven te vinden was. In Berlijn, toonbeeld van een moderne stad, stonden de huizen als soldaten in het gelid tegenover elkaar. De stad was licht en historieloos. Alles was functioneel, nieuw en modern. Juist daarom ervoer Heine het als dood. De band tussen heden en verleden ontbrak. Het nieuwe 'leefde' niet. In München (en later dus ook in Italië) versmolten traditie en heden wél, op een plezierige en organische wijze. De historische continuïteit, van riddertijd tot heden, had zich vastgeschreven in de stad. Heden en toekomst konden zich er met hun voorgeschiedenis identificeren. De opeenvolging van historische resten bood er omgekeerd troost. Zelfs het barbaarse en Ielijke stoorden niet. Het kon als restant van het begin van alle ontwikkeling geduid worden, of als een noodzakelijke tussenfase.⁹²

De passage waarin Heine naar Italië werd gelokt, ook in het begin van het boek, sloot hierop aan. Het was niet de politieke actualiteit die Heine 'riep', maar een Bacchus-achtige jongeling die voorjaar en levenslust belichaamde.^b Die roepende rol werd overgenomen door steeds verschillende meisjesfiguren, met een vergelijkbare dwaallicht-functie. Zij vertegenwoordigden stemmen uit 'de andere wereld'. Al die verschillende dames, zoals Signora Lätizia, Franscheska en Mathilde, personifieerden 'het leven' voor Heine: het zuidelijke, naïeve, seksueel geladen echte leven, dat boven de Alpen aan banden was gelegd door de christelijke moraal.⁹³ Maar het fascinerende is dat deze meisjesfiguren aan de andere kant stevast een duistere keerzijde bezaten. Ofwel zij leken op overleden vorstinnen uit de renaissance, of op een oud schilderij dat op mysterieuze wijze weer tot leven leek te zijn gekomen, of ze waren ziek. Het is geen toeval dat het hele (eerste) boek is opgezet als een vlucht voor c.q. speurtocht naar een overleden meisje: Heines (fictieve?) dode jeugdliefde Maria. Zij belichaamde niet alleen het 'leven', maar óók het verlies ervan en dus ook het verleden en de dood dat in het heden doorwerkte, als een soort herinnering en zwerende wond. Deels Maria, deels Venus, stond zij voor het leven 'in' de dood, het dode dat in het heden op mysterieuze wijze tekens van leven gaf.⁹⁴

^a *Diese Stadt ist alt ohne Altertümlichkeit, eng ohne Traulichkeit und häßlich über alle Maßen. ...Da liegt sie am Meere wie das gebleichte Skelett eines ausgeworfenen Riesentiers, dunkle Ameisen, die sich Genueser nennen, kriechen darin herum, die blauen Meereswellen bespülen es plätschernd wie ein Ammenlied, der Mond, das blasse Auge der Nacht, schaut mit Wehmut hinab* (Heine, *Italien*, 797).

^b [Es] ... war mir oft, als sehe ich ein wunderschönes Junglingsantlitz über jene Berge hervorlauschen, und ich wünschte mir Flügel um hinzueilen nach seinem Residenzland Italien. Ich fühle mich oft angeweht von Zitronen- und Orangendüften, die von den Bergen herüberwogten, schmeichelnd und verheißend, um mich hinzulocken nach Italien. Einst sogar, in der goldenen Abenddämmerung, sah ich auf der Spitze einer Alpe ihn ganz und gar, lebensgroß, den jungen Frühlingsgott, Blumen und Lorbeeren umkränzten das freudige Haupt, und mit lachendem Auge und blühendem Munde rief er: "Ich liebe Dich, komm zu mir nach Italien!" (Heine, *Italien*, 747).

Gioacchino Altobelli en Pompeo Molins, Porta San Giovanni, Rome. Vroege Jaren '60? Een mooi voorbeeld van het 'afgeleefde' en 'dode' verleden, voor veel politieke radicalen.

Trento: sprekend verleden

Italië was voor Heine eigenlijk wel vergelijkbaar met de mysterieuze dode jeugdliefde. Na een droomachtige grenservaring in Italië aangekomen bleek dat land iets heel dubbels te bezitten. De eerste stad die werd bezocht (Trento), werd beschreven als: oud en gebroken, tussen de groene bergen in, als dood te midden van het leven, als afgebladderd en overleefd. Maar ook als: *leibhaftig* en levendig. Waarna beide steeds opnieuw op uiterst complexe wijze op elkaar werden betrokken.^a

Wat Heine in Trento (feitelijk was Heine natuurlijk nog steeds in Oostenrijk, dat Noord-Italië in bezit had en bestuurde) vooral opviel was dat 'Italië' maar een zwakke afspiegeling was van wat het ooit was geweest. Trento bestond uit oude huizen, verbleekte fresco's en afbrokkelende beelden. Het tirannieke Oostenrijk en de pauselijke despotie waren hier nimmer ver weg. Dit zou woedend en/of nostalgisch hebben gestemd als hier niet de natuur ('die eeuwig jonge god') én het Italiaanse volk een zweem van 'leven' over die afgestorven stenen heen hadden gedrapeerd. Het 'overleefde' werd door de natuur (lees: volk, leven, meisjes, actualiteit en wijnranken) liefdevol overgroeid. Jonge wijnranken omslingerden verzoenend de afgebroken zuilen en de oude katholieke kruizen. Een spinnend meisje in kleurrijk lentedecor keek vanuit een raam glimlachend neer op de reiziger en al het vergeefse mensenwerk uit het verleden. Dat was te interpreteren volgens Heine als de overwinning van het leven op de dood. In Trento werd het historische verfrist met nieuw leven. De jonge meisjes in Trento hadden iets *jahrtausendlich Verstorbenes und doch wieder blühend Aufgelebtes*. Het leverde *süßes Grauen* op.^b

Maar ook 'het dode' (b)leek zich te roeren. Het bezoek aan Trento leidde eveneens tot een soort droomtoestanden, waarin het oude en afgeleefde zich even vulde met het leven dat het ooit was

^a *Diese Stadt [Trento] liegt alt und gebrochen in einem weiten Kreise von blühend grünen Bergen, die, wie ewig junge Götter, auf das morsche Menschenwerk herabsehen. Gebrochen und morsch liegt daneben auch die hohe Burg, die einst die Stadt beherrschte, ein abenteuerlicher Bau aus abenteuerlicher Zeit, mit Spitzen, Vorsprüngen, Zinnen und mit einem breitrundigen Turm, worin nur noch Eulen und österreichische Invaliden hausen* (Heine, *Italien*, 760-61).

^b *Auch die Stadt selbst ist abenteuerlich gebaut, und wundersam wird einem zu Sinn beim ersten Anblick dieser uraltertümlichen Häuser mit ihren verblichenen Freskos, mit ihren zerbröckelten Heiligenbildern, mit ihren Türmchen, ... Solcher Anblick wäre allzu wehmütig, wenn nicht die Natur diese abgestorbenen Steine mit neuem Leben erfrischte, wenn nicht süße Weinreben jene gebrechlichen Pfeiler, wie die Jugend das Alter, innig und zärtlich umrankten, und wenn nicht noch süßere Mädchengesichter aus jenen trüben Bogenfenstern hervorguckten und über den deutschen Fremdling lächelten, der, wie ein schlafwandelnder Träumer, durch die blühenden Ruinen einherschwankt.* (Heine, *Italien*, 761).

geweest.^a Heine beleefde in Trento *schauerhafte* visioenen, van een glansvolle glorie-tijd, van een eerder en grootser Italiaans bestaan.^b De schilderijen die hij in vervallen staat aanschouwde, glommen weer. Het beeld van een madonna had haar hoofd terug. Heine meende dat hij de huizen en mensen in Trento, waar hij nooit eerder was geweest, 'eerder had gezien'. Wanneer hij bij zichzelf naging wat hij zich dan precies 'herinnerde', dan was dat 'de tijd toen het verval nog niet was ingetreden'. Hij zag met andere woorden 'het voormalige heden' doorschemeren in de vervallen resten uit het verleden van Trento.

Het raakte zijn eigen persoonlijke verleden. Het *Nachtstück* met ijle vrouwenstemmen riep zelfs soms associaties op aan de eigen jeugd. Niet alleen het Italiaanse verleden kwam tot leven. Maar het verleden van Trento en zijn eigen jeugd verstrengelden zich. Hét symbool van 'leven', zijn gestorven jeugdvriendin Maria, 'zag' hij hier terug. Zij leek althans even contact met hem te zoeken, vanuit haar dodenrijk. Ze gaf in Trento allerlei mysterieuze tekens (van leven), tijdens Heines bezoek aan de dom. Eerst werkte die dom uitnodigend en vertrouwenwekkend.^c Het was de aanleiding voor een sympathieke bespiegeling over die 'een mooie zomerreligie', het katholicisme. Maar in een biechtstoel zat een dame. Haar gezicht bleef onzichtbaar. Haar hand hing uit de biechtstoel. Het was een hand die Heine *befremdlich wohlbekannt* voorkwam, een hand met iets *Geistiges* en iets *geschichtlich reizendes*, zoals de handen van mooie mensen die veel geleden hebben. De hand had iets onschuldigs. Hij kuste voorzichtig de hand. Het was alsof hij de hand van de dode Maria kuste. Heine vluchtte.

Dit *schauerhafte* dooreen lopen van heden, verleden, leven, dood, licht en donker, keerde in Heines *Italien* keer op keer terug. Donkere middeleeuwse kerken vertegenwoordigden despotie, dood en verleden. Het verleden dus dat overwonnen behoorde te worden. Maar het was bij uitstek de plek ook waar het verleden tot Heine ging spreken en tot leven kwam. Wat zich tot hem richtte was zeker daarbij lang niet altijd het grootse, imposante en historisch belangrijke in het wereldhistorische gevecht om de vrijheid. Het waren ook demonen uit het verleden, die ondergronds waren gegaan en niet tot zwijgen konden worden gebracht. Heine begreep ze goed, omdat hij hun *Schmerzen* kende.

Verona: (s)prekend verleden

Was in Trento alles nog *dämmernd* en *ahnungsvoll* geweest en vol *Märchenschauer*, Verona werd door Heine bijna als een (historische) koortsdroom ervaren.^d Het verleden ging nu, in heel letterlijke zin tot hem spreken, om uiteindelijk wel weer een heel sterk politieke boodschap te krijgen.⁹⁵

Verona werd door Heine, meer nog dan Trento, als een historische stad ervaren, boordenvol historische reminiscenties, die hem allemaal iets mede te delen hadden. In zekere zin toonde het de wereldgeschiedenis in het klein. Mensen en gebouwen verwezen naar de opeenvolgende tijdperken van

^a *Ich war wirklich wie im Traum, wie in einem Traume, wo man sich auf etwas besinnen will, was man ebenfalls einmal geträumt hat.* (Heine, *Italien*, 761).

^b *Ich betrachtete abwechselnd die Häuser und die Menschen, und ich meinte fast, diese Häuser hätte ich einst in ihren besseren Tagen gesehen, als ihre hübschen Malereien noch farbig glänzten, als die goldenen Zieraten an den Fensterfriesen noch nicht so geschwärzt waren, und als die marmorne Madonna, die das Kind auf dem Arme trägt, noch ihren wunderschönen Kopf aufhatte, den jetzt die bilderstürmende Zeit so pöbelhaft abgebrochen. Auch die Gesichter der alten Frauen schienen mir so bekannt, es kam mir vor, als wären sie herausgeschnitten aus jenen altitalienischen Gemälden, die ich einst als Knabe in der Düsseldorfer Galerie gesehen habe. Ebenfalls die alten Männer schienen mir so längst vergessen wohlbekannt, und sie schauten mich an mit ernsten Augen, wie aus der Tiefe eines Jahrtausends.* (Heine, *Italien*, 761).

^c *...der uralte Dom, nicht groß, nicht düster, sondern wie ein heiterer Greis, recht bejahrt zutraulich und einladend* (Heine, *Italien*, 762).

^d *Die bunte Gewalt der neuen Erscheinungen bewegte mich in Trient nur dämmernd und ahnungsvoll, wie Märchenschauer; in Verona aber erfaßte sie mich wie ein mächtiger Fiebertraum voll heißer Farben, scharf bestimmter Formen, gespenstischer Trompetenklänge und fernen Waffengeräusches. Da war manch verwitterter Palast, der mich so stier ansah, als wollte er mir ein altes Geheimnis anvertrauen, und er scheute sich nur vor dem Gewühl der zudringlichen Tagesmensen, und bäte mich, zur Nachtzeit wiederzukommen.* (Heine, *Italien*, 775).

die geschiedenis. Het antieke amfiteater, de triomfboog, de gotische kerken met hun zware torens, de elegante palazzi in Venetiaanse stijl, de pleinen met barok versierde balkons en fonteinen, het maakte Verona tot een soort 'volkerenherberg van de geschiedenis'. Alles was er vertegenwoordigd: de tijd van de Romeinen, van Theodorik, van de Byzantijnse- en de gotische periode, van de renaissance en van de wereld daarna. Iedereen was 'hierlangs gekomen', had er 'gelogeed' en sporen nagelaten. De Duitsers vooral in de vorm van verwoestingen overigens, net zoals de 'moderne barbaren' (lees: de Oostenrijkers).^a

De band met het verleden was hier daarom, in tegenstelling tot in Duitsland, niet doorgesneden. De Italianen mochten dan wel hun kleding hebben ingewisseld voor moderne-, in Verona bleek dat zij uiteindelijk nog steeds stevig in de *Geist der Gesittung* van de Romeinse tijden wortelden.^b Daarom kon Heine hier in Verona bij uitstek het verleden ingetrokken worden en kon het verleden hier tot hem spreken. Verona was een stad beziel met 'geesten' uit het verleden, die op de meest onverwachte momenten hun stem lieten horen. De oude vervallen palazzi in Lombardo-Venetiaanse stijl, voorzien van lachende fresco's, staarden hem hier niet alleen aan alsof ze een geheim wilden onthullen, ze deden dat ook. 's Nachts spraken de gebroken zuilen en oude torens van bloedige geschiedenissen.^c

Dat gebeurde bijvoorbeeld in het amfiteater van Verona. Heine trof er (moderne) bezoekers aan, die keken naar spiegelgevechten en Italiaanse Commedia dell' Arte. Ze zaten op de stenen banken waarop de Romeinen, onder dezelfde klare hemel, hun komedies hadden bekeken.^d Van deze continuïteit raakte Heine onder de indruk. Hoewel Heine als politiek radicaal een zekere huivering niet kon onderdrukken bij de naam Romeinen, gaf hij aan ontzag te bezitten voor de strengheid van de Romeinse 'geest', die hij ook in de bezoekers herkende. Toch vertegenwoordigden die bezoekers een stap terug. Deze mensen misten antieke grootsheid. Maar, zo corrigeerde Heine zichzelf, de Romeinen waren in hun dagelijkse leven ook vaak 'klein' geweest. Er was dan ook geen reden om te wensen dat de Romeinen weer tot leven zouden komen.

Waarna zij natuurlijk opeens tot leven kwamen. Ná de voorstelling, het was inmiddels nacht geworden, bleef Heine wat in het amfiteater hangen. Toen 'zag' hij het Romeinse verleden voor zich, in wat misschien een historische sensatie lijkt te zijn geweest, maar eerder een bewust geconstrueerde voorstelling van het verleden was met politieke agenda. Heine 'zag' verwerpelijke heerszuchtige keizers, het zware dagelijkse leven in het oude Rome. Hij 'zag' de revolutionaire Gracchen.

Daarop was hij uit. Hij kon zich mengen in het (antieke) politieke debat, van toen. Hij kon partij kiezen vóór de hervormers uit de republiek. Hij kon zich plaatsen tégen hun opponenten en tégen de

^a ... so habe jedes Volk die Spuren seiner Anwesenheit zurückgelassen, freilich oft nicht in der leserlichsten Schrift, da mancher deutsche Stamm noch nicht schreiben konnte und sich damit behelfen mußte, zum Andenken etwas zu zertrümmern, ... Die Barbaren, welche jetzt die alte Herberge bezogen haben, werden nicht ermangeln, eben solche Denkmäler ihrer holden Gegenwart zu hinterlassen, da es ihnen an Bildhauern und Dichtern fehlt, um sich durch mildere Mittel im Andenken der Menschen zu erhalten. (Heine, *Italien*, 776)

^b Betrachtete man ... genauer diese Menschen ... so entdeckte man, in ihren Gesichtern und in ihrem ganzen Wesen, die Spuren einer Zivilisation, die sich von der unsrigen insofern unterscheidet, daß sie nicht aus der Mittelalter-Barbarei hervorgegangen, sondern noch aus der Römerzeit herrührt ... Die Zivilisation hat bei diesen Menschen keine so auffallend neue Politur wie bei uns, wo die Eichenstämme erst gestern gehobelt worden sind und alles noch nach Firnis riecht. Es scheint uns, als habe dieses Menschengewühl auf der Piazza delle Erbe im Laufe der Zeiten nur allmählich Rösche und Redensarten gewechselt, und der Geist der Gesittung habe sich dort wenig verändert. (Heine, *Italien*, 777).

^c ... trotz dem Gelärm des Volkes und trotz der wilden Sonne, die ihr rotes Licht hineingießt, hat doch hie und da ein alter dunkler Turm mir ein bedeutendes Wort zugeworfen, hie und da vernahm ich das Geflüster zerbrochener Bildsäulen, und als ich gar über eine kleine Treppe ging, die nach der Piazza de' Signori führte, da erzählten mir die Steine eine furchtbar blutige Geschichte... (Heine, *Italien*, 775).

^d Da saß ich nun und sah Brighellas und Tartaglias Spiegelfechtereien auf derselben Stelle, wo der Römer einst saß und seinen Gladiatoren und Tierhetzen zusah. Der Himmel über mir, die blaue Kristallschale, war noch derselbe wie damals (Heine, *Italien*, 779).

latere keizers.^a De boodschap was uiteindelijk: ook toen, in de oudheid, was er een strijd gaande tussen vooruitganggezinden aan de ene kant en aan de andere kant machtswellustelingen die belangen aanzagen voor ideeën, net zoals nu. Heine werd niet voor niets wreed gewekt uit zijn 'historische droom' in het amfitheater van Verona, door klokken die opriepen tot gebed. Hij werd vanuit het verleden wreed teruggeplaatst in het repressieve christelijk-Oostenrijkse heden.^b

Fotograaf onbekend, het amfitheater van Verona. Rond 1890?

Lucca: over het vooruitgangsvertrouwen van een hagedis

In de slotpassage over Lucca werkte Heine toe naar een vergelijkbare conclusie, waaruit opnieuw engagement sprak voor emancipatie en vrijheid, als drijvende krachten van de geschiedenis.

De situatie uit Trento en Verona werd in feite geradicaliseerd in Lucca. Niet het verleden en de nacht, maar zelfs het hedendaagse Lucca bij daglicht, associeerde Heine nu met de 'dood'. Het was hier *grauenvoll* en *schauerlich*.^c Het was alsof het er een soort *ekelhaft* Pan-uur heerste. Slapende bedelaars lagen op de stoepen van de palazzi. Het bleken de enige levende wezens eigenlijk in Italië, op enkele schichtige monniken na, en dames die zich verstopten in vervallen huizen en vanachter hun ramen

^a *Ich ging noch lange umher spazieren auf den höheren Bänken des Amphitheaters, zurücksinnend in die Vergangenheit. Wie alle Gebäude im Abendlichte ihren inwohnenden Geist am anschaulichsten offenbaren, so sprachen auch diese Mauern zu mir, in ihrem fragmentarischen Lapidarstil, tiefenste Dinge; sie sprachen von den Männern des alten Roms, und mir war dabei, als sähe ich sie selber umherwandeln, weiße Schatten unter mir im dunkeln Zirkus. Mir war, als sähe ich die Gracchen mit ihren begeisterten Märtyreraugen. "Tiberius Sempronius", rief ich hinab, "ich werde mit dir stimmen für das agrarische Gesetz!". Auch Cäsar sah ich, ... Hinter diesen beiden schlich Tiberius Nero mit Nebelbeinen und unbestimmten Mienen. Auch Weiber sah ich dort wandeln, darunter Agrippina mit ihrem schönen herrschsüchtigen Gesichte, das wundersam rührend anzusehen war wie ein altes Marmorbild, in dessen Zügen der Schmerz wie versteinert erscheint. (Heine, Italien, 780).*

^b *... da plötzlich erscholl das dumpfsinnige Geläute einer Betglocke und das fatale Getrommel des Zapfenstreichs. Die stolzen römischen Geister verschwanden, und ich war wieder ganz in der christlich österreichischen Gegenwart. (Heine, Italien, 780; zie hierover ook: Oswald, 139).*

^c *Es war schon Nacht als ich die Stadt Lucca erreichte.// Wie anders erschien sie mir die Woche vorher, als ich am Tage durch die widerhallend öden Straßen wandelte, und mich in eine jener verwunschenen Städte versetzt glaubte, wovon mir einst die Amme soviel erzählt. Da war die ganze Stadt still wie das Grab, alles war so verblichen und verstorben, auf den Dächern spielte der Sonnenglanz, wie Goldflitter auf dem Haupte einer Leiche, hie und da aus den Fenstern eines verfallenen Hauses hingen Efeuranken, wie vertrocknete grüne Tränen, überall glimmernder Moder und ängstlich stockender Tod, die Stadt schien nur das Gespenst einer Stadt, ein steinerner Spuk am hellen Tage. Da suchte ich lange vergebens die Spur eines lebendigen Wesens (Heine, Italien, 880).*

zwijgend naar hem gluurden. Heine waande zich er gevangen in een novelle van Boccaccio. Hij was daarvan niet gecharmeerd. Heine nam afstand van dit *gespensterische* zonnige hedendaagse Italië.^a Een tweede bezoek, 's nachts, verliep heel anders.^b De stad werd nu bevolkt door drommen mensen. Het was alsof 'het leven' in zijn bonte kleurenpracht een huwelijk vierde met 'de dood', en de 'schoonheid' en 'jeugd' ter tafel had uitgenodigd. Er heerste een feeststemming. Dit leven, dat dus nachtlevens en geschiedenis was, sprak opnieuw wél tot Heine.^c

Toch hield dit geen keuze in vóór het verleden en tégen het heden. Integendeel natuurlijk. Heine realiseerde zich nu ook dat het zijn lot was, en niet zijn wens, die maakte dat hij zich voelde 'als een dode tussen de doden'.^d Het lukte hem om 'te spreken' met de 'bezielde' doden omdat ook hij 'ziek' was. Hij wandelde als 'een ruïne tussen ruïnes'. Echt opgenomen worden in dit 'leven in de nacht' wilde hij echter ook niet. Want uiteindelijk was de ware band tussen dag en nacht, en tussen heden en verleden, toch de betrokkenheid van iedereen in eenzelfde soort strijd, waaraan elke tijd zijn eigen bijdrage leverde, met als doel om in de toekomst het hemelrijk op aarde te bouwen. Heine noemde zichzelf daarom spottend een van de meest 'eeuwige' mensen op aarde, aangezien elke gedachte van hem op *die* eeuwigheid was gericht.^e

Daarmee bleek in Lucca opnieuw, nu voor het laatst, dat Heine de wereldgeschiedenis uiteindelijk toch opvatte als een voortdurende emancipatiestrijd, met een universeel en in zekere zin ook *tijlloos* karakter, maar toch ook een onvermijdelijke overwinning aan het einde.⁹⁷ Volgens Heine werden alle tijdsgewrichten door eenzelfde strijd aaneen gebonden, hoe verschillend dat zich ook steeds uitte. In feite bestond de wereldgeschiedenis uit een voortdurende strijd van 'het oude', dat zich verzette tegen zijn ondergang, tegen de krachten die stonden voor toekomst, vernieuwing en vooruitgang.^e Die laatsten zouden uiteindelijk wel (ooit) overwinnen. Ondanks zijn liefde voor 'het

^a ... *da die Sonne, so warm und hell, die unheimlichen Gebäude beleuchtete; und ich merkte wohl, Gespenster sind noch furchtbarer, wenn sie den schwarzen Mantel der Nacht abwerfen und sich im hellen Mittagslichte sehen lassen* (Heine, *Italien*, 880).

^b *Ist ein ganzes Volk als nächtliches Gespenst aus dem Grabe gestiegen, um im tollsten Mummenschanz das Leben nachzuäffen? Die hohen, trüben Häuser sind mit Lampen verziert, überall aus den Fenstern hängen bunte Teppiche, die morschgrauen Wände fast bedeckend, und darüber lehnen sich holde Mädchengesichter, so frisch, so blühend, dass ich wohl merke, es ist das Leben selbst, das sein Vermählungsfest mit dem Tode feiert und Schönheit und Jugend dazu eingeladen hat. Ja, es war so ein lebendes Totenfest, ich weiß nicht, wie es im Kalender genannt wird, auf jeden Fall so ein Schindungstag irgendeines geduldigen Martyrers, denn ich sah nachher einen heiligen Totenschädel und noch einige Extra-Knochen, mit Blumen und Edelsteinen geziert, und unter hochzeitlicher Musik herumtragen. Es war eine schöne Prozession* (Heine, *Italien*, 881).

^c *Hier sprechen die Steine, und ich verstehe ihre stumme Sprache. Auch sie scheinen tief zu fühlen, was ich denke. So eine abgebrochene Säule aus der Römerzeit, so ein zerbröckelter Longobardenturm, so ein verwittertes gotisches Pfeilerstück versteht mich recht gut. Bin ich doch selbst eine Ruine, die unter Ruinen wandelt. Gleich und gleich versteht sich schon. Manchmal zwar wollen mir die alten Paläste etwas heimliches zuflüstern, ich kann sie nicht hören vor dem dumpfen Tagesgeräusch; dann komme ich des Nachts wieder, und der Mond ist ein guter Dolmetsch, ... ja, des Nachts kann ich Italien ganz verstehen, dann schläft das junge Volk mit seiner Opernsprache, und die Alten steigen aus ihren kühlen Betten und sprechen mit mir das schönste Latein* (Haufe, 281).

^d *Es war als ob jene Orgeltöne niemals aufhören, als ob jene Sterbelaute, jener lebende Tod ewig dauern wollte, ich fühle so unsägliche Beklommenheit, so namenlose Angst, als wäre ich scheintot begraben worden, ja als wäre ich, ein Längstverstorbenen, aus dem Grabe gestiegen und sei, mit unheimlichen Nachtgesellen, in die Gespensterkirche gegangen, um die Totengebete zu hören und Leichensünden zu beichten. Manchmal war mir, als sähe ich sie wirklich neben mir sitzen, in geisterhaftem Dämmerlichte, die abgeschiedene Gemeinde, in verschollen altflorentinischen Trachten, mit langen, blassen Gesichtern, goldbeschlagene Gebetbücher in dünnen Händen, heimlich wispernd und melancholisch einander zunickeend* (Heine, *Italien*, 886).

^e *Was bleibt aber den Aristokraten übrig, wenn sie der gekrönten Mittel ihrer Subsistenz beraubt werden, wenn die Könige ein Eigentum des Volks sind und ein ehrliches und sicheres Regiment führen, durch den Willen des Volks, der alleinigen Quelle aller Macht? Was werden die Pfaffen beginnen, wenn die Könige einsehen, daß ein bißchen Salböl keinen menschlichen Kopf guillotinenfest machen kann, ebenso wie das Volk täglich mehr und mehr einsieht, daß man von Oblaten nicht satt wird? Nun freilich, da bleibt der Aristokratie und der Klerisei nichts übrig als sich zu verbünden und gegen die neue Weltordnung zu kabalieren und zu intrigieren. /*

dode', heeft hij de loop van de geschiedenis weldegelijk toch als een onverbiddelijk en onstuitbaar omhooglopend pad opgevat. De vooruitgang was als een *eine flammende Riesin* die niet te stuiten was.^a De enigen die dat niet beseften waren de traditionele machthebbers (*Pfäffen und Junkerlein*) en degenen die hen naar de mond praatten. De onderscheidingen in de knoospigaten van de Duitse geleerden spraken wat dit betreft boekdelen. Zij allen ondersteunden 'de macht', door te stellen dat wat niet overeenkwam met het *Seiende* niet wenselijk was, en omgekeerd dat wat bestond historisch gelegitimeerd moest zijn.^b Hiermee werd alle vernieuwing onmogelijk gemaakt en de huidige 'despotie' als *Vernünftig* voorgesteld. Dit kon op Heines hoon rekenen. Zijn alternatief was een nieuw soort *geloof* in de vooruitgang, als alternatief voor deze Duitse filosofen en historici én als vervanging voor de oude onderdrukkende religies.^c Hij sprak in dit verband van het 'Franse Evangelie'. Heine pleitte in de geest van Saint-Simon voor een 'tolerante' nieuwe religie die aan 'de toekomst' de plaats zou toekennen die het verleden en de traditie nu bezaten. Een soort verlicht deïsme, gestoeld op gelijkheids- en vrijheidsidealën en mensenliefde.⁹⁸

Een diepgravend gesprek over dit thema met een hagedis (!), een beestensoort dat volgens Heine recht van spreken had omdat die al eeuwen vanuit de Apennijnen op het menselijke streven en geploeter neerzag, leidde in *Italien* uiteindelijk tot de formulering van een wezenlijk optimistische geschiedfilosofie en vooruitgangseer.^d De conclusie van Heines doldrieste loflied op Italië, die vooral een aanklacht tegen de politieke onderdrukking in Europa inhield, maar tegelijk ook sympathie voor het afgestorvene als thema kende, was feitelijk dat niet hij maar de tijd op reis was gegaan, en dat deze

Vergebliches Bemühen! Eine flammende Riesin, schreitet die Zeit ruhig weiter, unbekümmert um das Gekläffe bissiger Pfäffchen und Junkerlein da unten. Wie heulen sie jedesmal, wenn sie sich die Schnauze verbrannt an einem Fuße jener Riesin, oder wenn diese ihnen mal unversehens auf die Köpfe trat, daß das obskure Gift herausgespritzte! Ihr Grimm wendet sich dann um so tückischer gegen einzelne Kinder der Zeit, und, ohnmächtig gegen die Masse, suchen sie an den Individuen ihr feiges Mütchen zu kühlen (Heine, *Italien*, 909).

^a *Eine flammende Riesin, schreitet die Zeit ruhig weiter, unbekümmert um das Gekläffe bissiger Pfäffchen und Junkerlein da unten* (Heine, *Italien*, 909).

^b *... dabei erzählen sie ...: daß sie selbst in ihrer Jugend ebenfalls mit dem Kopf gegen die Wand gerennt seien, daß sie sich aber nachher mit der Wand wieder versöhnt hätten, denn die Wand sei das Absolute, das Gesetze, das an und für sich Seiende, das, weil es ist, auch vernünftig ist, weshalb auch derjenige unvernünftig ist, welcher einen allerhöchst vernünftigen, unwidersprechbar seienden, festgesetzten Absolutismus nicht ertragen will. Ach! diese Verwerflichen, die uns in eine gelinde Knechtschaft hineinphilosophieren wollen, sind immer noch achtenswerter als jene Verworfenen, die bei der Verteidigung des Despotismus sich nicht einmal auf vernünftige Vernunftgründe einlassen, sondern ihn geschichtskundig als ein Gewohnheitsrecht verfechten, woran sich Menschen im Laufe der Zeit allmählich gewöhnt hätten, und das also rechtsgültig und gesetzkräftig unumstößlich sei. / ... es ist entsetzlich wie mans bei uns verstanden hat, die Sklaverei sogar geschwätzig zu machen, und wie deutsche Philosophen und Historiker ihr Gehirn abmartern, um jeden Despotismus, und sei er noch so albern und tölpelhaft, als vernünftig oder als rechtsgültig zu verteidigen. Schweigen ist die Ehre der Sklaven, sagt Tacitus; jene Philosophen und Historiker behaupten das Gegenteil und zeigen auf die Ehrenbändchen in ihrem Knopfloch* (Heine, *Italien*, 913-914).

^c *Nur solange die Religionen mit anderen zu rivalisieren haben und weit mehr verfolgt werden als selbst verfolgen, sind sie herrlich und ehrenwert, nur da gibts Begeisterung, Aufopferung, Märtyrer und Palmen. Wie schön, wie heilig lieblich, wie heimlich süß, war das Christentum der ersten Jahrhunderte, als es selbst noch seinem göttlichen Stifter glich im Heldentum des Leidens* (Heine, *Italien*, 907). *... Mit jener Religion Christi vergleiche man die verschiedenen Christentümer, die in den verschiedenen Ländern als Staatsreligionen konstituiert worden, ... jenes klägliche morsche Glaubensskelett, worin alles blühende Leben erloschen ist! Wie den Gewerben ist auch den Religionen das Monopolsystem schädlich, ...* (Heine, *Italien*, 907-908).

^d *Irgendeine von jenen grauen Eidechsen, die schon seit Jahrtausenden in den Felsenspalten des Apennins leben, sollte man als ganz außerordentlicher Professorin bei einer unserer Universitäten anstellen, und man würde ganz außerordentliche Dinge zu hören bekommen. ... "Nichts in der Welt will rückwärts gehen", sagte mir ein alter Eidechs, "alles strebt vorwärts, und am Ende wird ein großes Naturavancement stattfinden. Die Steine werden Pflanzen, die Pflanzen werden Tiere, die Tiere werden Menschen und die Menschen werden Götter werden"* (Heine, *Italien*, 871-872).

flammende Riesin uiteindelijk niet te stoppen was.⁹

Robert MacPherson, Theater van Marcellus vanaf Piazza Montanara. Rome. Circa 1858.

Het Italiaanse heden als 'afgeleefd verleden'. De visies van enkele andere politieke radicalen

Hiermee plaatste Heine zich inderdaad tegenover Goethe en diens navolgers, die in Italië de resten uit het verleden, zoals wel bleek uit het eerste hoofdstuk, vooral bestudeerden om universele en tijdloze esthetische regels te ontdekken, en van het contact ermee vooral humane groei verwachtten. Heines *Leitmotiv* was veeleer de 'emancipatie' die onvermijdelijk komen zou/moest. Ondanks het gebruik van veel romantische beeldspraak, de voortdurende afwisseling van extatisch-euforische momenten en weemoedige stemmingen en de romantisch ironie, was Heinrich Heines *Italien* om dezelfde reden ook geen romantisch reisverslag in de geest van bijvoorbeeld de *Taugenichts* van Eichendorff. Het was uiteindelijk een politiek pamflet in de vorm van een Italië-verslag, geschreven uit sympathie met de onderdrukten in Italië, toen én nu, vanuit haat tegen onderdrukkers, toen én nu, en vol strijdbaar vooruitgangsvertrouwen. Dat er verleden was dat zich niet liet overwinnen en 's nachts aan het slaapkamerraam klopte, deed daar niets aan af.

De specifieke uitwerking van Heines politieke boodschap uit *Italien* vond in de Duitse Italië-reisliteratuur na 1830 weinig directe navolging. Als radicaal, francofiel, ex-Jood en ironisch was Heine natuurlijk niet *salonfähig*. Dat hij het *verklärte* geïdealiseerde Italië-beeld als slijpsteen gebruikte voor zijn politieke messen, en daarmee de breed gedragen hermetische 'klassieke' kunstopvatting ironisch ondermijnde, maakte de zaak er niet beter op. Er is over *Italien* wel opgemerkt: *Es war die Profanation eines nationalen Heiligthums*.⁹⁹ Zonder enige twijfel ook om die reden schoof men Heine maar al te

⁹ Opnieuw: *Eine flammende Riesin, schreitet die Zeit ruhig weiter, unbekümmert um das Gekläffe bissiger Pfäffchen und Junkerlein da unten* (Heine, *Italien*, 909). Elders ook: *Die Zeit befindet sich auf Reisen, sie hat große Wanderungen vor und holt aus, als wollte sie noch unermessliche Berge überschreiten, ehe sie wilder Hütten bauen wird in der Ruhe eines friedlichen Tales. Noch gar nicht absehen lassen sich die Schritte ihrer befriedigungslosen Bewegungen ..., und wir alle setzen unser Leben ein in ihrer Bewegung, die von Zukunft trunken scheint* (Heine geciteerd in: Hermann Bausinger, Klaus Beyrer, Gottfried Korff Hrsgs., *Reisekultur. Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus* (München 1999) 90). Boeiend ook in dit verband: *Sogar die Elementar-begriffe von Raum und Zeit sind schwankend geworden. Durch die Eisenbahnen wird der Raum getötet, und es bleibt uns nur noch die Zeit übrig. Mir ist als kämen die Berge und Wälder aller Länder auf Paris angerückt. Ich rieche schon den Duft der deutschen Linden; vor meiner Türe brandet die Nordsee* (Heinrich Heine, *Lutetia – Zweiter Teil*. LVII. Paris, 5. Mai 1843).

graag terzijde als oppervlakkige 'journalist'. Men verweet hem, eigenlijk bijna de gehele negentiende eeuw, geen 'diepte' te bezitten.¹⁰⁰ Heine zou het vermogen hebben ontbroken om in Italië het ware, ideale, essentiële en verhevene te kunnen zien, die verondersteld werd te bestaan achter de oppervlakte van het dagelijkse, toevallige, tijdgebundene en politieke.

Wat echter niet van het toneel verdween, was Heines politiek radicale engagement. Tot ongeveer 1850-60 zijn meerdere politieke geestverwanten van Heine te vinden, die ook hun Italië-verslagen aangrepen om felle politieke statements te maken.

Franz Grillparzer (1791-1872), is er een heel mooi voorbeeld van.¹⁰¹ In sommige opzichten lijkt zijn omgang met het Italiaanse verleden op dat van Heine, maar de accenten lagen net anders. Bij Grillparzer vinden we vooral de overtuiging dat in elke inwoner van Rome nog iets van het antieke Rome voortleefde en dat daarom regeneratie mogelijk bleef. Grillparzer gebruikte het verleden en de Romeinse resten in Rome daarmee sterker dan Heine als *aanmaning* voor het heden. Het grote verleden doorschemerde als inspiratiebron nog door in het heden in Rome. Het kon toch niet zo zijn dat het grootse verleden nimmer meer zou opbloeien? Dát dit voorlopig niet gebeurde, kwam vooral omdat men (politiek) werd onderdrukt, door een despotie van adel en clerus. Dit zag Grillparzer schrijnend gesymboliseerd in het markante en imposante katholieke kruis dat was aangebracht op (en in) het Colosseum in Rome. Dit kruis belichaamde voor hem het totale onbegrip van zijn eigen 'vlakke tijd' voor de grootheid van het antieke Rome. Hij schreef er messcherpe poëtische reacties op, in de vorm van de gedichten *Die Ruinen des Campo Vaccino* en *Kolosseum*, met sterk politiek-radicalen en antikatholieke ondertonen (zie erover verder hoofdstuk vier).^a Het laat zich raden dat zijn Oostenrijkse broodheren, die zijn reis nota bene bekostigden, daarvan niet gediend waren. Het bracht Grillparzer in grote problemen.

Altobelli and Molins, arena van het Colosseum. Circa 1860. Bron: Wikimedia commons. In het Colosseum waren kapellen voor de Kruisweg geplaatst en een kruis in het midden van de arena. Op de buitenkant van het Colosseum was ook een kruis aangebracht. Franz Grillparzer reageerde woedend op deze 'beledigingen' van de oudheid. Dit was typisch voor de 'radicale' omgang met het erfgoed in Rome. N.B.: het Colosseum zou pas vanaf 1874 systematisch worden blootgelegd door archeologen.

Sterker nog dan bij Heine en Grillparzer kwam Italië in de kringen van de politiek radicalen daarna

^a *Kolosseum, Riesenschatten/ Von der Vorwelt Machtkoloß,/ Liegst du da in Todes-Ermatten,/ Selber noch im Sterben groß?/ Und damit, verhöhnt, zerschlagen,/ Du den Martertod erwarbst,/ Mußtest du das Kreuz noch tragen,/ An dem, Herrlicher, du starbst!// Nehmt es weg, dies heil'ge Zeichen!/ Alle Welt gehört ja dir;/ Überall, nur bei diesen Leichen,/ Überall stehe, nur nicht hier! ... O so stürze ganz zusammen/ Und ihr Andern stürzt nach,/ Decket, Erde, Fluten, Flammen,/ Ihre Größe, ihre Schmach./ Hauch ihn aus, den letzten Oden,/ Riesige Vergangenheit!/ Flach dahin auf flachem Boden/ Geh die neue, flache Zeit.* (Franz Grillparzer, o.a. geciteerd in: Grimm, *Italien-Dichtung* II, 152-157. Zie ook: Oswald, 76-77).

langzamerhand te boek te staan als het toonbeeld van wat 'niet van deze tijd' was. Italië, het Italiaanse volk en het Italiaanse verleden belichaamden steeds vaker een krakende stem uit een ver verleden, een land dat was vastgelopen in de historische modder. Men trof in Italië, naast alle landschappelijke en kunsthistorische pracht, een door tirannie en inquisitie gesmoord, vies, aangevreten en verdord land aan, met vervallen marmeren beelden in de tuinen van afgebladderde paleizen, vol ontvolkte steden, armoede en bijgeloof. Het was tijdloos in de slechte zin van het woord: boordenvol 'tijdgebondenheid' en 'verval'. Niet tijdloos in de zin van eeuwigheid of van wereldhistorisch belang.

Hierachter ging schuil dat men, vanaf 1840 ongeveer, meer ging denken in termen van historische ontwikkeling en van een historische procesmatige *ontplooiing* van de vrijheid. De breuk tussen heden en verleden werd erdoor vergroot. Bij Heine en Grillparzer waren het heden en het verleden uiteindelijk nog van eenzelfde orde geweest, ondanks de enorme kloof tussen toen en nu. Zij konden een dialoog met elkaar aangaan en de vrijheid uit de oudheid (of op zijn minst de strijd daarvoor) kon een model vormen voor het heden. Dit werd lastiger. Italië had onmiskenbaar een groots verleden, maar dat had geen directe betekenis meer voor het heden, en de actualiteit in Italië vertegenwoordigde vooral 'overleefd verleden'. Het was als een doodlopende steeg in het historische proces.

Die insteek treffen we bijvoorbeeld sterk aan bij Arnold Ruge (1802-1880)¹⁰² en ook bij Anastasius Grün (1806-1876).¹⁰³ Zij ervoeren het Oostenrijkse Venetië als een stad vol levende doden, zonder directe boodschap echter voor heden en toekomst. Anders dan August von Platen meenden zij dat met deze labyrintische smerigheid vooral moest worden afgerekend. Andere voorbeelden van deze houding, nog meer jong-Hegeliaans aangestreekt en nog sterker op de zegetocht van de moderne tijd georiënteerd, leverden August Heinrich Hoffmann von Fallersleben (1798-1874) en Georg Herwegh (1817-1875).

Hoffmann von Fallersleben klaagde bijvoorbeeld luid over het verval van Italië en vatte het pausdom als een puur tirannieke macht op. Het vertegenwoordigde voor hem 'het dode verleden', waarvoor hij niet zoals Heine sympathie koesterde. Het pausdom belichaamde het verleden dat overwonnen diende te worden. Het belemmerde de tijdgeest zich te ontplooiën. In 1844 struikelde Von Fallersleben over 'de zwarte mantels' van de priesters in Rome, die 'van de dag een nacht maakten'. In vroeger tijden was hier misschien ooit groots geleefd. Maar onder invloed van de restauratieve machten was dit gesmoord. Italië was kortom: *Konservativer Boden*. Italië was het land van de stilstand.^a Er viel slechts onderdrukking, achterlijkheid en diepe slaap waar te nemen. Politie en douane controleerden er voortdurend de passen. Slechts slakken en schorpioenen mochten er vrij reizen. Monumenten stonden, met spinrag in de hoeken, treurig op vieze pleinen. Vensters lagen uit de gebouwen. De lucht was slecht en in politiek opzicht heerste er ook *mal-aria*. Vooruitgang en ontwikkeling was ver te zoeken. Het *Addio!* ten afscheid van Italië had bij Von Fallersleben dan ook een andere lading dan bij de meeste andere reizigers. Men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat hij niet zozeer Italië uitzwaaide, maar het liefst wenste het complete verleden uit te zwaaien.^b

Dit vinden we ook bij Georg Herwegh, die uit eenzelfde politieke hout was gesneden.¹⁰⁴ Ook hij was een politieke radicaal, maar opnieuw leidde dit nu tot vooral afkeer van Italië. In 1843 trof hij een land aan 'vol vlooiën. Dit land had slechts verleden. Het stond buiten de geschiedenis. Het droeg niet bij aan de moderne tijd en de toekomst. Herwegh wenste zijn tijd in Italië daarom niet te verdoen met het bewonderen van oude meesters, die hem verveelden. Ze hadden hem als 'doden' maar bar weinig te zeggen.^c

^a Fallersleben noemde Italië een: *Land des Stillstands, der Erhaltung, / O wie groß und wunderbar! / Ohne Fortschritt, ohn' Entwicklung, / Alles bleibet, wie es war.* (Idem, 159).

^b *Ja, wie hier die Menschen, schlafen / Auch die Kräfte der Natur: / Alles Leben ist ein Leben / Der Vergangnen Zeiten nur.* (Idem, 160)

^c *Gehe nach Italien, übersättige Dich an der vielgepriesenen christlichen Kunst, an den gebratenen und geschmorten Heiligen, reise vier Monate, ohne einen Menschen zu finden, der Mensch wäre, hab ein deutsches Herz, so ein recht dummes deutsches Herz, das im Golf von Neapel die deutsche Misere doch nicht vergessen*

2.3 Italië, Rome en de Risorgimento. De conservatieve reactie

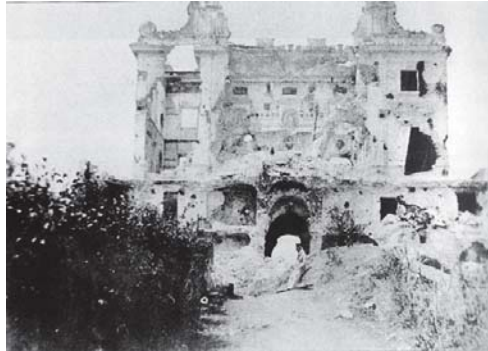
Voor de meeste Duitse reizigers mag Italië dan vooral het land van de grote kunst en het grootse verleden zijn geweest, en/of een land dat 'buiten de tijd stond', maar na de periode van de restauratie van 1815 werd Italië in werkelijkheid keihard de maalstroom van de politieke actualiteit ingesleurd.

In intellectueel opzicht waren al voor 1848 veranderingsgezinden duidelijk naar voren getreden. Revolutionairen en nationalistes, zoals Giuseppe Mazzini, die sociaal-politieke hervormingen eisten en onderdeel werden van de boeiende groep samenspannende *romantic exiles* die door Europa zwierven, lieten voortdurend van zich horen.¹⁰⁵ Ook meer gematigder hervormers traden naar voren, zoals Vincenzo Gioberti. Die wenste geen democratische eenheidsstaat, maar stelde veranderingen voor met de paus als beoogd hoofd van de staat, bijvoorbeeld in *Del primato morale e civile degli Italiani* uit 1834. Cesare Balbo opteerde voor een statenbond, met constitutioneel bestuur, onder de koning van Piëmont, getuige zijn *Delle speranze d'Italia* uit 1843. Vele anderen zijn ook te noemen, zoals Massimo D'Azeglio, Giacomo Durando en Graaf Camillo Benso di Cavour, die in Turijn in 1847 het tijdschrift *Il Risorgimento* oprichtte, dat het tijdperk zijn naam zou geven. Echte politieke onrust was er vanaf 1845 voortdurend, vooral in de Romagna. Aanslagen en opstanden waren aan de orde van de dag. De komst van de nieuwe paus in 1846, Pius IX (pontificaat: 1846-1878), zorgde even voor de hoop dat de door zo velen gewenste liberale hervormingen in ieder geval in de pauselijke staten gerealiseerd zouden worden, doordat deze 'van boven opgelegd' zouden worden. Hij werd als een liberaal binnengehaald. Maar het jaar 1848 bracht een escalatie, die grote gevolgen zou krijgen.¹⁰⁶

Er ontstonden opstanden in Sicilië. Napels, Piëmont en Toscane kregen een constitutie. Metternichs regering viel. In Italië stond de invloed van de Oostenrijkse reactionaire macht ter discussie. Opstanden in Milaan en Lombardije volgden, naast een revolutie in Venetië onder Daniele Manin. Karel Albert van Piëmont riep het hele land op tot een oorlog tegen Oostenrijk. Men leek af te stevenen op een onafhankelijk liberaal en zelfs nationaal Italië. In Rome werd het zeer onrustig. De Paus stelde daarop Pellegrino Rossi aan, als hoofd van een liberaal gezind kabinet, die constitutionele hervormingen van de pauselijke staten moest voorbereiden. Rossi werd vermoord. De paus vluchtte naar Gaeta en ook in Rome brak een revolutie uit. In 1849 werd de Romeinse Republiek uitgeroepen, onder Mazzini en Garibaldi.

Maar de antirevolutionaire machten zouden uiteindelijk gaan winnen. Radetsky had in Noord-Italië het pleit voor Oostenrijk al mede beslist, door bij Custoza de troepen van Piëmont te verslaan. Milaan werd daarop opnieuw bezet door Oostenrijk. Napels heroverde Sicilië. Karel Albert van Piëmont deed afstand van de troon, ten gunste van Victor Emmanuel II (1849-1878). Uiteindelijk heroverden de Fransen na felle gevechten op de Gianicolo Rome. Waarna alles zo veel mogelijk werd teruggebracht in de oude staat. Oostenrijk heerste weer in Noord-Italië. Frankrijk garandeerde de rust in Rome. De grondwetten in Napels, Toscane, Rome en elders werden ingetrokken. Pius IX was voor altijd genezen van liberale concessies en hervormingen.

kann - dann erst begreift Du, was ein Brief wie der Deinige einem Freunde sein kann. Dies Paradies ist doch eine Wüste, und ich bin froh, daß ich sie verlasse. Nicht Flöhe, Wirtshäuser und Vetturini vertreiben mich - da sei Gott vor, ich bin kein Nicolai - aber was soll ich in einem Lande, wo ich nur die Toten ehren kann und die Lebenden verachten muß, in einem Lande, das keine Geschichte hat und keine mehr haben wird? - Auch die großen Toten fangen an, mich zu ennuyieren, da ich keine Beziehung derselben zu den Lebenden entdecken kann. Der Genuß ist mir nachgerade lästig und eine Art Arbeit geworden, die Arbeit wird mir wieder Genuß sein. Draußen in Deutschland, Frankreich, England, wo sichs regt, wo noch was geschieht, wenss auch kaum der Rede wert ist, da ist mein, da ist Dein Posten. Ich bin einmal desertiert, ich wills nicht zum zweiten Male. Es ist so bequem, in den blauen Himmel zu sehen oder zu diputieren, ob Raffael oder Michelangelo ein größerer Maler, ob der Dom von Florenz oder die Peterskirche imposanter; ... Die Hauptsache ist, daß wir etwas tun, nicht daß wir das Dagewesene jahraus, jahrein bereisen und bewundern; ... (O.a. geciteerd in: Haufe, 329).

Het *Casino dei quattro venti*, na de strijd tussen Garibaldi en de Fransen in 1849. Oorlogsschade in Rome.

Daarmee was de rust natuurlijk niet weergekeerd. Italië bleef zeer onrustig. De 'oude' machten (Oostenrijk, de Pauselijke Staat en het koninkrijk Napels) bleven uitgedaagd worden, door o.a. de revolutionaire nationalistes. De Noord-Italiaanse staat Piëmont ging onder D'Azeglio en Cavour vanaf de jaren '50 een (gematigd) liberale koers varen. Binnen het verder absolutistisch geregeerde Italië ging Cavour zelfs als uitgesproken vooruitstrevend en modern gelden, onder meer door zijn voorstel voor een statenbond en een liberale evolutie onder de paraplu van een constitutioneel monarch, naar Angelsaksisch model. Piëmont kwam steeds meer symbool te staan voor liberale waarden, grondwettelijke vrijheden en rechten, vrijhandelspolitiek, economisch succes, strafrecht hervorming, een vrije kerk in een vrije staat en een krachtige militaire macht, die zich o.a. tegen Oostenrijk richtte. Piëmont vertegenwoordigde het moderne Italië, met alle patriottistische sympathie van dien. Langzamerhand begon Frankrijk, dat zich opwierp als beschermer van de paus in Rome, Piëmont te steunen, vanwege de gedeelde vijand Oostenrijk. Cavour, die aanstuurde op bevrijding van Italië met hulp van een buitenlandse macht, omdat hij van mening was dat het op eigen kracht nooit zou lukken, ontmoette Napoleon III op de bijeenkomst in Plombières, waar o.a. het plan werd besproken om Noord-Italië van de Oostenrijkers 'te bevrijden' en Lombardije en Venetië onder gezag te plaatsen van Victor-Emanuel, koning van Piëmont. De prijs voor de Franse militaire steun zou de overdracht zijn van Nizza (Nice) en Savoye aan Frankrijk.

De oorlog die in 1859 volgde, tussen aan de ene kant Piëmont en Frankrijk en aan de andere kant Oostenrijk, leverde verliezen op voor de Oostenrijkers (bij Palestro (30 mei), Magenta (4 juni) en Solferino (24 juni)). Maar het resulteerde niet in de totale bevrijding van Noord-Italië. De dreiging met ingrijpen door Pruisen zorgde er voor dat Frankrijk te Villafranca een akkoord sloot met Oostenrijk, achter de rug van Cavour om. De uitkomst was nu dat Frankrijk Lombardije van Oostenrijk overnam, doorgaf aan Piëmont, in ruil voor Savoye en Nice, maar dat Venetië Oostenrijks bleef en er géén Italiaanse confederatie zou ontstaan. Cavour trad af. Maar hij keerde in 1860 na verkiezingen weer terug. De gebeurtenissen volgden elkaar daarna snel op. Ze waren niet meer volledig in handen van de politici. Opstanden braken uit in midden-Italië. De vorsten van Parma, Modena en Toscane werden verdreven, of vertrokken. Volksraadplegingen zorgden voor de aansluiting van Toscane, Parma, Modena en ook de Romagna bij Piëmont-Sardinië. Frankrijk kon weinig anders doen dan dit te accepteren. Garibaldi landde met zijn 1000 roodhemden (én de geheime steun van Cavour) in het voorjaar van 1860 in Marsala (op Sicilië). Hij kreeg Sicilië in handen, na overwinningen op het Napolitaanse leger bij Calatafini en Milazzo. In september viel ook Napels, nadat Garibaldi met hulp van de Engelse vloot van Sicilië naar het vaste land was overgestoken. Hij kon nu het Koninkrijk Napels (inmiddels met burgerregering) aanbieden aan Victor Emanuel. Die kreeg zo vrijwel heel Italië in handen, met

uitzondering van Rome en Venetië. Na een (nieuwe) serie plebiscieten en vredesregelingen in het voorjaar van 1861 traden vrijwel alle vorsten van Italië af en kon de eerste volksvertegenwoordiging van Italië tezamen komen in Turijn. Victor Emmanuel werd koning van Italië.

Daarmee was 'de Romeinse kwestie' ontstaan. Wat te doen met Rome? Voor Garibaldi was dit geen vraag: *Roma, o morte*. Maar toen Garibaldi dreigde Rome aan te vallen, om het pauselijke bestuur daar te verjagen, en daarmee onvermijdelijk de Fransen zou gaan tergen die Rome en de paus nog steeds militaire bescherming boden, ook al waren zij medeverantwoordelijk voor de Italiaanse eenwording, vielen de Piëmontese troepen de kerkelijke staat binnen en annexeerden grote delen ervan, mede om Garibaldi's opmars te blokkeren. Het leidde er toe dat Garibaldi op 29 augustus 1862 bij Aspromonte werd verslagen door het 'Italiaanse' (!) leger. De Franse bescherming van Rome werd voorlopig gecontinueerd. Rome werd wel tot toekomstige hoofdstad van Italië uitgeroepen. Maar het deels verenigde Italië erkende ook de pauselijke soevereiniteit. Florence werd de (tijdelijke) hoofdstad van Italië, vanaf 1864. De Oostenrijkse aanwezigheid in Noord-Italië bleef ondertussen ook een groot probleem.

Cavour was inmiddels overleden. Hij werd opgevolgd door minister-presidenten zoals Ricasoli, Rattazzi, Farini, Minghetti en La Marmora, die zich voor de lastige taak gesteld zagen om de eenwording te voltooien en de problemen Oostenrijks-Venetië en Rome op te lossen. Het waren opnieuw oorlogen in combinatie met diplomatie die de doorslag gaven. In 1866 vocht Italië tegen Oostenrijk mee aan Pruisische zijde. Er werd bij Custoza verloren en op zee bij Lissa. Garibaldi's hernieuwde pogingen om Rome in te nemen leidden bij Mentana eveneens tot een nederlaag, nu tegen Frans-pauselijke troepen. Maar uiteindelijk leverden de tactische en operationele nederlagen toch strategische en politieke overwinningen op, zoals vaker in de militaire geschiedenis. Na het verlies van de Oostenrijkers tegen Pruisen bij Königgrätz in juli 1866 sleepte Italië bij de vredesonderhandelingen Venetië binnen. Toen de Fransen in 1870 op hun beurt werden verpletterd door de Pruisen, werd de inname van Rome mogelijk. De Franse regimenten vertrokken uit Rome. Daarna werd de eeuwige stad na korte schermutselingen door de Italianen op 20 september veroverd. De Bersaglieri van Cadorna sloegen een bres in de stadmuuren bij de Porta Pia. De pauselijke troepen boden symbolisch verzet. De inname was een futiliteit.

De Porta Pia, vlak na de inname van Rome op 20 september 1870. Duidelijk zijn kanonskogelinslagen te zien.

De politieke en religieuze consequenties waren immens. De wereldlijke macht van de paus hield op te bestaan. De bezittingen van de kerk buiten Vaticaanstad werden grotendeels geconfisqueerd. De paus sloot zich op in het Vaticaan. Hij werd 'de gevangene van het Vaticaan'. Pius IX weigerde elk contact met de nieuwe machthebbers en eiste dit ook van alle katholieke gelovigen. Van erkenning van de nieuwe

staat kon al helemaal geen sprake zijn. Sterker nog, de meeste nationalistische hoofdrolspelers werden geëxcommuniceerd. Er ontstond een ongehoord felle strijd tussen intransigente katholieken en nationalistische Italiaanse liberalen. Die werd op het scherpst van de snede gestreden. Rome werd ondertussen wel gewoon hoofdstad van het moderne nationale liberale verenigde Italië. De problemen voor deze nieuwe staat waren enorm. Naast het conflict met de kerk was er ook nog de zelfopgelegde plicht tot modernisering van het land, de interne eenwording in dit sterk regionaal georiënteerde land, de financiële huishouding, de Noord-Zuid problematiek, etc.

Het maakte een verpletterende indruk, niet in de laatste plaats op de Duitse Italië-reizigers, gezien de vele parallellen tussen de politieke ontwikkelingen in Italië en Duitsland. De gebeurtenissen in Italië in 1848 leidden dan ook tot een stroom aan opiniestukken.¹⁰⁷ Hetzelfde gold voor de latere fases van de *Risorgimento*.¹⁰⁸

Eigenlijk niemand kon nu welbeschouwd nog volhouden dat Italië een land was *das keine Geschichte hat und keine mehr haben wird* (Georg Herwegh).¹⁰⁹ Of dat het omgekeerd een *stilles wunderbares Grabmonument* was (de visie van Jacob Burckhardt).¹¹⁰ Italië was tussen 1848 en 1870 alles behalve het *schönen faulen Süden, der der Geschichte abgestorben ist* (opnieuw Burckhardt).¹¹¹ Het land was een brisante politieke arena.¹¹² Met uitzondering van Rome misschien, waar na de revolutionaire gebeurtenissen rond 1848 schijnbare politieke windstilte heerste tot 1870-71, als men wegkeek van de explosieve ontwikkelingen. Wat velen dan ook maar al te graag deden.

De ‘Duitse’ reacties op de politiek-maatschappelijke ontwikkelingen in Italië (en Duitsland), zijn wat dit betreft te verdelen in grofweg twee kampen: een conservatief en een liberaal kamp. Zonder enige twijfel waren de liberalen (die na de jaren zestig uiteen vielen in links-liberalen en nationaal-liberalen) in de meerderheid. Zij zullen worden besproken in de paragrafen 2.4 en 2.5. Daaruit zal blijken dat zij liberaal engagement op een fascinerende manier wisten te combineren met weggijken van de moderniseringsbewegingen in Italië en Rome. Het conservatieve kamp was kleiner en is onbekender, maar verdient ook zeker aandacht. Het is erg interessant om te kunnen constateren dat er eveneens felle negatieve conservatieve reacties hebben bestaan op de omwentelingen in Italië, met eraan gekoppeld een geheel eigen visie op Italië en op de Italiaanse geschiedenis.¹¹³

De belangrijkste en oorspronkelijkste woordvoerders ervan moeten worden gezocht in de periferie van de Duitse cultuur.¹¹⁴ In ‘Berlijn’ domineerde het ‘liberalisme’. In bijvoorbeeld de Zwitserse stad Bazel echter leefden twee heel interessante Duitstalige conservatieven, die beiden lang in Rome verbleven en daar mede onder invloed van de Romeinse revolutie van 1848 tot zeer boeiende inzichten kwamen op het gebied van geschiedfilosofie en politieke filosofie.¹¹⁵ Johann Jakob Bachofen (1815-1887) vertegenwoordigde daarbij een reactionaire en romantische organicistische variant van het conservatisme. Bachofen was een diepgelovige antirevolutionair, met sympathie voor het irrationele van de vroege archaische fases van de wereldgeschiedenis, dat zich in premoderne symbolen o.a. in Italië had neergeslagen. Tegelijk was hij bijna Hegeliaans in zijn visie op historische ontwikkeling. Jacob Burckhardt (1818-1897) was veeleer een antirevolutionair en antiliberaal uit teleurstelling, met een zeer pessimistische en ironische levenshouding. Hij was een radicaal kentheoretisch scepticus, constructivist, anti-nationalist en een anti-modernist, die zeer cynisch was over de eigen tijd en wars van objectief-wetenschappelijke zekerheden over historische ontwikkeling. Deze cultuurpessimist, die in Schopenhauer een geestverwant zag, was een illusieloze die zich tot de schoonheid uit vroeger tijden keerde. Beiden worden hieronder besproken, voordat de dominante liberalen aan de orde komen.¹¹⁶

Johann Jakob Bachofen: historische mythes als fundament van de staat

Johann Jakob Bachofen (1815-1887) schreef veel wetenschappelijk werk over de allervroegste geschiedenis van Rome en het Romeinse Rijk.¹¹⁷ Bachofen meende uit de analyse van de religieuze symboliek daaruit bewijzen te kunnen vinden voor het bestaan van een later totaal verdrongen matriarchale Italiaanse oersamenleving (meer hierover in hoofdstuk drie).¹¹⁸ Dit werk is uitermate interessant, omdat het een van de weinig voorbeelden is van echt romantische *Alturtumswissenschaft*.¹¹⁹ Bachofen is binnen het kader van dit hoofdstuk echter vooral zo boeiend

omdat (ook) uit zijn andere werk met Rome als onderwerp een uitgesproken conservatieve geest sprak, om niet te zeggen een reactionaire. Bachofen heeft ook brieven, een reisverslag en artikelen over zijn Italië-reizen (1842-43, 1848, 1851-52 en 1865) nagelaten, waaruit zijn reactionair-organicistische geschiedbeeld eveneens duidelijk naar voren komt.¹²⁰ Bachofen schreef verder een zeer interessant 'ooggetuigenverslag' over de revolutie van 1848 in Rome, die hij in 1849 publiceerde in de *Augsburger Allgemeine Zeitung*. Het kreeg de titel mee: *Die römische Staatsumwälzung vom Tode Gregors XVI. bis zur Wiederherstellung Pius IX.*¹²¹

Uit dat artikel blijkt dat Bachofen de revolutie van 1848 in Rome opvatte als een soort natuurverschijnsel, veroorzaakt door ongeleide redeloze volkse driften, die een onstuitbare dynamiek kregen toen de zwakke overheid de teugels had gevierd.¹²² Het losgeslagen volk was in Rome door het pauselijke regime niet in de hand gehouden. Dát was het probleem. Men moest het zien als een soort dijkdoorbraak. Terwijl de rivier normaal rustig en traag - zoals het hoorde - door haar oude en langzaam uitgesleten bedding had gestroomd, trad ze nu opeens wild kolkend buiten haar oevers. De schuld daarvoor diende men te zoeken bij de dijken. Lees: bij de overheid en de maatschappelijke elite. Van een rivier kon men niet anders verwachten. Men had deze steviger moeten indammen.

Daarom was Pius IX de grote boeman voor Bachofen. Hij had zich laten bespelen door de volksluimen en zich uiteindelijk door revolutionairen zelfs 'in bescherming' laten nemen. Daarna was de paus aan de kant geschoven door zijn democratisch-nationalistische 'beschermers'. Daarvan hoefde men natuurlijk niet op te kijken. Ook zijn pogingen tot liberale hervormingen, om het tij te keren, waren onzinnig. Dat graaf Pellegrino Rossi, die als minister-president de dijkdoorbraak met liberale concessies had trachten te dichten, op 15 november 1848 werd vermoord op de trappen van de Cancellaria nog voordat hij de orde had weten herstellen, lijkt Bachofen dan ook niet te hebben verbaasd.

Niet verbaasd misschien, maar het moet hem diep hebben geraakt. Want Pellegrino Rossi was een leermeester van Bachofen, uit zijn Parijse tijd. Zijn dood op 15 november 1848 viel in de eerste week van Bachofens Rome-verblijf van 1848. Daarna zat Bachofen op de eerste rij. Een van de patriotistische regimenten van Garibaldi werd gelegerd in het klooster San Silvestro, waartegenover Bachofen woonde. Sindsdien stond hij elke dag oog in oog met revolutionaire troepen. Hij walgde daarvan. Zij veranderden het stille Rome, dat hij associeerde met het *requiem aeternam*, in een stad vol lawaai, chaos en moderne politieke wanorde.^a Hij zag met afschuw hoe de 'waanzin en furie' van het revolutionaire gezag de stad overnam 'zonder enige vorm van legitimiteit'.^b

Het boeiende van Bachofen is dat hij dit soort anti-revolutionaire denkbeelden combineerde met een visie op de geschiedenis, waarin vroege premoderne samenlevingen geïdealiseerd werden en ten voorbeeld werden gesteld aan de eigen tijd. Er is hier sprake geweest van een boeiende wisselwerking tussen de ontwikkeling van denkbeelden over de vroege oudheid en de traumatische politieke ervaringen in Rome. De Italiaanse oersamenlevingen (en zelfs het Romeinse Rijk in zijn beste jaren) zouden zich, zo spreekt uit heel zijn oeuvre, hebben gekenmerkt door orde, stabiliteit, samenhorigheidsgevoel, vroomheid en een deugdzame elite die zich gerespecteerd wist door het volk. In deze Italiaanse oudheid zou men nog geen voorgeschreven 'kunstmatige' constituties hebben gekend, maar zou de samenleving bijeen zijn gehouden door een onuitgesproken en onbewuste (liefdes)band tussen burgers, algemeen ontzag voor de gemeenschap, door gedeelde religieuze overtuigingen en door het 'geloof' in een gemeenschappelijk verleden.¹²³

Nee, dan de eigen tijd. De actuele situatie in Rome bewees dat revolutionaire staatsbestellen aan de macht kwamen waarin ziekelijke veranderingsgezindheid en onstuitbare dynamiek heerste. Dat

^a *Lärm und Unordnung aller Art an die Stelle des andächtigen Requiem aeternam (traten)*. (J.J. Bachofen, *Die römische Staatsumwälzung vom Tode Gregors XVI. bis zur Wiederherstellung Pius IX*, 38).

^b *Wie von Furien gepeitscht durchrasten die Verschwornen die vom Fackelschein düster erleuchteten Straßen* (J.J. Bachofen, *Gesammelte Werke. Mit Benutzung des Nachlasses herausgegeben von Karl Meuli* (Basel 1943 – 1967) I, 403). ... *Meine Sammlung merkwürdigen Erlebnisse aus dem kreise der Volkserhebungen wurde damals um das grellste Farbestück vermehrt* (Bachofen, *Werke* 10, *Autobiographie*, 38). Elders: *Rom mag auf die Trümmer seiner Pracht hinblicken und fortan die Klippe der Sirene meiden* (Bachofen I, 410).

vreesde Bachofen als weinig anders.^a Elk hoger idealisme was hier verdwenen en daarmee werden stabiliteit en rust onmogelijk. Alles erin was kunstmatig en op materieel gewin gericht. De moderne anonieme band van recht en wet, zoals hij die aantrof in zijn eigen tijd, was vergeleken met de *innere Zusammenhang der Gesellschaft* die vroeger had bestaan niets waard. Papieren constituties waren zwakke afspiegelingen van een ideale 'oorspronkelijke' toestand, waarin geïnternaliseerde constituties werkzaam waren geweest. Het feit van hun te-boek-stelling was een teken van verval. Constituties dienden consolidatie van machtsbelangen van bepaalde groepen. Een moderne rechtstaat bestond feitelijk uit een massa botsende en conflicterende burgers, die elk op zich uit was op materieel geluk. Binnen dat systeem prevaleerde individueel- en partijbelang boven het algemene belang. Het welzijn van de staat was hier geen doel op zich, maar slechts een holle frase en een dekmantel voor egoïsme. Opofferingsgezindheid was er geen deugd. Moderne politiek was eigenlijk niets anders dan het sluiten van compromissen tussen botsende machtsbelangen. Weinig zo onzinnig als het utilitaristische idee dat het grootste geluk voor het grootste aantal de basis van de staatsorde zou moeten vormen, aldus Bachofen.^b

Ook uit de twaalf korte essays van Bachofen, die de titel *Politische Betrachtungen* meekregen, en die Bachofen eveneens onmiskenbaar mede onder invloed van zijn Rome-verblijf publiceerde, blijkt dat hij de bloeitijd van de (vroeg) Romeinse geschiedenis afzette tegen de latere 'verwording'. Bachofen noemde ze *Betrachtungen im Geschmack der Machiavellischen Discorsi*.¹²⁴ De belangrijkste les die Bachofen hierin meende te kunnen trekken uit het antieke Romeinse verleden, in relatie tot het heden, was dat de Romeinse staat triomfen had gevierd zolang zij een 'religieuze grondslag' had bezeten, en zolang 'de besten' de staat beheersten en bestuurden.¹²⁵ 'Geloof' in de stichtingslegendes over de oorsprong van de staat was volgens hem van groot belang, omdat het zowel de staatsvorm en maatschappij, als de leiders ervan, die daarmee verweven dienden te zijn, een soort goddelijke sanctie schonk. Een geslacht van deugdzaame leiders, die een aristocratisch in plaats van democratisch principe belichaamden, en die zo 'religieus' gelegitimeerd werden, kon boven de particuliere belangen uitstijgen.^c

Daarin school ook direct het Machiavellistische van Bachofens redenering. Orde en stabiliteit waren een waarde op zich voor hem. Staat, elite, religie en geschiedenis (lees: stichtingsmythe) moesten samensmelten, om ontzag voor autoriteiten en daarmee politieke stabiliteit te garanderen. Dát was de kern. Dit kon alleen als een historische mythe en geloof in historische continuïteit aan die stabiliteit van de staat ten grondslag lagen. In welke vorm dat precies gebeurde was secundair. Als er maar geloofd werd, was zijn boodschap. Wat er precies inhoudelijk werd aanbeden deed niet zozeer ter zake. Slechts één ding stond vast. Zodra deze goddelijke sanctie van de staat ter discussie kwam te staan, werd de autoriteit van de overheid ondermijnd en werd diezelfde overheid uiteindelijk 'slaaf van het volk'. Dan kwam de staatsleiding onder invloed te staan van de zwalkende *Volkslaune*; de ontketende massa van egoïstische individuen die in een permanente veranderingsroes leefde. Dit betekende steevast het begin van het einde van de staatsmacht. Dat was de Romeinen overkomen. Nadat de Romeinen van hun 'geloof' waren gevallen viel hun rijk snel ineen, aldus Bachofen.^d

De parallel met de moderne tijd kon niemand ontgaan. Ook daar trof men secularisering aan, individualisme, gelijkheidsstreven, massaliteit en ongeleide veranderingszucht. Dit waren tekenen aan de wand. Aan de *Politische Betrachtungen* voegde Bachofen daarom *Notizen zur Tagesgeschichte* toe, met *Bemerkungen zu Livius* waarin hij de vroege koningstijd van Rome (en het verval) expliciet plaatste

^a *Der Wechsel schon erscheint als Fortschritt* (Bachofen I, 438).

^b *Demokratie führt immer durch die Macht der Umstände die Tyrannei herbei; mein Ideal ist die Republik, die nicht von vielen aber von den besten Bürger regiert wird* (Geciteerd in: Cesana, *Werke* IX, n. 105, 211.)

^c *Die politische Gleichberechtigung aller Bürger ist das Grab des Wohlwollens der Einzelnen untereinander* (Bachofen I, 62).

^d Het leverde tijdperken op die: *die Richtsnur alles Handelns nicht in den Vorgängen früherer Zeiten, sondern nur in ihrer eigenen Willkür findet, als wäre jedes Geschlecht nur für sich da und berechtigt, immer wieder von vorn anzufangen* (Bachofen, *Geschichte der Römer*, 338).

tegenover zijn eigen *moderne* tijd.^a Ook uit deze teksten komt Bachofen naar voren als iemand die alle contemporaine streven naar gelijkheid, vrijheid en democratie wantrouwde. De democratie zag Bachofen als despotie van de *demos*.^b Democratie, dat was: bestuur zonder idealen; demagogie; het toegeven aan de grillige eisen van het volk; een stuurloos schip van staat. Bovendien leidde democratie in zijn ogen tot caesarisme en/of dictatuur. Eenmaal aan de macht, gaf de persoon die het hemelrijk op aarde wilde bouwen vanuit een misplaatst vertrouwen in zijn vermogens en die van de ratio, de macht nooit meer uit handen. Democratie, revolutie en despotie vormden dan ook een *moderne* drie-eenheid. Het Italiaanse heden bewees wel dat de revolutionairen bomen wensten zonder wortels. Dat was nu eenmaal onmogelijk.^c

Toch was Bachofen ook somber over de mogelijkheid om terug te keren naar de oude eerbiedwaardige en sober-vrome levenshouding van de vroegste Romeinen. Hij beseftte terdege dat het paradijselijke verleden door een diepe kloof gescheiden was van het vermaledijde heden, en ook zeer wezenlijk verschillend was van dat heden. Van toepasbare lessen of kopieerbare modellen was dan ook geen sprake, vanwege de onvergelykbaarheid van de verschillende historische periodes. Bachofen ontkende zelfs ten stelligste dat hij met zijn tekst invloed zou hebben willen uitoefenen op de politiek van zijn tijd, of de oudheid politiek wilde instrumentaliseren. Bachofen stelde helemaal geen redding te verwachten door zijn essays. Ze leverden volgens hem slechts het genot op van inzicht. Hij zag voor 'de besten' van zijn tijd slechts een rol weggelegd binnen de contemplatieve 'terugtocht' in de historische wetenschap. Zij moesten *in Zurückgezogenheit* zich maar troosten met de elegische stemming, die voortkwam uit kennis.^d

James Anderson. Via Appia Nuova en aquaduct van Claudius. Rome. Circa 1860-70. Anderson-catalogusnummer 216. Wikimedia Commons.

^a De moderne tijd bevatte volgens Bachofen: *keine Individualitäten, sondern nur Massen, Herden von Menschen* (Bachofen I, 431). Bachofen sprak verder o.a. van de: *finstere, unheimliche Gewalt der großen Masse* (Bachofen I, 435).

^b Hij schreef later o.a. eens: *Mir ist jede Verbindung mit dem Demos unangenehmer als der drückende Föhn* (Bachofen X, 214. Aan Meyer-Ochsner 26-9-1860).

^c *Er will dem Baum eine schöne Krone erziehen, ohne die Wurzeln zu pflegen* (Bachofen I, 431).

^d *Wer könnte in der letzten Stunde daran denken, den Zeiger der Uhr zurückzusetzen, oder, wenn er es täte, was hülfe es ihm?* (Bachofen I, 27). Verderop: *auf die Wiederaufbau 'einer zerschlagenen Welt' darf man nie seine Erwartungen setzen* (Bachofen I, 37).

Jacob Burckhardt: een Modernitätsmüden in een stilles wunderbares Grabmonument

Jacob Burckhardt (1818-1897) was iets eerder in Rome dan Bachofen.¹²⁶ Burckhardt reisde in 1847-48 naar Italië (voor de derde keer alweer) en vertrok ongeveer toen Bachofen aankwam.¹²⁷ Hij kreeg dus niet de revolutie over zich heen, maar zag weldegelijk dezelfde ontwikkelingen en schreef over de gebeurtenissen in Rome voor o.a. de *Basler Zeitung*, waarvan hij redacteur was geweest, en in zijn brieven.¹²⁸ Het valt direct op dat de conclusies die beiden verbonden aan de gebeurtenissen in Rome en hun bijbehorende geschiedbeeld sterk verschilden, ook al waren zowel Bachofen als Burckhardt conservatief.

Natuurlijk was er overlap. Burckhardt dacht weliswaar minder religieus dan Bachofen, maar ook hij verafschuwde het moderne revolutionaire complex waarin naar zijn mening verweven waren: vertrouwen in de ratio en zijn scheppingen, het bouwen van samenlevingen vanuit sluitende wijsgerige theorieën, een optimistisch mens- en wereldbeeld, vooruitgangsgeloof, individualisme, materialisme, industrialisering, militarisering, nationalisme, objectiviteitspretenties in de wetenschap, naturalisme in de kunst en een permanente veranderingsgezindheid.^a Ook hij kon hard tekeer gaan tegen de pogingen tot liberalisering en eenwording in Italië.^b

Toch lagen de accenten anders. De houding bijvoorbeeld ten aanzien van het Italiaanse revolutionaire nationalisme was bij Jacob Burckhardt niet altijd onwelwillend. Hij bezag het eerder wat meewarig. Burckhardt kon het Italiaanse verlangen naar politieke hervormingen en naar eenheid op zich wel begrijpen.¹²⁹ Hij oordeelde ook gunstiger over de pogingen van Paus Pius IX om via liberale concessies 'de rivier in te dammen'. Tegelijk overheerste vooral ironische distantie. Burckhardt reisde in 1848 grimlachend door Italië met een tricolor op zijn jas. Niet uit revolutionaire gezindheid, maar om niet al te veel problemen te krijgen bij de verschillende controleposten. Hij beleefde er sardonisch plezier aan, vanwege het feit dat juist hij, als antirevolutionair, op deze manier reizen moest. Zo'n speling van het lot kon de ironicus wel waarderen. Toen Burckhardt aan het einde van zijn leven tegenover een standbeeld van Mazzini kwam te staan, kon hij dan ook het commentaar niet onderdrukken dat dit de normale gang van zaken was in het mensenleven: binnen één generatie van gevreesd terrorist tot gevierd staatsman.^c

Nog liever dan ironisch commentaar leveren, keek Burckhardt graag weg van de politieke actualiteit en dit het liefst in het vervallen en vieze Rome.^d Zijn brieven getuigen van een levenslange

^a *Man zog die alten Formen aus wie Handschuhe: das ist bezeichnend für das revolutionäre Wesen - wie für das moderne Wesen überhaupt* (Kaegi V, 447).

^b Over Carducci: *Seine Rede stank von Fortschritt* (Kaegi V, 596). Elders sprak Burckhardt over de *Katarakte des Fortschrittes* (Kaegi IV, 470).

^c Toen Jacob Burckhardt op 7 augustus 1881 in Genua op een standbeeld van Mazzini stuitte, de handen gekruist 'als een Christus alla Colonna' schreef hij: *Sind nicht die großen Männer, welche in Erz oder Marmor alle Plätze von Turin einnehmen, im Grunde lauter mehr oder weniger Verschwörer gewesen wie dieser?* (Haufe, 366).

^d Burckhardt sprak van: *Römisch poetisches Elend/... zierliche Faulheit und reizender Schmutz* (Werner Kaegi, Jacob Burckhardt. Eine Biographie 7 dln (Bazel, 1947-1982) III, 12). Over Rome ook: *O wie ist mir diesmal [1846] der Abschied von Italien schwer geworden! Ich weiß jetzt, daß ich außerhalb Roms nie mehr recht glücklich sein werde und daß mein ganzes Streben sich törichterweise in den Gedanken konzentrieren wird, wieder hinzukommen und wäre es auch als Lakai eines Engländers ... Ich fühlte mich zu Rom in einer Harmonie aller Kräfte, wie ich sie nie gekostet ...* (Geciteerd in Mauer, 342). *Zwar fehlt mir ein vollendet schöner Bau, zu dessen Türmen und Nischen die aufgeregte Seele flüchten könnte: 'Plump und zu bunt ist Rom' sagt Platen mit Recht* (Haufe, 351) ... *Alles zusammengenommen ist es eben doch noch die Königin der Welt und gibt einen aus Erinnerung und Genuß so wunderschön zusammengesetzten Eindruck wie keine andere Stadt* (352). Of: *... aber ich möchte doch in ganz Italien nirgends auch nur vier Monate bleiben, ausgenommen in Rom, welches ich vor allen Städten, die ich kenne, zu meinem Lebensaufenthalt machen möchte, und außer dessen Mauern ich nie mehr ganz glücklich sein werde* (13 aug 1846, Haufe 354). Uit het gedicht *Aus Venedig: Ja, Zyperwein und schöne Frau/ Und Sang und Klang bis Mitternacht,/ In Gondeln liegend anzuschau/ Bei Mondlicht der Paläste Pracht,/ Und von Canale zu Canal/ So still und pfeilschnell hinzugleiten -/ Meine Junge, komm, probier's einmal,/ Das sind der Erde Herrlichkeiten!// Und doch, es stillt dies Herze nicht,/ Es gibt ihm nicht den süßen Frieden,/ Der leis aus Roms Ruinen spricht,/... Nur Trümmer aus Weltherrschaftstagen,/ Ein Weltgeschichtlich*

politieke interesse, maar wat Italië betreft is toch het meest kenmerkend dat hij scherp afstand nam van het engagement van zijn politiek geëngageerde liberale vrienden, zoals de politieke idealist en revolutionair Gottfried Kinkel.^a Hij wilde zich in Italië in het algemeen en in Rome in het bijzonder gaan *onttrekken* aan de politieke actualiteit en het politieke activisme van de nationalist en liberalen. Hij vertrok ernaar om te vluchten uit het heden en de politieke stormen die daar woedden. Burckhardt voorzag voor de nabije toekomst weinig anders dan massa's die uit hun ketenen sloegen, onder gelijktijdige militarisering en uniformering van de samenleving.^b De moderne tijd zou voorlopig winnen.¹³⁰ Politiek activisme was daarom ook volledig zinloos op dit moment. Burckhardt 'ontweek' daarop naar de stilte. Hij koos voor *Entsagung*.^c Burckhardt zocht in Rome niet de actualiteit, maar het mooi-vieze premoderne Italië. Hij zocht hetgeen door de historische ontwikkelingen werd overgeslagen (lees: door de *moderne* geschiedenis) en als mooi grafmonument hem als *Modernitätsmüden* zou kunnen troosten en verfrissen. Burckhardt ging uit de wind staan in zijn *refugium*.^d

Het bleef echter niet bij resignatie en escapisme. Burckhardt wilde in Italië heel bewust het bestuderen van de schoonheid uit vroeger tijden gaan plaats *tegenover* de obsessies van de moderne tijd. In die zin school achter zijn vlucht voor het moderne weldegelijk ook een politieke boodschap, die

Heiligthum,/ Und in den Wipfeln um und um/ Duftet's und Nachtigallen schlagen... (Grimm, II, 179; ook in: Kaegi III, 43). Nog op late leeftijd, naar aanleiding van een zonsondergang met uitzicht over Rome vanaf San Pietro in Montorio (en na een bezoek aan het Casino Rospigliosi voor de Aurora): *Da habe ich doch heulen müssen. Es ist aber etwas Eigenes mit dieser römischen Landschaft; man sollte einmal mit dieser uralten Person ein ernsthaftes Wort darüber reden, was sie eigentlich für ein Privilegium hat, den menschen zeitweise auf das höchste aufzuregen und dann in Wehmut und Einsamkeit stehenzulassen* (Rome 16 april 1875, Haufe 359). Vergelijkbaar: *... heut nachmittags ... bei wonnevollem Regen auf Monte Pincio, ... man hätte heulen mögen vor Anmut und Schönheit* (Kaegi IV, 478).

^a Aan Kinkel schreef Jacob Burckhardt op 9 Maart 1846 uitdagend dat hem niets liever was dan: *dem ewigen, unparteiischen, unmodernen tendenzlosen, großartig abgetanen Rom*. (Discussiebericht *Rom-Paris-London*, 341-344).

^b Hij hield zijn liberaal-democratische vrienden voor: *Ihr alle wißt noch nicht, was das Volk ist und wie leicht das Volk in barbarischen Pöbel umschlägt* (Kaegi II, 582). En: *...eine Explosion der unsaubern Geister wird und muß erfolgen* (II, 579). In 1846 ook: *Eine Familie will ich dieser infamen Zeit nicht in die krallen liefern; es soll kein proletarier meine Kinder Mores lehren wollen* (Kaegi VII, 123). De reden hiervoor was hem ook duidelijk: *Seitdem die Politik auf innere Gährungen der Völker gegründet ist, hat alle Sicherheit ein Ende* (Rüsen, *Historismus*, 126). Weer elders: *Das große Unheil ist im vorigen Jahrhundert angezettelt worden, hauptsächlich durch Rousseau mit seiner Lehre von der Güte der menschlichen Natur. Plebs und Gebildete destillierten hieraus die Doktrin eines goldenen Zeitalters, welches ganz unfehlbar kommen müsse* (Kaegi V, 571). Of: *Die furchtbare gesteigerte Berechtigung des Individuums besteht darinn: cogito (ob richtig oder falsch gilt gleich) ergo regno* (Rüsen, *Historismus*, 127).

^c *... ich habe aller politischen Wirksamkeit auf ewig entsagt* (Kaegi II, 578).

^d *Ihr Wetterkerle wettet euch immer tiefer in diese heillose Zeit hinein - ich dagegen bin ganz im Stillen, aber komplett mit ihr überworfen und entweiche ihr deshalb in den schönen faulen Süden, der der Geschichte abgestorben ist und als stilles wunderbares Grabmonument mich Modernitätsmüden mit seinem altertümlichen Schauer erfrischen soll. Ja, ich will ihnen allen entweichen, den Radikalen, Kommunisten, Industriellen, Hochgebildeten, Anspruchsvollen, Reflektierenden, Abstrakten, Absoluten, Philosophen, Sophisten, Staatsfanatikern, Idealisten, anern und iten aller Art* (Voorjaar 1846, geciteerd in Buck, *Vasoli, Rinascimento*, 37; Kaegi II, 580). Vergelijkbaar: *Wissen sie wohl...daß ich hauptsächlich deshalb mich nach Italien sehne, weil dort soviel Bettelei und so wenig Industrie ist? Dieses Räderschurrende Elend macht mich mehr betrübt und confus als irgendein Anblick oder Geräusch auf dem Erdboden* (Kaegi II, 584). Nog op late leeftijd: *Der Boden brennt mir unter den Füßen. ... GlaubenSsie mir, ich muß durchaus für einige Zeit zum Tempel hinaus! ... Meine arme Seele verlangt von Zeit zu Zeit ein Erfrischungsbad im Gebiet der schönen Formen...* (Kaegi III, 451). *Ich bedarf eines historischen und dazu eines schönen Terrains, sonst sterbe ich, was im Grunde nicht das schlimmste wäre* (Burckhardt, *Briefe* III, 58). Toch nam Burckhardt soms ook gas terug op dit punt en besepte hij dat de oplossing ook niet van zo'n vlucht in het schone komen kon: *Im Grunde sind wir ja ... überall in der Fremde und die wahre Heimat ist aus wirklich Irdischem und aus Geistigem und Fernem wundersam gemischt* (Kaegi IV, 448).

dus anders was dan die van de nostalgische reactionair Bachofen. Jacob Burckhardt wilde, door partijgangerschap voor het schone, het beste uit de cultuur van het oude Europa uit de klauwen redden van de moderne tijd. Door het te koesteren hoopte hij bij de eventuele wederopbouw na de catastrofe behulpzaam te kunnen zijn. Hij opteerde voor de zelfopgelegde plicht om alles van waarde uit het Italiaanse verleden door de crisis van de moderne tijd heen te slepen. In het volle besef dat de weg terug naar dat mooie premoderne verleden voor altijd was afgesloten. Burckhardt gaf zich in Italië (en hierbinnen Rome meer nog wel dan Florence) over aan de contemplatie over het beste uit de Europese traditie, omdat hij zich geroepen voelde dit omhoog te houden en als tegenbeeld te plaatsen tegenover de verderfelijke moderne wereld.^a De moderne mens werd door een storm voortgeblazen, die zijn macht verre te boven ging. Hij gaf zich over aan ronkend objectivistisch nationalistisch vooruitgangsvertrouwen. De moderne wereld was het contact met het verleden verloren. Dit schreeuwde om een reactie: schatbewaarderschap dat de ware cultuur veilig stelde en doorgaf aan toekomstige generaties.^b

Giorgio Sommer, Santa Maria Maggiore, tussen 1860 en 1875. Bron: Wikimedia Commons.

Burckhardts zwartfluwelen renaissance

Nu wordt ook duidelijk hoe de *Cicerone* en *Die Kultur der Renaissance* moeten worden gezien, binnen het oeuvre van Jacob Burckhardt. Erachter verschool zich een somberstemmende historische visie op (het ontstaan van) de moderne mens en een poging daarop te reageren met *Bildung*. Feitelijk tot de Franse Revolutie was in Burckhardts beleving de mens *onmodern* geweest. Tot 1789 had de geschiedenis zich min of meer 'natuurlijk' ontwikkeld. Ondanks alle breuken vielen er continuïteitslijnen te ontwaren en bouwden opeenvolgende generaties op de Europese traditie voort. In zijn *Cicerone*

^a In 1846 al: *Das Schicksal Roms besteht jetzt darin...Dinge, die sonst überall aufgehört, dem Fremden zur Anschauung zu bringen* (Kaegi III, 8).

^b *Ändern kann ich doch nichts, und ehe die allgemeine Barbarei (denn anderes sehe ich zunächst nicht vor) hereinbricht, will ich noch ein rechtes Auge voll aristokratischer Bildungsschwelgerei zu mir nehmen, um dereinst, wenn die soziale Revolution sich einen Augenblick ausgetobt hat, bei der unvermeidlichen Restauration tätig sein zu können* (Kaegi II, 582). Burckhardt richtte zich op: *...aus alt und neuer Zeit/ Gestalten voll Unsterblichkeit!* (Kaegi III, 146). Hij verwoordde het soms ook scherper en somberder: *Versenkt mich ins tyrrhenische Meer!/ Das ist die stillste Grabesgrötte! ... Bei diesen Altertümlichen mag/ Eminus Conservator werden; Dann freßt Euch auf, ihr Lumpensack./ Daß wieder stille wird auf Erden!...* (Kaegi III, 160). Nog somberder en nog slechts op zichzelf gericht: *... meinem Leben liegt mir nicht mehr viel; ich habe Rafael in den vaticanischen Sälen noch einmal gesehen und kann nun ruhig sterben* (Kaegi IV, 475).

schetste hij later de artistieke vertaling hiervan. Met de Franse Revolutie was de geschiedenis uiteindelijk tot een draaikolk geworden; tot een storm.¹³¹ Men begon steeds geheel opnieuw.^a Daarmee was eigenlijk geen sprake meer van geschiedenis, die Burckhardt als *doorwerking* opvatte, eerder dan als *ontwikkeling*. Een onoverbrugbare kloof was ontstaan tussen heden en verleden. Jacob Burckhardt trachtte die kloof niet te dichten, want dát achtte hij onmogelijk. Maar hij wilde wel (aan)tonen wat voor waardevols en fraais zich aan de andere kant van de kloof bevond. Daartoe diende o.a. de reeds in hoofdstuk een besproken *Cicerone*. Hij achtte het ook van belang te onderzoeken wat precies die moderne tijd behelsde en wat het had veroorzaakt. Daartoe diende de *Kultur der Renaissance*.¹³²

De 'apolitieke' estheet Jacob Burckhardt maakte het ontstaan van de vermaledijde *moderne* mens inderdaad tot onderwerp van zijn bekendste werk over de renaissance, onmiskenbaar mede dus in reactie op de politieke ontwikkelingen zijn eigen tijd.^b Wat hij vanaf de Franse Revolutie zag exploderen, had volgens hem zijn wortels al rond 1500. *Die Kultur der Renaissance in Italien* (1860) is daarmee te lezen als een heel 'politiek' (conservatief) boek, al wordt dat niet zo vaak gedaan.¹³³

De centrale these in de *Kultur der Renaissance in Italien* was in feite dat de moderne staat en de moderne mens geboren werden ten tijde van de Italiaanse renaissance, omdat toen de oude 'remmende' en 'civiliserende' autoriteiten (lees: kerk en staat) vanuit pure machtsonger, dus om *politieke* motieven, elkaar gingen bestrijden en zo een ingrijpende verandering toelieten in de verhouding tussen kerk, staat en individu.¹³⁴ In de visie van Jacob Burckhardt ontstond in Midden-Italië in de renaissance een kort politiek machtsvacuüm door een windstilte in de strijd tussen keizer en paus, die een bloei van republikeinse stadstaten en hun energieke inwoners mogelijk maakte.¹³⁵ Het leidde tot enkele welvarende en goed georganiseerde *moderne* staten, zoals de republiek Venetië en het Florence van de Medici. Hun staten werden *Kunstwerke* (lees: mensenwerk). Het individu kreeg erin opeens ook veel meer vrijheid dan voorheen. Daardoor kon dit individu uit de cocon van zijn samenleving, groep, type en religie stappen. Het ging trachten zijn eigen persoonlijke superioriteit te bewijzen. De voorwaarde was zo geschapen voor toenemende interesse in de eigen subjectiviteit, en op hetzelfde moment in de objectieve studie van de wereld. De *Entfaltung des neuartigen Individualismus* ging samen met de *Entdeckung des Menschen* en de *Entdeckung der Welt*. Het leidde tot superieure gedichten, vele wetenschappelijke ontdekkingen en de fraaiste kunst uit de moderne westerse geschiedenis. Het leidde tot kunstenaars als Rafaël en Titiaan, die voor het eerst sinds de oudheid weer harmonieuze werken van absolute schoonheid maakten.¹³⁶

Maar, en dit is essentieel in het kader van dit betoog, het was volgens Burckhardt zeker niet alles goud dat er blonk in de renaissance. De ontstane vrijheid was een gevaarlijke vrijheid, indien zij niet in de hand werd gehouden. De renaissance was óók de tijd van de ongebreidelde eierzucht en het schaamteloze opportunisme. Dit kwam doordat bijna niets zo karakteristiek was voor deze tijd als permanente (politieke) instabiliteit. Elke situatie aan de renaissancistische hoven was zonder garantie van duurzaamheid. Elke machtsaanspraak had er iets kunstmatigs en tijdelijks. De moderne mens in zijn moderne staat leerde daarop gevoelens te verbergen. Hij speelde een rollenspel, en hij verborg zijn werkelijke intenties achter prachtige kunstmatige façades, waarin hij zelf van de weeromstuit ging geloven. Politiek werd zo gereduceerd tot rauwe machtspelletjes die achteraf door fraaie denkbeelden werden gelegitimeerd, of door kille berekening vooraf. Men ging handelingen en publieke uitingen funderen op listen of op menselijke 'rationele' theorieën, in plaats op traditie of religieuze opvattingen. Men vormde alles welbewust naar de eigen ideeën: *mit Bewußtsein als ein geordnetes, ja als ein Kunstwerk*.¹³⁷ Dit was voor Burckhardt, die ten onrechte soms als eerste bewonderende renaissancist wordt weggezet, de donkere 'politieke' keerzijde van het 'wegtrekken van de sluier' over de mensheid.

^a Hij meende dan ook: *daß eigentlich alles bis auf unsere Tage im grunde lauter Revolutionszeitalter ist, und (daß) wir ... vielleicht erst relativ an den Anfängen oder im zweiten Akt (stehen). ... Jetzt ... wissen wir, daß ein und derselbe Sturm, welche seit 1789 die Menschheit faßte, auch uns weiterträgt* (Rüsen, *Historismus*, 125).

^b *Die Renaissance soll dargestellt werden, insofern sie Mutter und Heimat des modernen Menschen geworden ist.* (Brief aan Maximiliaan II van Beieren, 1858, Geciteerd in: August Buck, *Renaissance und Renaissancismus von Jacob Burckhardt bis Thomas Mann* (= Reihe der Villa Vigoni. 4)(Tübingen 1990) 7).

Door deze *Permanenz der Veränderung*, ontstaan omdat de politiek en de religie de mens vrijer lieten dan daarvoor, vrijer dan goed voor hem was, was de voedingsbodem ontstaan voor het *ontketende* individualisme. De negatieve uitwassen van de renaissance waren daarom ook extremer dan ooit, aldus de cultuurpessimist Burckhardt. Naast het streven naar harmonie, rust en schoonheid kwamen realisme, naturalisme en experimenteerdrijf te staan, die vaak alle perken te buiten gingen, omdat men geen maat meer wist te houden. Te sterke zelfbewustheid, gekoppeld aan geldingsdrang, spozucht, roemzucht, berekening en machthonger leidden tot moraal verachtende ontketende individuen, zoals de *condotierre*. Die *condottiere* belichaamde wel bij uitstek de renaissance. Zijn grenzeloze hebzucht, 'zinnelijkheid' en *entfesselten Subjektivität* was, net zoals bijvoorbeeld het werk van Michelangelo, bij uitstek modern en kenmerkend te noemen voor de *Wiege der Neuzeit*.

De renaissance was daarmee van gitzwart fluweel. Zij had twee kanten.^a Jacob Burckhardt zag ten tijde van de renaissance oprechte belangstelling ontstaan voor het subjectieve en emotionele én Machiavelliaanse berekenende machtswellustige verstandelijkheid, die de renaissance mens tot ongekende hoogtes opstuwde, en ook in negatieve zin tot het uiterste dreef. Zowel *edelste Harmonie* als *tiefste Verworfenheit* kenmerkte de vroege moderne mens. Uit twee botsende historische 'politieke' machten (paus en keizer) was een gruwelijk-prachtig renaissancecistisch modern wezen ontstaan met een Janus-hoofd. Tot die tijd was die mens 'gebonden' geweest. Daarna kwamen op eens al zijn kwaliteiten en eigenschappen tot bloei, in volle vrijheid. Bij de één verdiepten de gevoelens zich daarop, omdat zekere 'grenzen' nog in acht werden genomen. Bij de ander leidde de 'zelfontdekking' tot compleet en ontketend immoralisme, omdat men het geloof in alle andere goden dan 'de macht' en 'de schoonheid' volledig verloor. De prachtige cultuur van de renaissance rond 1500 bloeide kortom op een zwarte achtergrond van onzekerheid, veranderingszucht, rechteloosheid, normenchaos, opgeschroefd rationalisme en het prijsgeven van alle boven wereldlijke zekerheden.¹³⁸

Deze kritiek betrof natuurlijk indirect ook de eigen tijd, wat geen goede verstaander kon ontgaan. De eigen tijd was een kind van de renaissance. Ook de *Kultur der Renaissance* vormde zo net als de *Cicerone* een reactie op de politieke stormen van zijn eigen tijd. De reactie van Burckhardt erop bestond echter niet, zoals bij Bachofen, uit reactionaire boosheid. Ook koos hij niet voor de wetenschappelijk-feitelijk-objectieve bestudering van dat moderne, in Berlijnse trant.^b Het ging hem veeleer om het aanreiken van *Gerüste* (stellages of steigers): *wenn nicht alles in die Luft hängen soll*. Dit trachtte hij te bereiken door troostende modellen van ideale schoonheid uit het verleden te tonen, zoals in de *Cicerone*.^c Of door inzicht te bieden in het ontstaan van de tweeslachtige moderniteit, zoals in de *Kultur der Renaissance*.^d In feite trachtte hij zo uiteindelijk de *moderne Geschichtslosigkeit* te bestrijden, die hij evenzeer als een historisch, contemporain, cultureel en politiek probleem opvatte.^e

^a In feite gold dit heel Italië: ... *neben Dir ist alles Tand/ O Du, halb Dreck- halb Götterland, ...* (Kaegi IV, 463).

^b *Der liebe Gott will auch bisweilen seinen Jocus haben und dann macht er Philologen und Geschichtsforscher einer gewissen Sorte, welche sich über die ganze Welt erhaben dünken, wenn sie wissenschaftlich ermittelt haben daß Kaiser Konrad II. am 7. Mai 1030 zu Goslar auf den Abtritt gegangen ist und dergleichen Weltinteressen mehr* (Kaegi III, 136). Ook: *Die Deutschen besitzen die Gabe, die Wissenschaften unzugänglich zu machen* (Kaegi III, 137). Fundamenteel: *Wie viele haben denn eingesehen, daß eine Zusammenstellung lauter wahrer, gut geforschter Tatsachen doch noch immer keine Wahrheit, d.h. keinen wirklichen geschichtlichen Eindruck ausmacht?* (Kaegi III, 137).

^c *Wandelt vorbei, Zeitalter der Welt!/ Ewige Jugend verbleibt dem Schönen* (Kaegi III, 160).

^d *Die Renaissance soll dargestellt werden, insofern sie Mutter und Heimat des modernen Menschen geworden ist.* (Brief aan Maximiliaan II van Beieren, 1858, Geciteerd in: August Buck, *Renaissance und Renaissancismus von Jacob Burckhardt bis Thomas Mann* (= Reihe der Villa Vigoni. 4)(Tübingen 1990) 7).

^e Later, over zijn eigen tijd: *Ihre Barbarei ist ihre Geschichtslosigkeit ...* (Zie de inleiding tot de *Weltgeschichtliche Betrachtungen: Unsere Aufgabe*). Daar zijn ook deze voor Burckhardt zeer karakteristieke sleutelzinnen te vinden: *Unser Ausgangspunkt ist der vom einzigen bleibenden und für uns möglichen Zentrum, vom duldenden, strebenden und handelnden Menschen, wie er ist und immer war und sein wird; daher unsere Betrachtung gewissermaßen pathologisch sein wird. ... Die Geschichtsphilosophen betrachten das Vergangene als Gegensatz und Vorstufe zu uns als Entwickelten; – wir betrachten das sich Wiederholende, Konstante, Typische als ein in uns Anklingendes und Verständliches. ... Überall im Studium mag man mit den Anfängen beginnen, nur bei der Geschichte nicht. Unsere*

Burckhardt wilde de moderne mens aansporen tot een: *eigenen Aneignung des Vergangenen*, vanuit een conservatief en cultuurpessimistisch soort *Bildungs-ideaal*.^a

De *Gewaltmensch*? De Mozes van Michelangelo in de San Pietro in Vincoli in Rome. Studio Fratelli D'Alessandri, 1860. Bron: Wikimedia Commons.

Bilder derselben sind meist doch bloße Konstruktionen, wie wir besonders bei Gelegenheit des Staates sehen werden, ja bloße Reflexe von uns selbst. ... Die Wirkung des Hauptphänomens ist das geschichtliche Leben, wie es tausendgestaltig, komplex, unter allen möglichen Verkappungen, frei und unfrei daherwagt, bald durch Massen, bald durch Individuen sprechend, bald optimistisch, bald pessimistisch gestimmt, Staaten, Religionen, Kulturen gründend und zerstörend, bald sich selbst ein dumpfes Rätsel, mehr von dunkeln Gefühlen, die durch die Phantasie vermittelt sind, als von Reflexionen geführt, bald von lauter Reflexion begleitet und dann wieder mit einzelnen Vorahnungen des viel später erst sich Erfüllenden. ... Und nun gedenken wir auch der Größe unserer Verpflichtung gegen die Vergangenheit als ein-geistiges Kontinuum, welches mit zu unserem höchsten geistigen Besitz gehört; Alles, was im entferntesten zu dieser Kunde dienen kann, muß mit aller Anstrengung und Aufwand gesammelt werden, bis wir zur Rekonstruktion ganzer vergangener Geisteshorizonte gelangen. Das Verhältnis jedes Jahrhunderts zu diesem Erbe ist an sich schon Erkenntnis, d.h. etwas Neues, welches von der nächsten Generation wieder als etwas historisches Gewordenes, d. h. Überwundenes zum Erbe geschlagen werden wird. ... das Wahre, Gute, Schöne, braucht bei unserer Betrachtung, richtig gefaßt, keine Not zu leiden. Das Wahre und Gute ist mannigfach zeitlich gefärbt und bedingt; auch z. B. das Gewissen ist zeitlich bedingt; aber die Hingebung, zumal die mit Gefahren und Opfern verbundene, an das zeitlich bedingte Wahre und Gute ist etwas unbedingt Herrliches. Das Schöne freilich könnte über die Zeiten und ihren Wechsel erhaben sein, bildet überhaupt eine Welt für sich. Homer und Phidias sind noch schön, während das Wahre und Gute jener Zeit nicht mehr ganz das unserige ist. ... Unsere Kontemplation ist aber nicht nur ein Recht und eine Pflicht, sondern zugleich ein hohes Bedürfnis; sie ist unsere Freiheit mitten im Bewußtsein der enormen allgemeinen Gebundenheit und des Stromes der Notwendigkeiten.

^a *...Untergehen können wir alle; ich aber will mir wenigstens das Interesse aussuchen, für welches ich untergehen soll, nämlich die Bildung Alteuropas (Kaegi II, 583).*

2.4 Italië, Rome en de *Risorgimento*. De liberale reactie

In liberale kringen, zonder twijfel het dominante politiek-ideologische gedachtengoed onder de Duitse Italië-reizigers, werd volstrekt anders gereageerd op de ontwikkelingen in Italië dan door de conservatieve Bachofen en Burckhardt. Binnen de liberaal-burgerlijke cultuur in Duitsland juichte men over het algemeen de *Risorgimento* toe. De Italiaanse situatie en ontwikkeling werd zelfs geregeld als model gezien voor Duitsland. De Duitse *Nationalverein* is opgericht in 1859 naar Italiaans voorbeeld. De Duitse *Fortschrittspartei* oriënteerde zich sterk op de Italiaanse eenwordingsbeweging. Zij pleitte voor vergelijkbare nationale zelfverwezenlijking als in Italië, met een constitutie, landdagcontrole over de budgetten (lees: machtsverlies voor de adel) en een samengaan van nationale eenheid en politieke vrijheid. Ook de Italiaanse anti-Oostenrijkse stemming sloeg in Duitse liberale kringen aan. Steeds vaker werd daar gedacht in de richting van een klein-Duitse oplossing, in plaats van een groot-Duitse.¹³⁹

Het Duitse liberalisme kende wel twee duidelijk te onderscheiden varianten c.q. fases. Klassieke links-liberalen sympathiseerden vrijwel zonder voorbehoud met het nieuwe nationale liberale burgerlijke Italië. Zij toonden een levendige interesse voor de Italiaanse eenwording, die de 'knechting' van het Italiaanse volk door de 'katholieke despotie' had beëindigd. Italië was op het politieke toneel verschenen en was 'de moderne tijd' binnengetreden. Het dode verleden was achtergelaten. De vooruitgang viel niet te stuiten. Maar het Duitse liberalisme veranderde onmiskenbaar ook van karakter, juist in de jaren dat Italië snel moderniseerde. De klassiek-liberale positie sloeg vanaf ongeveer 1860 langzamerhand om in een *nationaal-liberale* historicistische positie.¹⁴⁰ Weliswaar werd ook in deze nationaal-liberale kringen de modernisering van Italië toegejuicht, maar men koppelde dit veel sterker dan voorheen aan nationale ontwikkelingsmetaforen in plaats van de verwezenlijking van universalistische en tijdloze vrijheidsidealen. Daarbij gaf men ook Duitsland een plek in het wereldhistorische proces, en vaak eerder als voortzetter dan als navolger van Italiaanse trends. Bovendien was het een liberalisme dat erg huiverachtig was voor bewegingen van onderaf. Dat Cavour en de koning van Piëmont radicale volksbewegingen en revolutionairen zoals Garibaldi en Mazzini hadden afgetroefd, en de nationale eenheid in Italië 'van boven' hadden opgelegd, sloot aan op de wens van velen uit deze hoek. Tenslotte was het een liberalisme dat sterk idealistisch en esthetisch dacht, en dat Italië niet graag meer zag als een contemporain land dat zich bevrijdde, maar liever als een museum.¹⁴¹

Giorgio Sommer, Forum van Trajanus. Albumen zilver print. 1858 – 1860.

Förster, Baedeker en de Moderne Cicerone. Het 'klassieke' liberalisme

Ernst Försters *Handbuch für Reisende in Italien*, dat tussen 1840 en 1865 een populaire reisgids was, zat vol met het vroege klassiek-liberale enthousiasme voor de eenwording van Italië.¹⁴² Meerdere malen constateerde Förster dat 'de stilstand' in het grootste deel van Italië gelukkig langzamerhand werd overwonnen.^a Het moderne Italië, waar *Dampfschiffe* en *Eisenbahnen* het reizen aangenaam maakten, wierp onder zijn ogen de ketens van het verleden af. Hij wilde hier zelfs graag actief aan bijdragen. De publicist hoopte met zijn reisgids de strijd voor modernisering, vooruitgang, vrijheid en parlementair bestuur te ondersteunen. Hij verhief zijn stem erin tégen de reactionaire machten met invloed in Italië, zoals Oostenrijk en de Duitse Bond, die nog steeds nalieten de Italiaanse eenwordingsstreven als legitiem te erkennen. Hij trok in zijn reisgids van leer tegen de censuur en 'inquisitie' in pauselijke staten. 'Rome' stond symbool voor repressie en een rem op de vooruitgang.

Toch meende Förster ook, en dat is tekenend voor het vroege Duitse liberalisme, dat het 'despotische katholicisme' uiteindelijk waarschijnlijk vanzelf wel zou verdwijnen. De moderne tijd had de wind van de tijdgeest immers in de rug. Dit betekende dat politieke-, geloofs- en persvrijheid het uiteindelijk wel zouden gaan winnen van de pauselijke staatsmacht en de Jezuïeten, die tezamen golden als dé vertegenwoordigers van wat 'uit de tijd' was geraakt. Zeker, Italië was er nog niet. Maar dat was goed te verklaren. Dit land was op achterstand geraakt door eeuwenlange politieke onderdrukking van de kerkelijke machten. Nu het tijdperk van de vrijheid aanbrak, zou dat snel worden rechtgezet door het werklustige Italiaanse volk, onder de bezielende leiding zijn leidsmannen, die wisten wat de geschiedenis wenste en daarom door hun volk werden gewaardeerd en gevolgd. Het Italiaanse volk was helemaal niet lui, zoals het cliché wilde, aldus Förster. De Italiaan was leergierig, praktisch ingesteld, talentvol en wilskrachtig. Uit de geschiedenis bleek ook dat het land vele sterke hervormingsgezinde leiders had voortgebracht. Er was alle reden tot hoop.

Ten aanzien van 'het pausdom' overheerste soms zelfs ook een verrassende mildheid en welwillendheid. Het was een belangrijke 'historische macht', die had bijgedragen aan de komst van de moderne tijd.^b Het droeg ook wel bij aan de vooruitgang. De hervormingen en verdiensten van Pius IX werden door Ernst Förster breed uitgemeten. Hij beschreef de stads-*Verfassung* in Rome, de amnestieregelingen, de onderwijshervormingen, de academie v. Lincei, de kloosterhervorming, de opgravingen bij het Forum en de catacomben, herbouw en restauratie van de San Paolo na de verwoestende brand, het mecenaat van de paus, etc. Kortom zelfs de paus kon dus gelden als iemand die op zijn eigen wijze bijdroeg aan de modernisering van Italië.¹⁴³

Dit is typisch te noemen voor het welwillende Duitse liberalisme rond 1850. Aan de ene kant was het onmiskenbaar kritisch en geëngageerd. Men voelde zich sterk verwant met het eenwordingsstreven van de Italianen en beschreef zonder veel terughoudendheid de grote maatschappelijke problemen en 'achterstand' van Italië. Förster was, afgezet tegen auteurs als Müller of Heine, aan de andere kant echter géén politieke radicaal, of revolutionair. Förster instrumentaliseerde het verleden ook niet op de wijze zoals Heine of Herwegh dat had gedaan. Voor Heine waren de strijders voor de vrijheid, uit het verleden en in het heden, bij dezelfde strijd betrokken geweest. Heine en Herwegh wilde de barricades op, om 'het verleden' neer te halen. Förster, onmiskenbaar ook wel een progressief en geëngageerd auteur, dacht meer vanuit een historisch vooruitgangsvertrouwen en benadrukte de rol die volk en leiders daarbij eendrachtig te spelen hadden. Förster lijkt vertrouwen in de toekomst te hebben gehad, door vertrouwen in de loop van de geschiedenis. Die geschiedenis toonde zich daarbij, ondanks alle liberale gerichtheid op de politieke actualiteit en maatschappelijke thema's, vooral in een 'geestelijk' domein. Förster lijkt ervan overtuigd geweest te zijn dat *daar*, op dat

^a ...entschieden tritt der Genius fortschreitender Entwicklung dem System des Stillstandes ... entgegen (Ernst Förster, *Handbuch für Reisende in Italien* (München 1848) I, 3).

^b Förster karakteriseerde Julius II als: ... der kraftvolle Herrscher und Feldherr, der tief- und weitblickende Staatsmann und Friedensfürst, der Hersteller der .. Sittlichkeit und einsichtsvolle Freund und Förderer der schönen Künste (Förster, II, 198).

een dieperliggend ideaal niveau, de historische ontwikkeling wortelde en tot uiting kwam.

Försters uitvoerige historische overzicht van de lange en moeizame weg die de Italiaanse burgers hadden afgelegd in de richting van Italiaanse eenheid, opgenomen in de editie van zijn reisgids van 1866, onderstreepte dit vertrouwen in het historische proces en de rol erbinnen van vooral geestelijke waarden, geestelijke machten en geestelijke leidsmannen. Niet Mazzini en Garibaldi waren de grote helden in zijn *grand narrative*. Zij werden als respectievelijk *te* revolutionair en *te* onberekenbaar-republikeins beschreven.¹⁴⁴ De drijvende krachten achter de eenwording waren volgens Förster cultuurdragers, wetenschappers en parlementariërs geweest, kortom de geestelijke elite van het land (adellijk en burgerlijk), die eendrachtig en gesteund door het volk dat hun leidende rol erkende, de strijd voor de rechtstaat en de vooruitgang hadden gevoerd en hadden gewonnen.

Het vreemde feit doet zich daarmee voor dat zeer vooruitstrevende liberalen zoals Förster de praktisch-politieke kant van het heden en verleden in Italië als 'oppervlakkig' in geschiedfilosofische zin naar de achtergrond schoven en hun aandacht vooral richtten op wereldhistorische ideeën, personen en machten. Deze 'idealistische' manier van redeneren zou sterker worden binnen het Duitse liberalisme. Op het politieke handwerk en de dagelijkse actualiteit, het 'moment-gebundene' in heden en verleden, ging men, zeker in de generatie na Förster, neerzien. Het werd iets waarvan men eigenlijk behoorde weg te kijken. Wat erg opmerkelijk genoemd mag worden voor 'liberalen'.

Giorgio Sommer, Napels. Circa 1880. Het pittoreske volkse en vies-ruige Italië, dat de massatoerist uit de twintigste eeuw zo waarderen ging, was de liberaal-burgerlijke Duitse reiziger uit de negentiende eeuw vaak een gruwel.

De Baedeker illustreert die omslag prachtig.¹⁴⁵ Waar Förster vaak toch nog wel universalistisch-normatief van insteek bleef en vol bijtende spot kon schrijven over politieke en maatschappelijke misstanden in het contemporaine en vroegere Italië, vermeed de Baedeker al te sterke politieke oordelen. De Baedeker kwam ook nauwelijks nog te spreken over de partijpolitieke actualiteit. De gids koos voor een veel wetenschappelijker en positivistischer *discours*, gericht op feiten over kunst, historische monumenten en wereldhistorische sleutelfiguren c.q. - momenten. Hoewel zeker liberaal naar achtergrond, toon en voorkeuren, kreeg de Baedeker daardoor iets (schijnbaar) apolitieks. Positivismen, procesdenken en esthetisch historicisme drongen het liberale engagement naar de achtergrond. Toch, en dat is het boeiende, bleef dit liberale voortuitstrevende engagement, ook ten opzichte van het verleden, in de Baedeker zeker aanwezig.

De wandelingen door Rome die Baedeker voorstelde, zijn er kenmerkend voor. Ze kwamen vaak neer op het zoeken naar het (kunst)historisch belangrijke. Dáárin verscholen zich vervolgens meer impliciete politieke oordelen. De middeleeuwse stad tussen Tiber en Corso werd bijvoorbeeld erg negatief beoordeeld. Baedeker verfoeide de nauwe steegjes, de viezigheid, het gebrek aan licht en

ruimte, het ontbreken van moderne straten, het gemis aan hygiëne, het volkse karakter, de (nog) ontbrekende inkadering van de Tiber, de afwezigheid van grootse monumenten. De boodschap was duidelijk. Een moderne Italiaanse staat zou 'licht en lucht' moeten brengen in de duistere middeleeuwse wijken rondom de Tiber. Het donkere en vieze getto was voor Baedeker zelfs een schrikbeeld, en zeer zeker niet om antisemitische redenen. Hier was wel in het bijzonder licht en lucht nodig. De geplande (en uiteindelijk ook uitgevoerde) afbraak ervan werd toegejuicht. De Baedeker toonde zich voorstander van nog veel meer 'afbraken' en 'doorbraken' door de stad, die het liberale Rome na 1870 later daadwerkelijk ook uitvoerde.

Daarmee was in de Baedeker noch sprake van radicaal links-liberaal engagement, noch van een (neo)romantisch-nostalgie waarderend voor het duistere uit het verleden van Rome. De Baedeker pleitte impliciet voor vooruitgang en modernisering, maar verpakte dit verhaal in een historisch *discours* en in oordelen over (kunst)historische monumenten. Aan de ene kant treffen we zo in de Baedeker optimistisch vooruitstrevend-liberaal gedachtegoed aan, met de bijbehorende afkeer van de duistere kanten van het verleden, en tegelijk óók een zeker onbehagen tegen de moderne tijd en een wegstreken daarvan. Uit de Baedeker spraken twee dingen tegelijk: een liberale geest én een obsessie met Rome als museum. Die twee, zo zal nog wel blijken, werden binnen de burgerlijk-liberale context niet ervaren als strijdig met elkaar. Het reizende Duitse liberale burgerdom maakte als het ware onderscheid tussen een 'verleden met toekomst' en een 'verleden dat slechts verleden was'. Alleen datgene dat een 'bijdrage had geleverd aan de ontwikkeling van de wereldgeschiedenis' en zo in het heden was geïncorporeerd en voor de toekomst van belang, rechtvaardigde enthousiasme. Uiteraard was *dit* het verleden dat men in Rome bewonderde. Dit was het verleden dat veel meer was dan een willekeurige gebeurtenis uit het verleden. Het maakte onderdeel uit van de betekenisvolle en zinvolle geschiedenis. Daarnaast echter was er ook het verleden dat terecht overwonnen was; het verleden dat geen onderdeel uitmaakte van de wereldhistorische ontwikkeling van de vrijheid.

Een vluchtige blik op de *Moderner Cicerone* kan aantonen hoe dat in de praktijk uitpakte en de omslag richting nationaal-liberalisme werd ingezet.¹⁴⁶ In deze reisgids, die zich al in de titel *modern* noemde, werd het Italiaanse heden bijna volkomen naar de achtergrond gedrongen en werden kunstwerken met name opgevat als de belangrijkste boeien in de wereldhistorische stroom. De Romeinse keizerbustes in Rome werden bijvoorbeeld zeer negatief beoordeeld, om een combinatie van esthetische, historische én politieke redenen, waarbij niet goed meer is uit te maken wat hier het primaat had. De keizerskoppen getuigden aldus Amelung, de auteur van de tekst, met hun 'stralende glans' vooral van: 'onderdrukking'.^a Een beeld van Demosthenes in Rome werd bejubeld. Niet om de puur artistieke kwaliteiten, maar vanwege het idealisme en patriotisme dat eruit zou spreken en dat getuigde van zijn leiderschapskwaliteiten en de verering door zijn volk.¹⁴⁷ De 'nationale vrijheidsstrijd' die Demosthenes tegen de Macedoniërs zou hebben gevoerd, en vooral ook het feit dat hij door de stad Athene met een beeld was geëerd, werden benadrukt. Het werd allemaal niet expliciet gepolitiseerd. Het was vooral in het lijnenspel, in de beweging, dat de auteur (Amelung) *Dürftigkeit* en *Schmucklosigkeit* opviel. Dáárin zou Demosthenes' fanatisme, hardheid en overwinnende geest passend tot uitdrukking zijn gebracht, kortom zijn *Wesen*. Het toonde het 'keiharde patriotisme' en de opofferingsbereidheid van deze krachtige historische persoon, die zo'n grote rol had gespeeld in de Griekse 'nationale' geschiedenis.^b Elke lezer zal begrepen hebben dat hierin ook een politieke boodschap verscholen zat voor Duitsland.

De belangrijkste ontwikkelingen binnen het Duitse liberalisme, voor zover die uit de Italië-verslagen vallen af te leiden, zijn hiermee aangestipt. Na 1850-1860 wendde het Duitse liberalisme zich

^a Ze symboliseerden in hun *strahlendem Glanze der Unterjocher und Beglückter Roms (Moderner Cicerone. Rom (Stuttgart 1903) 214).*

^b *Alles ist ernst bis zum Finstern, alles herbe, voll Anspannung des Denkens und voll Energie des Willens; keine Spur leichteren Wesens, flüssiger Gewandtheit mischt sich dazwischen ... Vor allem aber ist dieser stahlharten Erscheinung, jene niederschmetternde Gewalt patriotischer Erzeugung, jener unerbittliche Kampf gegen alle inneren und äusseren Feinde des Vaterlandes ausgeprägt (Moderner Cicerone. Rom (Stuttgart 1903) 211-13).*

af van de eigen radicale, universalistische links-liberale wortels. Het legde de nadruk meer op een historisch ontwikkelingsproces in het verleden, met de ontplooiing van idealen en machten in het centrum van de aandacht. Zij zouden zich erin verwezenlijken, in samenspraak met politieke machthebbers en gevoed door de maatschappelijk-culturele elite. Juist de liberalen, sterker dan de conservatieven, die kritisch bleven op de politieke ontwikkelingen in het contemporaine Italië, keken in Italië graag weg van de actualiteit en zochten naar kernpunten en keerpunten van een idealistische (voor)geschiedenis. Men richtte zich in Italië sterker dan voorheen op de (kunst)geschiedenis en getroostte zich in Italië veel moeite om het liberale en moderne dat er nauwelijks te negeren was, niet te hoeven zien.

Fotograaf en jaartal onbekend. Toeristen bij de Basilica di Costantino.

Berlijn in Rome: Theodor Mommsen

Theodor Mommsen (1817-1903) illustreert de hierboven geschetste ontwikkeling goed. Er is geen twijfel over dat Mommsen binnen het Duitse liberalisme gerekend moet worden tot het progressieve kamp. Hij was een *achtundvierziger* en hij bleef dat zijn hele leven. Mommsen bleef zelfs ná 1848, toen velen een ruk naar rechts maakten, een zeer actief voorvechter voor constitutionele en parlementaire rechten, staatsburgerlijk bewustzijn en politieke vrijheden. In 1858 was hij een van de initiators van de *Preußische Jahrbücher*, een tijdschrift dat uitgesproken liberaal begon. In 1861 was hij een van de oprichters van de *Fortschrittspartei*. In de Pruisische *Landtag* (vanaf 1863) en in de *Reichstag* (van 1881 tot 1884) behoorde hij tot de radicale liberalen en keerde hij zich uiteindelijk bijvoorbeeld fel tegen *Ministerabsolutismus* en *germanisches Servilismus*. Hij botste met Bismarck en hij bevocht in de zogenaamde *Antisemitismusstreit* het anti-Joodse sentiment van Heinrich von Treitschke. Hij was kritisch ten aanzien van Wilhelm II. Van de aanbidding van de staatsmacht op zich, of het comfortabele resignatieve estheticisme dat veel tijdgenoten ging kenmerken, moest hij weinig weten. Mommsen droeg zijn hele leven lang zijn haren lang.¹⁴⁸

Maar de kanttekening moet gemaakt worden dat Mommsen na de teleurstelling van de mislukte revolutie in 1848 er steeds meer van doordrongen raakte dat de vooruitgang in de wereldgeschiedenis (lees: vrijheid, recht, burgerlijk zelfbestuur en nationale eenwording) niet vanzelf tot stand kwam. 'Reële' machten moesten deze geestelijke idealen laten verwezenlijken. Dit impliceerde vreemd genoeg in Italië blijkbaar dat de Italiaanse *Tagespolitik* uit beeld kon raken. Het is heel karakteristiek voor de ontwikkeling van het Duitse liberalisme, dat zelfs een progressief iemand zoals Mommsen gedurende zijn talrijke verblijven in Italië (o.a. 1844-47, 1847-48, 1862, 1873, 1876, 1877, 1878, 1882, 1885, 1888, 1893, 1896 en 1903) zich voor de Italiaanse actualiteit steeds meer

blind toonde. Er is erg weinig te vinden in zijn brieven uit Italië en zijn journalistieke werk, over Mommsens reacties op de Italiaanse *Tagespolitik*.¹⁴⁹ Wie het afspeurt op opmerkingen over de Italiaanse actualiteit zal vooral opmerken dan het vooral steeds het *Duitse* heden was dat hem echt bezighield, ook als Italië de aanleiding vormde. De Lombardische kwestie in 1848 werd bijvoorbeeld bezien vanuit het licht van de ontwikkelingen in Schleswig-Holstein en de rol van Oostenrijk in Europa. Het artikel dat Mommsen daarover schreef was zeer strijdbaar en sprak over 'het op het slagveld veroveren van een plek in de rij van grootmachten', maar dit sloeg op Duitsland, niet op Italië. Het hele artikel was eigenlijk een pleidooi voor de aansluiting van Schleswig-Holstein bij Duitsland. Mommsen sprak er op nogal plat-nationalistische wijze over de *fratzenhafte* arrogantie van de Denen, de slavische *unverschämtheit* van de Polen én de lichtzinnige arrogantie van de Italianen.¹⁵⁰

Dit alles had er bij Mommsen ongetwijfeld mee te maken dat hij zich in Italië eerst en vooral wetenschapper voelde.^a Het *Corpus Inscriptionum Latinarum* en het werk voor het Archeologisch Instituut stonden in het centrum van zijn aandacht. In 1845, 1846 en 1847 verschenen wel *Reiseberichte* van zijn hand, in de *Zeitschrift für die Altertumswissenschaft*, maar die bevatten vooral *altertumswissenschaftliche* opmerkingen. Dit constateert ook Wickert in zijn monumentale biografie.¹⁵¹ Mommsen informeerde in deze jaren geregeld bij Wilhelm Henzen in Rome (werkzaam op het Pruisisch Archeologisch Instituut) naar de situatie in Italië, maar vooral in verband met de mogelijke bezetting en plundering van Rome en de gevolgen hiervan voor de Duitse oudheidkundige studies. Hij blijkt vooral bezorgd te zijn geweest over de vraag of het 'zijn' werkomstandigheden in Rome en 'zijn' historische resten zou kunnen raken.^b Kenmerkend is de reactie op de mededeling van Henzen dat Rome was gebombardeerd en dat de Fransen de bomen op het Forum Romanum en in de Villa Borghese hadden neergehaald. Mommsen vond dat laatste minstens zo erg als het eerste. De schoonheid van Rome was ermee geweld aangedaan.^c In de briefwisseling tussen Mommsen en Otto Jahn kwam Italië ook naar voren als een land vol musea, bibliotheken en oudhistorische monumenten in de eerste plaats. Over de *Risorgimento* nauwelijks een woord in deze brieven.¹⁵² Als het gebeurde, dan natuurlijk overigens wél met sympathie.^d

In 1866 en 1870 was het opnieuw vooral de *Duitse* politieke actualiteit die in het middelpunt van de aandacht stond bij Mommsen. In 1870, tijdens de Frans-Pruisische Oorlog, richtte hij zich opeens meerdere malen in kranten en in openbare brieven tot de Italianen.¹⁵³ Niet echter in de eerste plaats om de voltooiing van de Italiaanse eenwording te ondersteunen, hoewel hij daar zeker een pleitbezorger voor was. Mommsen sprak erin als 'vertegenwoordiger van het Duitse volk' tot de

^a Mommsen hanteerde de: *streng philologische Methode, das heißt einfach die rücksichtslos ehrliche, im Großen wie im Kleinen vor keiner Mühe scheuende, keinem Zweifel ausbiegende, keine Lücke der Überlieferung und des eigenen Wissens übertüchende, immer sich selbst und anderen Rechenschaft legende Wahrheitsforschung* (Albert Wucher, 'Theodor Mommsen' in: Hans Ulrich Wehler Hrgs., *Deutsche Historiker* (Göttingen 1973) 391). Vandaar ook zinnen als: *Mittwoch 21. Mai 1845. Klattziges Bibliothekswetter* (Walser, 169). Of: *Florenz, wo ich noch zu Cicero zu Kollationieren habe* (Jahn 17). Dit kon overigens weldegelijk samengaan met romantische gevoelens in Italië: *Italien! Welche kluft mich auch davon trennte, mir ewig das heißersehnte Ziel zu entfernen schien - da bin ich, auf dem heiligen Boden der Natur, der Kunst, der Geschichte!* (Lothar Wickert, *Theodor Mommsen 4 Bände* (Frankfurt/Main 1959–1980) II, 43). Of (over zijn wetenschappelijke werk): *Dass sich auch nicht irgend ein anderer Mistfink findet als gerade ich, diesen Schund des Schunds durchzuwählen. Kaufte mir den Cellini, mich zu entschädigen* (Walser, 169). In Noord-Italië op 30-10-1857: *Von Triest aber was soll ich Dir erzählen? Ich habe wieder Granatäpfel am Adriatischen Meer gegessen und der Zauber steckt noch immer drin ... das läßt sich eben nicht aus Flaschen ziehen, es ist Lebensluft, die man atmen muß* (Wickert, III 611).

^b *Da bin ich auf dem Capitol und höre den Wind um meiner Hügel [! HdJ] pfeifen, wie er wohl um Romulus gepiffen hat. Doch via! an den glauben wir ja nicht mehr.* (Walser, 126).

^c *Unsre schönen Bäume!... Und wer hat jetzt den Mut wieder Bäume zu pflanzen?* (Wickert, III, 480).

^d *Es war mir leid, daß die Stadt ihrer Freiheit beraubt war ... Nirgernds ist wohl noch so viel Anhänglichkeit an die alten Traditionen aus der republikanischen Zeit, noch jetzt (ist) der Zorn über die Knechtung nicht erloschen* (Wickert II, 55). Omgekeerd: *... Die Glocken gehn. - Es liegt ein ewig Ave/ Wie Todesläuten über diesem Land.* (II 286). *Das Volk ist Tot, doch nicht des Sommers Macht* (II 287).

Italiaanse natie. Het doel van zijn publicatie was het om Italië af te houden van een interventie tijdens het militaire conflict tussen Frankrijk en Duitsland. Het Italiaanse *volk*, zo betoogde Mommsen, had 'de historische opdracht' om zich (alleen) met de Italiaanse natievorming bezig te houden. Hij herinnerde de Italianen er aan dat Frankrijk Italië altijd had onderdrukt. Bewees de Duitse houding inzake de Romeinse kwestie omgekeerd niet de goede trouw van Duitsland ten aanzien van Italië? Terwijl Frankrijk Rome en de paus beschermde, had Italië Rome mogen innemen van Duitsland. Hij benadrukte ook de historische 'verbondenheid tussen het Italiaanse en Duitse volk'. Duitsland en Italië zouden *samen* moeten optreden, om politieke en historische redenen. Zij stonden beiden tegenover de Franse en Oostenrijkse repressie. De Alpen waren als *Bindeglied* tussen twee vrijheidslievende volkeren. Niet voor niets werd gezamenlijk aan de *Gotthardbahn* gebouwd. Deze 'broederschap' der Duitse en Italiaanse volkeren zou zich, tijdens de crisis van 1870, moeten vertalen in Italiaanse *passiviteit*. Italië moest vooral *buiten* de strijd tussen Duitsland en Frankrijk blijven. De Italianen werd er op het laatst fijntjes aan herinnerd dat, gezien de (militaire) *Überlegenheit* van de Duitsers, geen twijfel kon bestaan aan hun overwinning op de Fransen. Italië deed er dus ook om andere redenen goed aan om af te zien van inmenging.¹⁵⁴

Wederom dus was het uiteindelijk de *Duitse* zaak en niet de Italiaanse die Mommsen hier diende. Het toont fraai aan dat zelfs een oprechte liberaal zoals Mommsen zich niet meer werkelijk betrokken voelde bij de verwezenlijking van de liberale idealen in Italië. De toon van zijn brieven aan de Italianen uit 1870 is in dit verband vooral ook heel illustratief, naast de inhoudelijke kant van de zaak. Ze zijn onaangenaam patriotistisch en uit de hoogte. Mommsen was er niet vies van om Italianen op vele punten *realpolitisch* de (historische) les te lezen. Zo had Duitsland recht op Elzas-Lotharingen, vanwege de verwevenheid van de Duitse geschiedenis met de *Dichtung* en *Baukunst* daar. Hiervan zou de Italiaanse natie de historische 'rechtmatigheid' moeten inzien. Het was hetzelfde recht waarmee de Italianen het pausdom als wereldlijke macht mochten doen verdwijnen. Die toon kwam ook naar voren in zijn brieven aan Italiaanse collega wetenschappers. Mommsen liet er daarin geen misverstand over bestaan wie intellectueel en wetenschappelijk gezien het meeste recht van spreken had. Hij kon tegen hen zeer neerbuigend en hooghartig doen.^a

Kortom, Mommsen was ten aanzien van Italië een liberaal, die echter dacht vanuit een zelfverzekerd *Duits*-nationaal perspectief. Mommsen was eerst en vooral een *Duitse* wetenschapper, voor wie het Archeologisch Instituut te Rome het centrum van zijn verblijf in Italië was geworden, daarna Duits nationalist en in de laatste plaats pas de vooruitstrevende liberaal.^b Dit ging ten koste van zijn betrokkenheid bij de Italiaanse *Risorgimento*. Na 1870 speelde hij even met de gedachte om professor te worden in Italië, onder Victor Emmanuel. Maar dat was opnieuw ingegeven door *Duitse* politieke ontwikkelingen. Mommsen maakte zich grote zorgen om de dreigende *te* dominante positie van Pruisen binnen het Keizerrijk.¹⁵⁵

Mommsens verleden: Leidenschaft en Realismus

Mommsens liberalisme was daarmee natuurlijk niet van tafel verdwenen. We vinden het (enigszins

^a *Von den Italienern würde man nichts zu verlangen haben als Nachweisung der Orte* (Jahn, 26). Over Prof. Vermiglioli: *was mich ... aufdringt, ist bei ihm nicht die Ignoranz, aber die Heuchelei, die Lüge, die Suffisance, die leider! wie die Umstände sind, von den deutschen Gelehrten in Rom nicht bloß toleriert, sondern gewissermaßen eingeräumt wird* (Jahn, 36). Over Borghesi: *Leider vergeudet (Borghesi) nur seine edle Zeit manchmal mit Widerlegung von Dingen die von selbst umfallen* (Jahn, 55). Mommsen had ook: *einige Blätter gewidmet ..., die ihn (Melchiorzi) in seiner ganzen literarischen Nichtigkeit darstellen und er soll es noch bereuen die Deutschen so behandelt zu haben, deren Stimme in diesen Dingen auch am Ende in Italien gilt* (Jahn, 22). Heel erg illustratief: *... das Capitol wenigstens ist deutsch, was bei dieser italienischen Misère ein grosser Trost ist* (Walser 126).

^b Beroemd geworden citaat in dit verband: *Auch die Wissenschaft hat ihr soziales Problem; wie der Großstaat und die Großindustrie, so ist die Großwissenschaft, die nicht von Einem geleistet, aber von Einem geleitet wird, ein notwendiges Element unserer Kulturentwicklung* (Wucher, 187).

verstopt) duidelijk terug in zijn omgang met het (antieke) verleden. De *Römische Geschichte* is het werk waarin voor de goede verstaande de politieke denkbeelden duidelijk naar voren kwamen.¹⁵⁶ De *Römische Geschichte* bood een liberaal-burgerlijke visie op het verleden, waarin een ruime plaats was toegemeten aan de ontplooiing van de antieke Italiaanse natie en de grote rol van de leidinggevende elite daarbij, o.a. vanwege hun vermogen 'ideaal' te denken en handelen.¹⁵⁷ De *Römische Geschichte* raakte door een mengeling van 'realistische' beschrijvingen van antieke worstelingen met 'nationaal-politieke' vraagstukken in combinatie met nauwelijke verholen referenties aan het heden het hart van de Duitse burgerlijk-liberale wereld. Het feit dat Mommsen heden en verleden hier (soms) op elkaar betrok, verklaart waarschijnlijk mede de enorme populariteit van het boek (afgezien nog van de zeer grote wetenschappelijke en literaire merites). Mommsen was zich hierbij als geen ander bewust van de grote verschillen tussen verleden en heden. Maar de lotgevallen van de Romeinse Republiek boden toch naar zijn mening ook stof ter reflectie en hadden actualiteitswaarde. Ook in de Romeinse geschiedenis hadden 'nationaal' eenheidsstreven, burgerrecht, staatsvorming, zelfbestuur, moreel-zedelijk leiderschap, militaire macht en 'parlementaire' vertegenwoordiging zich in wisselwerking verwezenlijkt.^a

Robert MacPherson. Rome, Via Appia. Mausoleum van Cecilia Metella. Vóór 1872 (overlijdensjaar van de fotograaf).

De *Römische Geschichte* kan inderdaad, met de nodige voorzichtigheid, worden gelezen als een eenwordingsgeschiedenis.¹⁵⁸ De Italiaanse regio's en provincies gingen in het geschiedverhaal in een groter geheel op.^b Sulla was om deze reden een van de helden. Die zou (*real-politisch*) hebben gestreefd naar gelijkberechtiging van 'alle Italianen' (*Italiker*) voor de wet, binnen een nationale politieke eenheid.^c De uitzonderlijke aandacht van Mommsen voor het commerciële aspect van de Romeinse wereld (landhervormingen bijvoorbeeld) kan ook vanuit een burgerlijk-liberale perspectief

^a ... hierin (war) alles, was gut und groß, das Werk der bürgerlichen Gleichheit (Albert Wucher, 'Theodor Mommsen' in: Hans Ulrich Wehler Hrsg., *Deutsche Historiker* (Göttingen 1973) 398).

^b Hierbij lag de nadruk op het antieke Latium als drijvende kracht, als 'taaleenheid'. Latium was mede daardoor *für alle Zeiten der Prototyp der nationalen Entwicklung*, dat *Nachfahren* dienden te *vereheren* en waarvan zij ook moesten *lernen* (*Römische Geschichte* I, 190). Fraai blijkt ook dat Mommsen het Romeinse staatsvormingsproces op liberale wijze interpreteerde doordat hij bijvoorbeeld de Latijnse Bond, het samenwerkingsverbond van Latijnse stadstaten, vergeleek met de Duitse *Zollverein*.

^c Hij was daarom: *der wahre und letzte Urheber der vollen staatlichen Einheit Italiens* (*Römische Geschichte* III, 386; Wucher, 398).

worden begrepen. Voortdurend vroeg Mommsen aandacht voor de expansie van Rome onder invloed van de handel en de positie van de boerenstand. Wat Mommsen in de (vroeg) Romeinse geschiedenis vooral ook lijkt te hebben bewonderd was de ‘burgerlijke’ en realistische mentaliteit: de wil om hard te werken, om iets op te willen bouwen, om zich in dienst te stellen van iets groots en nationaals. Hij vond er een ernstige positieve grondhouding, die staat- en natiebouw mogelijk maakte, die hielp te ontplooiën wat ‘historisch komen moest’, die ‘realiteiten’ onder ogen durfde te zien maar ook ‘macht’ en ‘recht’ in evenwicht hield. ‘De massa’ bleef daarbij in de *Römische Geschichte* iets ongerichts en emotioneels. Het was primair uit op behoeftebevrediging en eigenbelang, particularistisch, en moment-gebonden, in plaats van handelend uit *Staatsinn*, onkundig dus wat betreft ‘hogere’ doeleinden. Eigenlijk alleen de ‘burger’ bleek inzicht te hebben in het algemeen belang en de richting die de geschiedenis van de mensheid was ingeslagen. Die diende dus ook het politieke handelen aan te sturen. Het materialisme van zijn volk, en hun ongebreidelde streven naar macht en zelfbestuur, leidde volgens Mommsen al te vaak tot opstanden en uiteindelijk tot de roep om ‘een sterke man’.

De *Römische Geschichte* was daarmee zonder meer een boek van een liberale activist, die de vragen naar de in zijn ogen juiste verhouding tussen natie, volk, burgers, elite, militairen, macht, recht, staat en cultuur, in een historisch betoog verpakte. Mommsen schetste een geschiedbeeld waarin waarschuwingen en oproepen zaten, die op de eigen tijd terugslagen, zonder heel plat exemplarisch te worden. Zijn werk vond enorme weerklank, omdat de ‘dode’ geschiedenis er zo met ‘hete’ politieke *Leidenschaft* werd doorwasemd. Naast de Lutherbijbel stond Mommsens meesterwerk bij de meeste huishoudens uit de gegoede burgerij op de boekenplank. Het Duitse burgerdom van de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw kreeg een nieuw oudheidbeeld aangereikt, waarin het zichzelf en de eigen problemen c.q. idealen terugvond.^a

James Anderson, Forum Romanum n. 325. Vóór 1877 (?).

Caesar: ein Staatsmann im tiefsten Sinne des Wortes

Het zijn vooral de passages over Julius Caesar in de *Römische Geschichte* die goed kunnen illustreren hoe nu binnen het Duitse liberalisme over de geschiedenis werd gedacht.¹⁵⁹

Voor Mommsen was Caesar niet zozeer de stamvader van de Romeinse keizertijd, noch een tiran. Hij was veeleer de noodzakelijke, onvermijdelijke en glorieuze afsluiting van de republiek, die een (hogere fase van) vrijheid, staatsbestuur en nationale eenheid had gebracht. Caesar was de voltooiing

^a Mommsen later hierover, in 1893: *der schlimmste aller Fehler ist, wenn man den Rock des Bürgers auszieht, um den Gelehrtenschlafrock nicht zu kompromittieren* (Wucher, 394).

van de republiek *juist* doordat hij haar ophief, in een soort *synthese*, die alle tegenstellingen die de republiek tot dan toe hadden gekenmerkt en voortgestuwd in zich opnam en verzoende. Daardoor kwam die republiek tot een eindpunt en hoogtepunt tegelijk. Mommsen sprak in dit verband wel over een 'oplossing' van de standenstrijd en de *Vollendung* van de democratie in Caesars 'monarchie'.¹⁶⁰ Standen en politieke systemen werden door Caesar niet aan de kant geschoven, maar ze vonden in hem een hogere verbintenis. Zijn bewind bracht zo de *synthese* van nationale eenheid, staatsmacht en politieke burgerlijke vrijheid: *ein freies Gemeinwesen unter einem Herrscher*.¹⁶¹ Er ontstond ook een *Gemeinwillen* omdat het volk bereid was zich met zijn 'democratische heerser' te identificeren en die te volgen, nadat men inzag dat die het algemeen belang vertegenwoordigde en diende. Caesar zonk dus niet af tot *gemeines Königtum*. Caesar maakte juist een einde aan het van tijdperk van 'particuliere willekeur'.¹⁶² Dat de *Staatsgewalt* en *Amtsgewalt* onder hem absoluut was, was geen echt probleem, omdat hiermee een hoger nationaal belang was gediend en daarmee in feite ook een (potentiële) hogere vorm van vrijheid.^a Na de *staatliche Einheit* en vervolmaking van *Nation*, kon nu de (staats)macht immers doelgericht aangewend worden voor *hogere* doeleinden. Caesar verscheen daarmee als een soort 'wereldhistorisch individu', in bijna Hegeliaanse zin. Zijn belang oversteepte het individuele. Hij was een uiting van de 'wereldgeest' (*Weltgeist*). Caesar slaagde, omdat 'de tijd' aan hem was, omdat het *richtig* was wat hij deed. Hij creëerde wat *notwendig* was.^b

We mogen Mommsen, die misschien wel de grootste Duitse historicus van de negentiende eeuw was, geen onrecht doen. Hij was geen Hegeliaan. Hij geloofde niet in een autonoom en immanent dialectisch historisch proces. Caesars komst was *noodzakelijk* geweest, maar niet noodzakelijk in de filosofisch idealistische zin van *overmijdelijk*.^c Mommsen hield ook zeker geen pleidooi voor *eigentijds* caesarisme. De passages over 'de democraat' Caesar heeft hij zelf ook opgevat als *kritiek* op de moderne autocratie.^d Wat hij beoogde te zeggen was dat Caesar zich bevond in een web van hele concrete machten en krachten. Caesar was vooral zo groot omdat hij daaraan nuchter toegaf, en juist *geen* ideaal abstract programma trachte te verwezenlijken, dwars tegen zijn specifieke historische context in. Caesar was voor Mommsen bovenal een 'realist'. In die zin dat hij zijn plannen en idealen en daarmee ook de Romeinse staatsvorm praktisch aanpaste aan zijn tijd en mogelijkheden, bijvoorbeeld de expansie van Rome. Vooral in die zin was Caesar voorbeeldig geweest als staatsman. Niet via een *list der rede* bracht hij de mensheid een trede hoger, maar omdat hij in het gevecht om de verwezenlijking van zijn idealen naar praktische middelen zocht om zijn doelen te verwezenlijken. In die zin was hij vooral ook een *zedelijk* voorbeeld. Hij was niet iemand om klakkeloos na te volgen, wat betreft zijn daden. Dat zou anachronistisch zijn. Maar zijn inzet, ernst, werklust, plichtsbesef en vooral dus gerichtheid op de praktische en realistische verwezenlijking van zijn idealen (nationale eenwording en de wedergeboorte van en gezonde natie) strekten tot voorbeeld voor alle tijden. Het waren zijn *Leidenschaft* en *Karakter*,

^a Nationale eenwording was voor Mommsen niets minder dan de: *Vollendung des menschlichen Daseins* (Heuß, 19). Hij kon schrijven: *Da der nationale Staat jede Wunde heilen kann, darf er auch jede schlagen* (idem, 19).

^b Mommsen sprak in verband met Caesar over: *die großen Menschen in der Geschichte, deren eigene partikuläre Zwecke das Substantielle enthalten, welches Wille des Weltgeistes ist* (Alfred Heuß, *Theodor Mommsen und das 19. Jahrhundert* (Kiel 1956; Nachdr. Stuttgart 1996) 78).

^c De invloed van het Hegelianisme c.q. idealisme op Mommsen is lastig te duiden. Mommsen kon schrijven: *Die Geschichte [ist der] Kampf der Notwendigkeit und der Freiheit* (Heuß, 59). Hij sprak over een historisch *Naturgesetz*. Maar hij zag de geschiedenis weer niet als een opgaand idealistisch dialectisch proces. Hij benadrukte, bijna in de geest van Burckhardt, óók het gelijkblijvende en zich herhalende in de geschiedenis: *Die rechte Geschichtsforschung sucht nicht in möglichster Vollständigkeit das Tagebuch der Welt wieder herzustellen, ... sie sucht die Höhen und Überblicke, (um von dort) ... herniederzusehen auf die unwandelbaren Gesetze des Notwendigen, die ewig feststehen wie die Alpen, und auf die mannigfaltigen Leidenschaften der Menschen, der wie die Wolken um sie kreisen, ohne sie zu ändern* (Heuß, 58). Het wezen van de geschiedenis lag dus in het: *Widerspiel von denselben Kräften in mannigfachster Gestalt, Lebendigkeit* (Heuß, 59).

^d In de tweede editie van zijn werk benadrukte Mommsen: *.. die Geschichte Caesars und des römischen Caesarentums (sei) bei aller unübertroffenen Großheit des Werkmeisters, bei aller geschichtlichen Notwendigkeit des Werkes, wahrlich eine bittere Kritik der modernen Autokratie, als eines Menschen Hand sie zu schreiben vermag* (Wucher, 397).

het feit dat zijn pragmatische karakter en nuchterheid zijn *Leidenschaften* in toom hielden, zijn bereidheid om zijn idealen aan de realiteit aan te passen, die de liberaal Mommsen naar voren haalde.^a

Daarmee kan waarschijnlijk de term *realisme* uiteindelijk nog het beste gebruikt worden om Mommsens variant van het liberalisme te karakteriseren.¹⁶³ Hij was natuurlijk een realist in stilistisch en compositorisch opzicht. De *Römische Geschichte* was een literair meesterwerk, geschreven als een roman uit de realistische school. Maar Mommsen was evenzeer een realist in politiek-historisch opzicht. De Romeinen verloren bij Mommsen veel van hun bovenmenselijke aureool. Hij was een volgeling van August Boekh wat dit betreft, die hetzelfde voor de Grieken had gedaan. Hij waardeerde Boekh erg omdat die had aangetoond dat de Grieken 'van gerst en graan leefden en niet van poëzie en filosofie'.¹⁶⁴ Zo dacht Mommsen ook. Hij wilde de Romeinen weer onderbrengen in de *reale Welt*.¹⁶⁵ Omgekeerd wilde hij de moderne lezer *heimisch machen* in deze *reale* wereld van de antieken. Dat kon natuurlijk, nu ze van hun idealistische aureool waren ontdaan.

Hij nam zich daarom voor 'het leven' zoals dat uit de bronnen sprak 'realistisch' te tonen, zonder te idealiseren en ook heel bewust een moderne toon en een modern vocabulair te gebruiken, om aan te geven dat de 'reeële' politieke problemen in de Romeinse republiek vanuit hedendaagse problematieken begrepen konden worden en omgekeerd Romeinse kwesties voor hedendaagse lezers relevantie bezaten. Het is evident dat Mommsen de tegenstelling tussen adellijk-conservatieve en democratisch-liberale visies uit zijn eigen tijd heeft gerelateerd aan de tegenstelling tussen optimaten en populares uit het antieke Rome. De mate waarin dit gebeurde en de doelstellingen die Mommsen hierbij heeft gehad vormen een belangrijk discussiepunt in de historiografie over Mommsen. In hoeverre was sprake van een bewuste instrumentalisering van de Romeinse geschiedenis, die de liberale zaak dienen moest? Of was het bedoeld als poging om het verleden begrijpelijk te maken, door gebruik te maken van vergelijkbare hedendaagse concepten, met achterliggende politiek-educatieve doelstellingen? Het blijft een kwestie van interpretatie. Mommsen zelf meende in ieder geval *niet* aan bewuste instrumentalisering te doen. Maar het verschil tussen Romeinse patriciërs en Pruisische Junkers bleef bij hem wel opvallend vaag. De sneren in zijn *Römische Geschichte* golden overduidelijk de olichargische, aristocratische en autokratische krachten in Rome, het grootgrondbezit, gerechtelijke willekeur en machtmisbruik, kortom de anti-liberale machten.^b

Mommsens 'realisme' liet zich dus verenigen met een afkeer van een te neutrale benadering van het verleden.^c Men behoorde ook in het verleden partijganger van het liberalisme te zijn.^d Hij wilde

^a Mommsen schetste Julius Caesar, *der neue Monarch*, aldus: *Caesar war durchaus Realist und Verstandesmensch; und was er angriff und tat, war von der genialen Nüchternheit durchdrungen und getragen ... Von früher Jugend an war denn auch Caesar ein Staatsmann im tiefsten Sinne des Wortes und sein Ziel das höchste, das dem Menschen gestattet ist zu stecken: die politische, militärische, geistige und sittliche Wiedergeburt der tiefgesunkenen eigenen und der noch tiefer gesunkenen mit der seinigen innig verschwisterten hellenischen Nation. Die harte Schule dreißigjähriger Erfahrungen änderte seine Ansichten über die Mittel, wie dies Ziel zu erreichen sei; das Ziel blieb ihm dasselbe ...* (Theodor Mommsen, *Römische Geschichte*, 11. Kapitel. *Die alte Republik und die neue Monarchie*. Ook in: Killy, 132-133).

^b Hij sprak bijvoorbeeld van: ... *gemeines Königtum, verlottertes adeliges Gesindel, Gewissenlosigkeit der Pöbllherrschaft, demokratische Servilität* etc. (Geciteerd in: Wucher, 399).

^c *Wir vermögen es nicht weder gegen die Zeit noch gegen die Vorzeit uns zu neutralisieren* (Heuß, 23; Wucher 399). Ook van hem de uitspraak: *daß Geschichte weder gemacht noch geschrieben werde ohne Haß und Liebe* (Wucher, 399).

^d Het kwam hem op woedende reacties te staan, van bijvoorbeeld Bachofen, die meende dat Mommsen zo aan de vreemdheid en de grootheid van de Romeinen afbreuk deed. Bachofen schreef naar aanleiding van de *Römische Geschichte*: *Ich will die ganze Verfahrensart dieses sogenannten Historikers darlegen, und diese freche Impertinenz eines modernen Berliner Hohlkopfes in all ihrer abstoßende Nacktheit gehörig zeichnen ... Besonders eckelhaft ist die Zurückführung Roms auf die Lieblingsideen des flachsten modernen Preussischen Kammer-Liberalismus* (1862). ... In 1850 al: *Wer ein Volk auffassen will, muß sich auf den Standpunkt stellen, auf dem es selber stand, und wer dessen Geschichte schreibt, muß sie aus seinem Geist schreiben, nicht aus dem eigenen. Er darf nicht die Anschauungsweise des XIX Jahrhunderts walten lassen, sondern muß sich jene der Römer aneignen, und mit ihren Augen sehen ... Ich bin ganz positiv, mein einziges Streben geht dahin, so*

zijn lezers een lesje *Gemeinschaftsunterricht* en *Staatsbürgerkunde* geven. Dat de Latijnse Bond een *Zollverein* heette en de consul een *Bürgermeister*, was in zijn ogen uiteindelijk om de oudheid 'in de wereld te plaatsen waar ook gehaat en geliefd werd'. Dit mes sneed vervolgens aan twee kanten. Zo begreep de lezer de *Leidenschaften* uit het verleden beter. Als moderne burger kon men tegelijkertijd zo *leidenschaftlich* bij de strijd om meer vrijheid betrokken raken. Mommsen was ervan overtuigd dat hij zó zijn tijdgenoten het verleden beter kon doen begrijpen en op hetzelfde moment het belang van de politieke verwickelingen in het verleden voor het heden duidelijk kon maken. Geschiedenis was voor hem daarmee niet filosofie met andere middelen, zoals bij Hegel, maar van belang voor een politieke bewustwording van het Duitse burgerdom. De historicus deed aan politieke educatie. De *Römische Geschichte* is niet een poging geweest de geschiedenis totaal 'te actualiseren' en te ontdoen van zijn vreemdheid, maar wel om de lezer bij de problemen van de Romeinen te betrekken en omgekeerd de ('objectieve') Romeinse geschiedenis te betrekken op de actuele Duitse problemen.^a

In die zin was en bleef Mommsen een volbloed liberaal en had zijn werk een onmiskenbaar vooruitstrevende politieke lading, die niemand ook ontging. Zijn opzet was het om de Duitse burgers met de handelingen van de antieken te laten *mitdenken* ten aanzien van de verhouding tussen burger en staat.¹⁶⁶ De geschiedenis van het Romeinse volk lag er: *zum selbstständigen Nachschöpfen*.¹⁶⁷ Mommsen noemde dit zelf de: *sittlich-politischen Tendenz meiner Arbeit*.¹⁶⁸ Dat deel IV van zijn studie ongeschreven bleef, dat moest handelen over de keizertijd, is heel tekenend in dit verband. Het principaat heeft Mommsen als een terugval ervaren. Mommsen haatte die 'verslapt' tijd. In zulke mate dat het hem fysiek haast niet lukte om erover te schrijven. Hij slaagde er naar eigen zeggen niet in om uit al die 'corrupte hofgeschiedenissen' de 'kern' van de geschiedenis en ontwikkeling van de mensheid te peuteren.¹⁶⁹ Na Caesar was er geen nationale Italiaanse antieke geschiedenis meer, voor Mommsen. Er was nog slechts het richtingloze verhaal van de willekeurige acties van keizers. Hij noemde die tijd *Mißregiment* en ook wel het *Bankrott der Reichsgewalt*.¹⁷⁰

Aan de andere kant was hij historicus genoeg om te beseffen dat de antiek-Romeinse staat zich fundamenteel onderscheidde van de moderne Europese staten, door de *moderne* nadruk op volksovereïniteit en representatieve vertegenwoordiging, die de Romeinen nooit hadden gekend.^b Het laat onverlet dat Mommsen neigen ging naar een *realpolitische* variant van het liberalisme. Menselijke motieven, drijfveren en plannen waren volgens Mommsen de motor van alle verandering. Maar die konden vooral positief uitpakken wanneer ze aansloten op de 'zedelijke machten' in de 'realiteit'. Bij Caesar was dit zo geweest. Hij en zijn drijfveren waren met die van zijn tijd in overeenstemming. Dit was niet echt meer links-liberaal gedacht. Zo valt ook de afkeer te verklaren van de wereld die vooraf ging aan de Romeinse republiek of volgde op de Romeinen. Mommsen schreef zeer neerbuigend over Etrusken en vroeg-Italiaanse geschiedenis. Zij hadden geen 'historische bijdrage' geleverd. Zij waren geen 'cultuurbrengende krachten'. Zij stonden voor 'wat afbreekt', voor 'wat geen toekomst had'.¹⁷¹ Zij waren geen onderdeel van het betekenisvolle verleden maar slechts

römisch zu sein als möglich. Ich verwerfe jene sogenannte wissenschaftliche Kritik, welche mit den gesunkenen und verdorbenen Ansichten einer gesunkenen und verdorbenen Zeit das Leben und die Thaten eines hohen gotterfüllten Volkes mißt, und die eigene Zerfahrenheit auch in jene alte Zeit und auf jenes gewaltige Volk überträgt. (Karl Christ, Arnaldo Momigliano Hrsgs., *Die Antike im 19. Jahrhundert in Italien und Deutschland / L'Antichità nell'Ottocento in Italia e Germania* (Berlijn en Bologna 1988) 34-35).

^a Mommsen wilde het *Unmittelbare Leben* weergeven dat hij vond in getuigenissen en inscripties. Hij stelde zich tot doel: *Das Volksleben in seiner unendlichen Mannigfaltigkeit anschaulich zu machen* (Wucher, 16). Cruciaal hierbij: ... *es gilt doch vor allem die Alten herabsteigen zu machen von dem phantastischen Kothurn, auf dem sie der Masse des Publikums erscheinen, sie in die reale Welt, wo gehaßt und geliebt, gesägt und gehämmert, phantasiert und geschwindelt wird, den Lesern zu versetzen - und darum mußte der Konsul ein Bürgermeister werden usw.* (Heuß, 47-53. En: Wucher, 16.).

^b Mommsen benadrukte dat: *der grosse Grundgedanke des heutigen republikanisch-konstitutionellen Staates: die Volkssouveränität auszudrücken durch eine Repräsentantenversammlung, dieser Gedanke, ohne den der frei Staat ein Unding wäre, ganz und vollkommen modern ist* (Römische Geschichte III, 242).

van de vele zinledige gebeurtenissen van vroeger.^a Deze meer 'nationaal-liberale' manier van denken zou alleen maar aan kracht gaan winnen.^b

Robert MacPherson. Rome, Chiaramonti Museum (Vaticaanse collectie). Datum onbekend.

^a Van Mommsen is de uitspraak: *Prähistorie ist die Wissenschaft der Analphabeten*. In de *Römische Geschichte* staat, naar aanleiding van de Kelten bijvoorbeeld: *Die sittliche Energie, welche die Welt beherrscht, weil sie sich selber zu beherrschen weiß, welche den Einzelnen aufhebt in dem größeren Ganzen und den engen Egoismus zum Nationalsinn läutert; diese eigentliche Herrlichkeit und Gewaltigkeit der Menschennatur, auf der der Staat ruht, ist dem keltischen Wesen verhältnismaßig fremd*. Daaruit verklaarde Mommsen waarom zij in de geschiedenis geen grote rol zouden hebben gespeeld: *Sie haben wohl Tempel zerschlagen und Städte verbrannt ... aber ... sie haben sich unfähig erwiesen, ein Regiment bürgerlicher Ehrbarkeit, Sicherheit und Wahrhaftigkeit zu begründen und im besten Falle es nicht weitergebracht als zur Gründung eines Soldatenstaates; die militärische Ordnung ist die einzige, die sie kennen und anerkennen. ... Die Kelten haben alle Staaten des Altherthums erschüttert, aber gegründet haben sie keinen von dauerndem Bestand, und schon jene oberflächliche Weise, in der sie sich festsetzen in den neugewonnenen Landschaften, nicht minder ihr Verzicht auf Seefahrt und Meerrherrschaft beweist, wozu die Geschichte sie nicht bestimmt hat*. Hierover: Bert Overbeek, *Realistische geschiedschrijving. Theodor Mommsens 'Römische Geschichte'* (Groningen 2005) 187-196 en 210-217 (over de Kelten).

^b Het spreekt ook sterk uit dit citaat van Mommsen over Caesar, dat gelezen kan worden als een soort historische eendbalans: *Dass von Hellas und Italien vergangener Herrlichkeit zu dem stolzeren Bau der neueren Weltgeschichte eine Brücke hinüberführt, dass Westeuropa romanisch, das germanische Europa klassisch ist ... das ist Caesars Werk; und wenn die Schöpfung seines grossen Vorgängers [Alexander] im Osten von den Sturmfluten des Mittelalters ganz zertrümmert worden ist, so hat Caesars Bau die Jahrhunderte überdauert, die dem Menschengeschlecht Religion und Staat verwandelt, den Schwerpunkt der Zivilisation selbst ihm verschoben haben, und für das, was wir Ewigkeit nennen, steht er aufrecht ...* (*Römische Geschichte* IV, 392).

2.5 Italië, Rome en de Risorgimento. De ‘nationaal-liberale’ reactie¹⁷²

In Italië waren vanaf 1859-61 de gevolgen van de *Risorgimento* voor buitenlandse reizigers nauwelijks te negeren. De eenwording had grote politieke en maatschappelijke consequenties. De Italiaanse steden veranderden in ras tempo, door de komst bijvoorbeeld van overheidsgebouwen, moderne infrastructuur en stadswijken, treinstations, nationalistische monumenten en een nieuwe (eveneens sterk nationalistische) omgang met het historische erfgoed.¹⁷³

In Rome bleef de pauselijke wereldlijke macht echter vooralsnog onaangetast. Het staatsbestel bleef tot 1870/71 een autocratische theocratie. De reactionaire Pius IX was na 1848 al genezen van elk streven naar liberale hervormingen. In de *Syllabus Errorum* uit 1864 werd vervolgens het gros van de liberale idealen radicaal als verderfelijke dwaalleer terzijde geschoven. De uitroeping van het dogma van Maria-onbevlekt-ontvangen en later ook het eerste Vaticaanse Concilie, dat in 1871 de onfeilbaarheid van de uitspraken van de paus uitriep in zaken betreffende de geloofsleer (*ex cathedra*), maakten definitief duidelijk dat Italië/Rome werd verscheurd door een modern en een antimodern kamp, totdat uiteindelijk aan het einde van de eeuw onder Leo XIII een conciliante beweging af en toe de overhand kreeg.

Voor de stad Rome betekende dit dat men er zich tot 1870 kon wanen in een stad waarin de tijd had stilgestaan. De stad leek wel onttrokken aan de moderne tijd, die de wacht was aangezegd. Rome was een onmoderne en uitgesproken *lege* stad, met grote delen die onbewoond waren. De helft van de stad binnen de Aureliaanse muur lag braak. De stad was groen en open. De Campagna liep de stad in. Industrie was er niet of nauwelijks. Er werd aan wijnbouw en veeteelt gedaan, ook binnen de stadsmuren. Rome had ondanks alle antieke reminiscenties eigenlijk het karakter behouden van een middeleeuwse stad, waarover een barok raster was gedrapeerd van inmiddels vervallen en gedeeltelijk overgroeide straten, pleinen, kerken, fonteinen en palazzi. Archeologische sites waren veel minder dominant aanwezig dan men geneigd is te denken. Het Forum Romanum, het Colosseum en de Palatinus waren nog niet uitgegraven. Kerken, kloosters en koepels overheersten het stadsbeeld.¹⁷⁴

Altobelli en Molins, De ruïne van de zogenaamde tempel van Minerva, met tuinbouw rondom. Datum onbekend.

Rome na 1870

Rome moderniseerde vanaf 1870 echter razendsnel, nadat het door de troepen van Cadorna was ingenomen. Het werd de hoofdstad van het verenigde moderne nationale liberale Italië. De Italiaanse bourgeoisie bouwde hard aan een stad die de vergelijking met Europese hoofdsteden moest kunnen doorstaan; een stad waaruit burgerlijk-liberale zelfverzekerdheid en vertrouwen in de toekomst

zou spreken; een waardig middelpunt van het een geworden Italië en een nieuwe residentie voor de koning.¹⁷⁵

Het tempo waarin Rome erna veranderde kan in retrospectief nog steeds verbijsteren. Rome had in 1805 ongeveer 135.000 inwoners gehad. In 1870 was dit 226.000. In 1901 was het inwonertal verdubbeld tot ongeveer 463.000. Dit leidde op zich al tot grootschalige urbanistische plannen en projecten. Er ontstond een ware bouwkoorts. Het stadsbestuur trachtte daarbij onmiskenbaar licht, lucht en orde in de stad te brengen, in een duidelijke poging tot modernisering en verjonging van de stad, met Parijs als ideaal (wat enigszins ironisch is, omdat juist deze stad zich weer sterk spiegelde aan Rome). Rondom Termini (het nieuwe treinstation) en de Santa Maria Maggiore, langs de Via Nazionale, verrees een geheel nieuwe moderne wijk. Talloze andere moderne buitenwijken rezen ook op. De Tiber, tot dan toe vrijelijk stromend en regelmatig overstromend, kreeg kades naar Parijs model. Het getto verdween. Warenhuizen en krantenkiosken verschenen in het straatbeeld. De regulering van het wegennet ging gepaard met bressen in alle stadsmuren, om de doorstroming van het moderne verkeer te bevorderen (en om de trein binnen te laten). De Villa Ludovisi - volgens velen de mooiste villa van Rome - moest wijken voor een nieuwe as door de trotse nieuwe hoofdstad.

De spanning binnen Rome was ondertussen om te snijden. Het was eigenlijk onvoorstelbaar: de paus was beroofd van zijn totale Patrimonium Petri en wereldlijke macht. De botsing erna tussen het pausdom in Rome en de Italiaanse staat c.q. het Romeinse gemeentebestuur (dat overigens niet altijd radicaal-liberaal was) was ongemeen hard. De paus werd 'de gevangene van het Vaticaan' (tot de akkoorden van 1929). Pius IX excommuniceerde op zijn beurt vervolgens velen die de kant kozen van 'Italië' in plaats van 'Rome'. Van pogingen tot dialoog en consensus was nauwelijks iets te merken. De Romeinse adel raakte verdeeld tussen 'roden en zwarten'. De conservatieven, de zwarte adel en de paus eisten niets minder dan volledig herstel van de pauselijke macht en waardigheid. De liberale nationalisten weigerden dat categorisch. Dat in 1878 zowel koning Victor Emanuel II als paus Pius IX overleden, leidde niet direct tot verbetering van de situatie.¹⁷⁶ De begrafenissen spreken boekdelen over de stemming in Rome. De koning werd in het Pantheon bijgezet als een nationale held (overigens tegen zijn zin, omdat hij zelf de voorkeur gaf aan het familiegraf in Turijn). Het ging gepaard met veel nationalistische retoriek, waarbij de kerk (want dat was het Pantheon inmiddels) tot nationaal mausoleum werd omgebouwd. Paus Pius IX werd bijgezet in de San Lorenzo, buiten de muren van de stad. Zijn lijk werd door een boze menigte bijna in de Tiber geworpen.¹⁷⁷

Het Pantheon (formeel de Santa Maria ad Martyres) in gereedheid gebracht voor de begrafenis van koning Victor Emanuel II in 1878. Het fries vermeldt: *Padre della Patria*. Sindsdien werden in principe alle Italiaanse koningen hier begraven.

Hiermee raken we een erg interessant punt voor dit betoog. Het is onmiskenbaar dat in de stad Rome na 1870 decennia lang een verbeterd symbolenoorlog werd uitgevochten in steen, met een heel sterk ideologische lading.¹⁷⁸ Vanuit het liberale kamp werd alles in stelling gebracht om de lof te bezingen van

het derde Rome, *Roma Capitale*, en dit (historisch) te legitimeren.¹⁷⁹ Logisch, de paus gold in de ogen van de Italiaanse liberalen en nationalisten als de obscurantistische vertegenwoordiger van het overleefde middeleeuwse Tweede Rome. Hij (en ook de rest van de wereld) zou het weten dat het Derde Rome (*Terza Roma*) hem was opgevolgd en daarbij teruggreep op het Eerste Rome. Uiteraard werden in deze strijd ook het historisch erfgoed van Rome en de geschiedenis betrokken. Men zocht naar een historische legitimatie voor het nationale succesverhaal.¹⁸⁰

Al snel na 1870 werd in Rome de nieuwe boodschap dan ook uitgedragen door de klassieke archeologie in het algemeen en de opgravingen op en rondom het Forum Romanum in het bijzonder te stimuleren. Voor het eerst werden Forum en Colosseum systematisch blootgelegd. Musea werden opgericht (o.a. het Thermen-museum) om de nieuwe vondsten tentoon te stellen. Archeologische sites werden met elkaar verbonden door wandelroutes en soms zelfs voorzien van verklarende tekstbordjes.¹⁸¹ De harde ideologische en wereldbeschouwelijke botsing vertaalde zich echter vooral in tal van stedenbouwkundige en monumentale *statements*. De bres in de Porta Pia, op 20 september 1870 ontstaan door de beschietingen van de troepen van Cadorna, werd tot nationaal monument gemaakt. De weg erheen, omgedoopt tot *Via Venti Settembre* naar de dag van de inname, werd gelardeerd met imposante ministeries, alsof het stenen pleidooien waren voor de moderne staat en het moderne bestuur. Ministeries en nieuwe wijken verzezen als de boegbeelden van het vooruitstrevende nationaal-liberale Italië, niet zelden ook met het expliciete doel om op stedenbouwkundige en architectonische wijze het pauselijke Rome letterlijk aan de kant te schuiven. Het gigantische Ministerie van Justitie aan de Tiber bijvoorbeeld, symbool van onbevooroordeelde vrije rechtspraak, werd zó gebouwd dat het zicht vanuit de stad op de Sint Pieter erdoor ernstig werd belemmerd. Het standbeeld van Cavour kwam er prominent voor te staan. De buitenwijk Prati del Castello klemde de Sint Pieter in. Deze wijk kreeg straatnamen die allemaal refereerden aan vooruitstrevende krachten uit het antieke Rome. Zodat alle wegen die naar het Vaticaan leidden namen droegen van antiekheidense tegenstanders van 'vijanden van de vooruitgang', lees: het katholicisme. Het Vittoriano van Giuseppe Sacconi, het nationale monument ter herinnering aan de eerste koning, waaraan werd gebouwd van 1895 tot 1911, was uiteindelijk het meest dramatische gebaar. Het zou door locatie en stijl in het bijzonder de glans van het eerste (antieke) Rome op het derde (nationaal-burgerlijke) Rome doen afstralen. Dit monument diende de nationale liturgie. De kloosterhof van de Santa Maria in Ara Coeli werd er bijna volledig voor afgebroken.

De herinrichting van Rome rechtvaardigde in de ogen van de nationalistinnen inderdaad zeker ook de afrekening met de restanten uit het pauselijke en middeleeuwse verleden. Het ongewenste verleden moest wijken. Meerdere kloosters werden onteigend of gesloopt. Voor de nieuwe buitenwijken in grootburgerlijke stijl werden oude (middeleeuwse) stadsdelen neergehaald of doorbroken. Monumenten met anti-pauselijke inslag, zoals dat voor Giordano Bruno op het Campo dei Fiori verschenen in het straatbeeld. In het geval van Giordano Bruno met de verwijtende blik richting Sint Pieter, vanaf de plek waar hij ooit door het kerkelijk gezag om zijn denkbeelden was verbrand. Het Quirinaalpaleis, het stadspaleis van de paus, werd ingenomen door koning Victor Emanuel II. De nationale vlag wapperde er fier boven.

Dit alles betekende echt een grote verandering van het stadsbeeld, dat voor bezoekers eigenlijk decennia lang nauwelijks gewijzigd was. Van een ingeslapen stad, die wat betreft inkomsten helemaal afhankelijk was van de inkomsten van de curie, de pelgrimage en het toerisme, werd Rome binnen enkele jaren een (relatief) moderne stad. Het was het gezicht geworden van het nieuwe Italië, en symbool van de overwinning op het pauselijke Rome. In een proces dat niet anders omschreven kan worden dan als een poging tot *invention of tradition* was de ankerplaats van het geheugen 'Rome' vanuit nationalistische en liberale insteek geheel opnieuw uitgevonden.¹⁸²

Men zou vervolgens kunnen verwachten dat de Duitse gezichtsbepalende burgerlijk-liberale auteurs in Rome allen partij gingen kiezen vóór dit moderne derde Rome, dat zich zo sterk beriep op het antieke eerste Rome en zich afzette tegen het tweede pauselijke Rome. Deze veelal antikatholieke partijgangers van de vooruitgang stonden immers ook vóór de vooruitgang en de moderniteit. Toch was dat maar deels zo. Zij koesterden opvallend vaak het Rome dat het vóór 1870 was geweest.

Velen uit deze hoek gingen Rome juist sterker dan voorheen musealiseren en historiseren. Het fascinerende feit doet zich voor dat vele Duitse Rome-reizigers uit nationaal-liberale hoek de modernisering van Rome zelfs verafschuwden, waarvoor zij feitelijk decennia hadden gepleit. Rome bleef voor hen de stad van de overgroeide ruïnes, van Rafaël en de torso van Belvédère, óók na 1870, toen Rome onder hun ogen moderniseerde. De moderne tijd schreven zij heel erg graag weg uit hun Italië-ervaringen. Men zou de stelling misschien kunnen verdedigen dat naarmate de stad en de bezoekers sterker moderniseerden, Rome zelfs méér werd gereduceerd tot antieke beschaving, pauselijke kunst, renaissance en ontwikkelingsmetaforen. Clio, Roma, Germania en het Duitse liberalisme gingen een soort monsterverbond aan dat ten koste ging van het Italiaanse heden, dat bijkans een *damnatio memoriae* onderging. Rome bood voor de meeste ‘nationaal-liberale’ burgerlijke reizigers nu vooral de blik op ideaal-geestelijke wereldhistorische ontwikkelingen. Daárom hoorde de platte modernisering van Rome paradoxaal genoeg *niet* thuis in Rome, en trouwens ook de eigen moderniteit niet.¹⁸³

Links: De ‘bres in de Porta Pia’. Het kreeg grote symbolische lading als getuigenis van de strijd om de inname van Rome en symbool voor de val van de pauselijke wereldlijke macht. Rechts: Palazzo di Giustizia in Rome, waaraan gebouwd werd vanaf 1888. Het werd een van de gezichtsbepalende gebouwen van het ‘derde Rome’. Hier de achterzijde van het gebouw met de (eveneens nieuwe) kades van de Tiber.

Rome als ‘Weltknoten’: Ferdinand Gregorovius

Als iemand illustratief is voor de uiterst ambivalente nationaal-liberale omgang met het moderne en historische Rome, dan was het wel de mediëvist Ferdinand Gregorovius (1821-1891). Hem kenmerkten aan de ene kant uitgesproken vooruitstrevende liberale idealen en aan de andere kant duidelijke pogingen weg te kijken van het heden in Rome, door er de ogen gericht te houden op ‘vergeestelijkte’ ontwikkelingslijnen, die uiteindelijk het historische gelijk van het protestantse Duitsland aantoonde.¹⁸⁴

In de jaren dat Gregorovius leefde en werkte in Italië/Rome (dit was vanaf 1852 tot 1873 vrijwel permanent, en na zijn verhuizing naar München in 1874 bijna jaarlijks tot 1890) was hij uiterst actief als democratisch gezind publicist, historicus en dichter. Gregorovius had een diepe afkeer van de *preußisch-deutschen Obrigkeitsstaat*.¹⁸⁵ Hij schreef in tijdschriften en kranten, zoals de *Allgemeine Zeitung* van uitgeverij Cotta, vele analyses over de Italiaanse actualiteit. Daaruit sprak een overduidelijke sympathie voor de *Risorgimento*.¹⁸⁶ In de ogen van veel van zijn tijdgenoten was hij, net als Mommsen, zelfs een radicaal liberaal auteur.

Zelf heeft Gregorovius zich zijn leven lang vooral *Dichter* gevoeld (óók in zijn historische werk, wat hem op duidelijke afstand plaatste van de professionele historici op het Capitool).¹⁸⁷ Daarbij valt een onmiskenbaar (neo)romantische inslag op, die niet noodzakelijkerwijze botste op zijn politieke vooruitstrevendheid, maar het wel een heel opmerkelijk karakter gaf.¹⁸⁸

Een gedicht als *Campagna-Abend* is er illustratief voor. Gregorovius schetste hierin een donkere woestenij rond Rome, met ondergaande zon en zwijgende eiken. De historische monumenten leken er dodenwachters, sfinxen bewaakten er de toegang tot een andere wereld. Pelgrims gingen geluidloos in

Geisterschritt, als geestverschijningen. Te midden van deze *Geisterstille*, slechts onderbroken door het *ave* van de klokken, trok iedereen naar Rome. Ook de 'ik' uit het gedicht vond er zijn *Heim*, waar alles ondergang en melancholie ademde. De *Pinienbaum*, de zwanen, de klokken, de laatste zonnestralen op de *Via Appia*, het door bloemen overgroeide marmeren beeld, zij bezongen allen: *eine schöne versunkene Welt*.⁹

Giorgio Sommer, Via Appia. Rond 1860? Catalogusnummer: 4235. Bron: Wikimedia Commons.

Deze ambivalentie tussen (verbeten) voorvechter zijn van de politieke modernisering en neoromantische nostalgie is ook terug te vinden in de essays waarmee Gregorovius zichzelf op de kaart zette en die uiteindelijk gebundeld zouden worden in de: *Wanderjahre in Italien* (1857-1877)(5 banden).¹⁸⁹ Hierin werd een nieuw genre ontwikkeld: de historische landschapsschets.¹⁹⁰ Zijn immense (wetenschappelijke) kennis over historische locaties in Italië liet Gregorovius erin versmelten met poëtische indrukken van die locaties, waarbij in de essays de laatste meestal de opmaat vormden voor de eerste.

Aan de basis van de essays, waarmee hij als broodschrijver zich deels in zijn onderhoud voorzag, stonden vaak subjectieve (en neoromantische) ervaringen van de onbekende ruige landschappen waardoorheen hij graag reisde. Het was ook geregeld de eigen tijd en het contemporaine Italië die als uitgangspunt dienden voor nadere beschouwingen. Gregorovius toonde absoluut interesse daarbij in leven en welzijn van het (arme) Italiaanse volk dat hij op zijn *Streifzüge* door ruige bergstreken tegenkwam. Hun onderdrukking door bijvoorbeeld de katholieke kerk benoemde hij expliciet. Tegelijkertijd werd dit uiteindelijk toch vaak naar de achtergrond gedrongen door een fascinatie voor kloosterleven, volksfeesten, vervallen dorpen op afgelegen kliffen, oude adelsgeslachten, bloemrijke natuur en zo meer. Belangrijker nog voor dit betoog: steevast kreeg Gregorovius op de ervaring van het Italiaanse landschap en volksleven pas greep door uitgebreid in te gaan op de historische achtergrond van alles wat hij zag. Hij had het gevoel te lopen op grond die in werkelijk alles refereerde aan voormalige historische grootheid. Het Italiaanse landschap (dat wilde zeggen natuur én artefacten) was voor hem op alle niveaus historisch geladen. Hij trok door een *Historische Landschaft*. Alles sprak over het verleden en kon alleen begrepen worden vanuit de historie.

Het resultaat was een fascinerende mengeling van ontvankelijkheid voor de schoonheid van het Italiaanse landschap, (impliciete) maatschappijkritiek én historiserende feitelijkheid ten aanzien van de

⁹ *Rosig glühen alle Berge,/ Die Erinnerungsvollen Häupter/ Tief nachdenklich hingewendet/ Auf das öde Feld von Rom. ... Alles pilgert zu dir, Roma,/ Dort die Berge, ihre Ströme,/ Die Ruinen, ihre Toten,/ Alle ziehn sie heim nach Rom ... // Rings stehn zerfallne Paläste,/ In Schleier von Efeu gehüllt,/ Vergessen liegt unter Blumen/ Ein trauerndes Marmorbild.// Ich weiß, was sie singet und klaget,/ Die Pinie im einsamen Feld,/ Die einzige, lebende Zeugin/ Aus schöner, versunkener Welt.* (Ferdinand Gregorovius, geciteerd in: Grimm II, 188-190).

(antieke, middeleeuwse en renaissancestische) geschiedenis van de bezochte streken, steden en monumenten. Het leverde teksten op die nog steeds zeer boeiend zijn om te lezen.^a

Het is fascinerend om te beseffen dat Gregorovius dit uitwerkte in de jaren dat Jacob Burckhardt zijn *Cicerone* en *Kultur der Renaissance* publiceerde.¹⁹¹ Zij ontmoetten elkaar zelfs in Italië en bezochten samen de Griekse tempels bij Paestum (en ontwikkelden er weerzin tegen elkaar). Hun benaderingen van het verleden waren wezenlijk anders, ondanks de vergelijkbare liefde voor dit soort historisch geladen plaatsen. Burckhardt gaf zijn *Cicerone* de ondertitel mee: *Eine Anleitung zum Genuss der Kunstwerke Italiens*. Hij gaf de lezer de historische feiten die nodig waren voor de *lebendige Empfindung* en een afgewogen oordeel van de Italiaanse kunst en inzicht in de continuïteit van de Europese artistieke traditie. In feite schreef hij een kunstgeschiedenis in genres, waarbij de nadruk lag op de doorwerking en latere omvorming vanuit de antieken. Gregorovius was niet zo gericht op kunst (dat was hij later wel in zijn boek over pausgraven in Rome), maar op de historische dimensie en betekenis van de Italiaanse landschappen. Zijn *Wanderjahre* kreeg de veelzeggende ondertitel mee: *Figuren, Geschichte, Leben und Szenerie aus Italien*. Hierbij stond in eerste instantie de *Szenerie* en het *Leben* centraal (met aandacht dus voor dorpsleven, boeren en volksfeesten en hun landschappelijke context). Maar die sprak pas tot Gregorovius na informatie tot zich genomen te hebben over de historische lagen erachter, die het geheel van landschap en volk vervolgens betekenisvoller en op een diepgravender wijze mooier maakte. Gregorovius 'beleefde' het Italiaanse landschap door middel van zijn historische blik.

Onmiskenbaar trokken zijn beide benaderingswijzen (romantisering en historisering) de progressieve Gregorovius uiteindelijk óók weg uit de eigen tijd. Dat blijkt prachtig uit de zeer representatieve *Idyllen vom lateinischen Ufer. 1854* en *Aus der Campagna von Rom. 1856 und 1858*, uit de *Wanderjahre*.¹⁹² Zonder dat men zeggen kan dat Gregorovius zich hierin overgaf aan valse nostalgie, valt erin toch sterk op dat zijn romantische en gehistoriseerde landschap zowel geografisch als temporeel mooi op afstand stond van de moderne tijd. Deze historisch geladen stille plekken stonden voor hem in overduidelijk contrast met de lawaaige en razendsnelle ontwikkelingen in de eigen tijd.^b

^a *Die Fahrstraße geht hier aufwärts zwischen Weinbergen und Gebüsch fort; aber plötzlich öffnet sich die Landschaft zur rechten Seite, und man blickt über wellenförmig abgesenkte Weinberge in die tiefe und ruhige Ebene des Sacco ... in eine meilenweite Gegend von majestätischen Stil, dessen vollendete Schönheit erhebt und beruhigt. Es gibt an jener Straße einen Weinrebenhügel, Fagnano genannt, auf dessen Abhang alte Olivenbäume einen Steinblock beschatten; dort machte ich mir ungezähltemale das Vergnügen die Vita Nuova des Dante zu lesen, oder des Boethius Trostbuch der Philosophie, und nach jedem Kapitel im Anblick dieser ernstesten Landschaft auszuruhen. ... Viele Örter auf den sonnigen Höhen, oder in den dunkeln Falten der Gebirge; Burgen, Klöster und Städte wie spielend in die Luft gehoben. Eine epische Ruhe überall. Die Linien dieser Gebirge am reinsten Blau des Himmels sind so scharf und klar, daß sie das Auge bezaubern; man möchte hinüber, auf den leuchtenden Kanten und sanften Flächen in der Frische jener hohen Himmelszone einherzuschreiten. Über den Senkungen der Serra hebt sich hie und da ein beschneites, sanft violenfarbenes Berghaupt aus der Wildnis der Abruzzen, noch eine andere Ferne ahnen lassend; im Hintergrund tauchen aus Silbernebeln Berggipfel auf, fern und ferner, schattenhaft, vielförmig, einige wie Obelisk, andere wie Dome geformt, und sie rufen die Phantasie in den unbesuchten Gegenden des Vandalenlands ... Dan opeens: Anagni ... , die Vaterstadt Bonifacius VIII.; und ich begrüßte ihren lang gewünschten Anblick mit den Versen Dantes ... Der Eindruck eines großen Landschaftsgemäldes erhöht sich für den Denkenden, wenn er es mit der Geschichte zu verbinden weiß, oder wenn es überhaupt von dieser belebt wird: dies lateinische Tal zu unsern Füßen ist nun aber der Schlüssel zum Königreich Neapel; es ist die Heerstraße der Völker des Mittelalters. Gothen und Vandalen, Franken und Longobarden, Belisar, die Ottonen, die Hohenstaufen, ... kurz ungezählte Völker waren es, deren Pferde aus den Wellen des Sacco getrunken haben, als sie diese virgilischen Gefilde durchzogen, um sich über den Liris hinab in die Paradiese von Neapel zu verschenken. (Ferdinand Gregorovius, *Wanderjahre in Italien* (1874) Hanno-Walter Krufft Hrsg., (München 1997). Uit het essay *Aus der Campagna von Rom. 1856 und 1858*, 272-319, 310 en verder.*

^b *Weder Poussin, noch Claude, noch Salvator Rosa würden hierher kommen, eine Meerlandschaft zu malen. Es gibt hier nichts Episches oder Heroisches von grandiosem Stil, nichts Gewagtes oder Bizarr-Phantastisches. Hier ist alles weite, atmende, sagenvolle Ferne, Stille und Anmut, im eigentlichen Sinn Meeridylle. Weit und breit*

Het waren verstile plaatsen met een geheimzinnige (historische) lading, die in groot contrast stonden tot het drukke *weltgeschichtlich Bewegte*.¹⁹³ Gregorovius was, met zijn neoromantische voorkeur voor middeleeuwse kloosters en bergdorpen, geen auteur van het *klassieke* elegische Italiaanse landschap. Maar hij sprak in dit verband wel van de *epische Ruhe* en *sagenvolle Ferne, Stille und Anmut* van de *große klassische Idylle* en *erhabene Landschaft*.¹⁹⁴ Italië stond in zekere zin ook voor hem buiten de tijd.

Hier stopte hij echter niet. De nationaal-liberaal koppelde ook de verstile valeien en ruige streken, na kennisneming van de gebeurtenissen daar in lang vervlogen tijden, vaak weer aan het heden. Dat hierbij bijna altijd de Italiaanse geschiedenis 'vergeestelijkt' werd en zo aan de Duitse werd gekoppeld, valt eigenlijk pas in tweede instantie op.^a Het wordt wel direct duidelijk in de Rome-beleving van Gregorovius, die opmerkelijk genoeg ontbreekt in de *Wanderjahre*. Daarin komt prachtig naar voren hoezeer een achterliggende *nationaal-liberale* geschiedopvatting Gregorovius' omgang met het Italiaanse historische erfgoed kan verklaren.¹⁹⁵

Het belang van Rome voor Gregorovius kan natuurlijk nauwelijks worden overschat.^b Naar zijn gevoel kreeg zijn leven eigenlijk pas echt zin toen hij zijn (wetenschappelijke) levensdoel beseftte: geschiedschrijver worden van (het middeleeuwse) Rome. In 1854, vanaf het Tiber-eiland, toen nog een van de meest authentieke middeleeuwse delen van de stad, vatte hij naar eigen zeggen het plan op om de middeleeuwse geschiedenis van Rome te boek te stellen.^c Gregorovius had duidelijk het gevoel iets

*sind diese Ufer von einer durchaus lyrischen Stimmung. Nun begreife ich recht, was dieses Meer von Antium für das weltgeschichtlich bewegte Rom sein mußte. Jene Römer zur Zeit des Augustus, des Caligula und Nero (und dieser wurde in Antium geboren) liebten es, sich aus der großen Welt zu flüchten, einen müßigen Sommermonat in Antium zu verleben, wie es ja noch heute der Papst tut. ... Ja, diese Meereseinsamkeit überschleicht unversehens das Gemüt! Jene feinen, sanften Uferlinien, welche in Meilenweite sich im Duft verlieren, jener weiche und schimmernde Sand, dieses wohligh rauschende Meer in seinem Farbenspiel, das märchenhafte Kap der Circe drüben, ... – wahrlich! die ganze Welt draußen dürfte mit glühenden Bomben und Raketen beschossen werden, hier spürte man es nimmer. In Rom konnte ich noch vor wenig Tagen die Stunde kaum erwarten, wo die Zeitungen ins Café gebracht wurden, Hierher gelangt keine Zeitung ... und wenn man die Leute fragt: Was macht Omèr Pasciá, wie steht es mit dem großen Admiral Napieri, und hält sich noch Silistria? so zucken sie die Achseln und verstehen es nicht. (Ferdinand Gregorovius, *Idyllen vom lateinischen Ufer*. 1854. *Wanderjahre*, 442-468).*

^a Die Blicke jedes Deutschen zieht es magisch an und rührt sein Herz zur Wehmut und Trauer; denn es bezeichnet einen der größten Abschnitte in der Geschichte unseres Vaterlandes. Ist es doch jener einsame Turm Astura, wo der letzte Hohenstaufe, Konradin, nach der verlorenen Schlacht von Tagliacozzo hinüberfloh, und wo der Verräter Frangipani ihn festnahm und in die Hände des blutgierigen Karl von Anjou auslieferte. An jenem Turm sank die Sonne der Hohenstaufen in das Meer. Nun blickt das Schloß Astura zu mir herüber in mein Fenster, gemahnt mich wie ein sehnsuchtsvoller Klang des fernen Vaterlandes und mehrt mir die heimatliche Stimmung, in die mich die Küste schon an sich versetzt. Es hat mir nicht Ruhe gelassen, bis ich eines Tages hinüberwanderte und sein altes Gemäuer durchsuchte, und nun kann ich die blinkenden Zinnen wieder beruhigt ansehen. ... Und wiederum entführt ein Blick auf das schöne Kap der Circe in die Dichtung Homers, und jenes immer sichtbare ferne Astura in andere Geschicke und andere Dichtungen, so daß mich hier dreifache Weltkulturen und Weltpoesien umgeben; Homer, Horaz und der hohenstaufische Wolfram von Eschenbach. Ferdinand Gregorovius, *Idyllen vom lateinischen Ufer*. 1854. *Wanderjahre*, 442-468). Het essay *Aus der Campagna von Rom*. 1856 und 1858 (316) eindigde ook met reflecties op de relatie tussen Italië en de Hohenstaufen (in dit geval Barbarossa). Zie ook de essays in de *Wanderjahre* over Lucera en Castel del Monte.

^b Al in 1853, na de stilering van zijn eerste tijd in Rome tot een levensveranderende ervaring: *Der Äther Roms wirkt auf mich wie Champagner. Diese sonnige Himmelsluft dringt zu mir wie aus seligen Fernen* (Ferdinand Gregorovius, *Römische Tagebücher*. 1852-1889 Hanno-Walter Kruft Hrsg. (München 1991) 46).

^c Gregorovius schreef in 1854, onder de indruk van het uitzicht op Rome vanaf de Tiberbrug S.Bartolomeo (toen nog een bijna intact middeleeuws deel van de stad): *Ich beabsichtigte, die Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter zu schreiben. Für diese Arbeit bedarf es, so scheint mir, einer höchsten Disposition, ja, so recht eines Auftrags vom Jupiter Capitolinus selbst. Ich faßte den Gedanken dazu, ergriffen vom Anblick der Stadt, wie sich dieselbe von der Inselbrücke S. Bartolomeo darstellt. Ich muß etwas Großes unternehmen, was meinem Leben Inhalt gäbe. Den Plan teilte ich dem Dr. Braun mit, dem Sekretär des Archäologischen Instituts. Er wurde aufmerksam und sagte dann: »Dies ist ein Versuch, an dem jeder scheitern muß. (Gregorovius, *Römische**

groots te moeten verrichten in Rome. Rome eiste het. Hij behoorde zijn levensbestemming in Rome te vinden, in de geest van Gibbon, Winckelmann en Mommsen.³ Hoewel iedereen, ook de Duitse geleerden van het archeologische instituut, hem meedeelden dat het als enkel individu onmogelijk zou zijn om de middeleeuwse geschiedenis van Rome te beschrijven, zette hij door, met een volharding en energie die aan het onbegrijpelijke grenst. De zeer zelfbewuste en hard werkende Gregorovius slaagde. Hij zou 22 jaren in de stad blijven wonen en zijn boek(en) voltooien. Hij publiceerde tussen 1859 en 1872 in 8 banden zijn *Die Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter*.¹⁹⁶ Zijn fascinatie voor (het middeleeuwse) Rome en zijn immense werkdrijf spreekt ook uit zijn *Römische Tagebücher* (1852-1889).¹⁹⁷ Gregorovius verwierf met zijn geschiedwerk over Rome in 1876 als eerste Duitser en protestant het ereburgerschap van de stad Rome, dat werd uitgereikt op het Capitool. Gregorovius voelde zich zeer vereerd. Hij moest echter ook meemaken dat zijn geschiedenis van Rome op 6 februari 1874 op de pauselijke index werd gezet.

Die laatste feiten geven direct aan dat Gregorovius' geschiedenis van de Romeinse middeleeuwen door de tijdgenoten onmiddellijk werd herkend als het werk van een overtuigende en progressieve liberaal. Dat was het ook.¹⁹⁸ Zijn keuze voor de Romeinse middeleeuwen lijkt daarbij misschien niet goed te passen. Liberalen voor hem hadden het middeleeuwse Rome over het algemeen immers niet hoog geacht. Zij richtten zich liever op de oudheid en renaissance. Liberalisme, moderniteit, *Risorgimento*, wetenschappelijke objectiviteit en liefde voor antieken en renaissance konden vrij gemakkelijk worden samengebracht in één vooruitstrevend narratief. De Romeinse middeleeuwen golden als het toonbeeld van geestelijke en politieke despotie. Dit was daarom het domein van de neokatholieke Nazareners en hun sympathisanten. Gregorovius slaagde er wél in de Italiaanse middeleeuwen vanuit liberaal perspectief te benaderen. Gregorovius deed dit o.a. door de Investituurstrijd en de tegenstelling keizer-paus in de Italiaanse middeleeuwen centraal te stellen. Hij voerde Rome op als strijdtoneel waar de meest essentiële 'historische machten' uit de middeleeuwse fase van het wereldhistorische proces gebotst waren: religie en staat. De (Duitse) keizers fungeerden daarbij niet zelden als het 'logische' tegenwicht tegen pauselijke despotie en intolerantie. Gregorovius verstopte in zijn stadsgeschiedenis van Rome zo een wereldgeschiedenis, dat de liberale elite in Italië (en Duitsland) lovend onthaalde.¹⁹⁹

Gregorovius was een te professioneel en integer historicus om daarbij zijn liberaal-protestante denkbeelden platweg te projecteren op het verleden. Zijn liberale engagement resulteerde niet in een zwart-wit keuze vóór de keizers en tégen de pausen. Het nationaal-liberalisme van Gregorovius vertaalde zich, net als bij Mommsen, eerder in de aandacht voor het 'realistische' leven en de *Realpolitik* van middeleeuwen in Rome. Daarnaast toonde Gregorovius veel ontzag voor 'de historische macht' die het pausdom vertegenwoordigde. Hij benaderde het pausdom met bijna evenveel sympathie als Ranke dat had gedaan in zijn *Geschichte der Päpste* (1834-36), omdat de geschiedenis van de stad Rome zich liet vertalen in een geschiedenis van 'het pausdom' als belichaming van een geestelijk-morele kracht of *Idee*. De christelijk-morele *Idee* had na het antieke kosmopolitische *Reichsidee* een hele nieuwe wereldhistorische fase ingeluid, die daarmee ook de uiteindelijke omslag naar de moderne (Duitse) vrijheid vanaf 1500 mede had voorbereid. Het werk bevestigde zo de nationaal-liberale conceptie van de geschiedenis die uitging van een botsing c.q. versmelting van tegengestelde 'historische Ideeën' in een historisch proces (antiek-heidense rijksidee en middeleeuws-christelijke moraal), die uiteindelijk aannemelijk maakte dat de pausen in het heden als historische macht weliswaar 'uit de tijd' waren geraakt, maar tegelijkertijd ook een belangrijke 'bijdrage' aan de geschiedenis hadden geleverd. De middeleeuwen waren voor Gregorovius opgenomen in de historische stroom, die aan het eind een hogere vorm van vrijheid bracht: (innerlijke) vrijheid binnen de kaders van een staat. De Duitse vorm van vrijheid dus. Alle betekenisvolle machten hieruit verdienden respect, omdat zij onderdeel vormden

Tagebücher, 53. Zie ook: Rietbergen, *De retoriek van de eeuwige stad*, 22-24).

³ Gibbon: *It was at Rome, on the 15th of October 1764, as I sat musing amidst the Ruins of the Capitol, while the barefooted friars were singing vespers in the temple of Jupiter, that the idea of writing the decline and fall of the city first started to my mind.* (Zie: M.M. Reese ed., *Edward Gibbon. Autobiography* (London 1970) 85).

van het wereldhistorische verhaal over de langzame verwezenlijking ervan, ook al overwon de ene macht uiteindelijk de andere.^a

Gregorovius en het moderne Rome

Rome als stad was, dit is essentieel voor dit betoog, om dezelfde reden voor Gregorovius géén gewone stad. Gregorovius was ervan overtuigd dat Rome de unieke plaats was waar dergelijke ‘vergeestelijkte’

^a De inleiding van *Die Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter* is wat dit betreft verhelderend. Het schetst de hoofdlijn van de geschiedenis volgens Gregorovius, met twee maal een opvallende rol voor de Germanen (eerst als vernietigers van de antieken en vervolgens als opvolgers van het pausdom): *Die kosmopolitische Macht tritt mit Rom auf. Sie wird ein System, welches alles in der Alten Welt bisher Entwickelte und Gestaltete in eine soziale Gesamtordnung zusammenfaßt, die beschränkten Grenzen der Nationalität aufhebt und die Völker als Glieder einer großen Staatsfamilie unter gleicher Regierung vereinigt. Dies römische Prinzip ist, als auf die Menschheit bezogen, über die Individualität des schönen Hellenentums erhaben. Es ist mit einem Wort die Idee des »Imperium« oder des Reichs, welche in Rom zur Weltform wird. ... Erst Rom führte aus, was Hellas zum Glück für die volle Entwicklung seines eigenen Geistes nicht ausgeführt hatte; es faßte die gesamte antike Zivilisation in einen allgemeinen Organismus zusammen, in das »Reich«. ... Daß die christliche Religion in derselben Stunde entstand, in welcher das Cäsarenreich gestiftet wurde, ist eins von den geschichtlichen Ereignissen, die man providentiell zu nennen pflegt. Sie durchdrang das antike Reich und verschmolz mit ihm, weil ihr weltbürgerliches Prinzip der Weltmonarchie entsprach. Als sodann die Germanen das westliche Imperium vernichtet hatten, trat die römische Kirche, eine noch rein geistige Natur und daher von der Zerstörung durch die Barbaren unberührbar, als die allgemeine Autorität des Abendlandes aus ihrer Hülle hervor. Sie nahm im Westen die Stelle der Reichsgewalt ein, deren Prinzip sie wie ein Gesetz in ihrer Bundeslade bewahrte. Sie rettete den Latinismus und die antike Zivilisation, welche auf sie übergegangen war oder deren Reste sie doch in Verwahrung nahm. ... Daß sie schon ein unerschütterlicher Organismus war, während das antike Reich zerfiel, ist eine der größten Tatsachen der Geschichte überhaupt; denn auf diesem festen Grundstein der Kirche wurde das gesamte Leben Europas neu gegründet. ... Die neue Kirche fügte sich in die politische Verwaltung des Reiches ein, Sie war in ihrer äußeren Gestalt eine lateinische Schöpfung und hatte das Reich zu ihrer Voraussetzung. Sie entwickelte sich allmählich zu einer geistlichen Macht, ... Die römische Kirche verwandelte den Imperialismus, in welchem sie selbst als eine hierarchische Schöpfung entstanden war, allmählich in das Papsttum. Die Verfassung des Reichs wurde in ein kirchliches System übertragen, dessen Mittelpunkt der Papst war. ... das konstitutionelle Prinzip, wurde auf Grund des demokratischen Prinzips der Gleichheit aller Priester in den Konzilien und Synoden eingeführt, ... Wie man auch die neue Zentralisation betrachten mag, die von Rom ausging, sie wurde auf dem geschichtlichen Bedürfnis der Menschen gegründet. Auch war der Primat Roms für rohe und gesetzlose Jahrhunderte notwendig, weil er die Einheit des Christentums erhielt. ... und es waren endlich wiederum die Germanen, welche tausend Jahre nach dem Falle des alten Römerreichs die Universalherrschaft auch des zweiten Rom zerstörten und die Freiheit des Glaubens und Wissens durch eine große, die Menschheit umgestaltende Revolution eroberten. Sterker, omdat de (middeleeuwse) geschiedenis van Rome ook ‘Duits’ erfgoed was, kon het minstens zo goed, en misschien nog wel beter, worden begrepen door een Duitser dan door een Italiaan. De eerste zinnen uit de inleiding van *Die Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter* (1859-1872) luiden: *Diese Bücher enthalten den ersten Versuch einer umfassenden Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter, welche als ein in sich selbst Bestehendes außerhalb der Geschichte des Papsttums und des Reichs noch nicht vorhanden ist. Die Römer, deren besondere Aufgabe es sein mußte, sie zu schreiben, sind durch viele Ursachen davon zurückgehalten worden. Sie haben nur schätzbare Beiträge und Materialien für ein solches Nationalwerk zusammengebracht. Wird man es deshalb vermessen nennen, wenn ein Nicht Römer, ein Deutscher, sich an dies schwierige Unternehmen wagt? Ich fürchte es nicht; nicht allein weil die Wissenschaft ein freies Gebiet ist, sondern auch weil nächst den Römern und Italienern kein anderes Volk einen näheren und gleich nationalen Bezug auf die Geschichte Roms im Mittelalter hat als das deutsche. Denn seit den Goten Theoderichs, welche zuerst Rom beherrscht und mit Ehrfurcht aufrecht gehalten haben, seit den Franken Pippins und Karls, welche diese Stadt aus der Gewalt der Langobarden und Byzantiner befreiten und wieder aufrichteten, hat Deutschland in langen Jahrhunderten durch das germanisch-römische Reich ein außerordentliches Verhältnis zu Rom gehabt. Rom ist ein unverlöschlicher Ruhmestitel für die deutsche Nation, die mittelalterliche Geschichte der Stadt ein unzertrennlicher Bestandteil der Geschichte Deutschlands selbst geworden.**

en 'ideale' machten uit de wereldgeschiedenis tot volle ontwikkeling kwamen en met elkaar interfereerden. De geschiedenis van die stad was als *den großen Zug der Ideen*.²⁰⁰ Zij was de drager van de *Einheitsgedanke der Menschheit* en leverde de daarvoor ontvankelijke bezoeker een *geistiges Totalbild*.²⁰¹ Rome was een *Weltwesen*, een *Weltknoten*.^a

Daarom had Gregorovius er zo'n hekel aan als de platte materialistische eigen tijd of de *Tagespolitik* in Rome hem te dicht op de huid kwam.²⁰² De liberaal stond dan ook direct al in 1870 heel vijandig tegenover de gevolgen van zijn eigen nationaal-liberale gedachtengoed, in zoverre hij die in Rome aantrof.^b Dit gold niet veel later ook voor generatiegenoten zoals Grimm, Gsell, Hehn, Treitschke en Meysenbug. Voor een conservatief en cynicus zoals Burckhardt kwam de lelijkheid van het moderne verenigde liberale Italië niet als verrassing. Hij was er treurig over dat 'zijn' oude verstilde Italië, waarin voor 1870 een fraaie harmonie had geheerst tussen historische resten en omgeving, werd opgeofferd aan moderne buitenwijken, treinemplacementen en regeringskantoren.^c Maar als cultuurpessimist raakte hij er niet door ontwricht. Gregorovius raakte wel van de kook. Modernisering was onuitstaanbaar in Rome. Want Rome was geen normale stad, maar een geestelijke verknoping van machten en idealen uit de wereldgeschiedenis. Het stond daarmee buiten de normale realiteit. Het vertegenwoordigde 'ideale realiteiten'. De aanwezigheid van het moderne en contemporain-politieke in

^a *Am zweiten Weihnachtstage traf ich Kuno Fischer im Lateran; er war durchdrungen vom Eindruck, welchen die Kirche und ihr Kultus als geschichtlicher Organismus auf ihn macht. Rom ist ein Weltknoten; es läßt sich durch protestantische Kritik nicht auffasern.* (1865; *Römische Tagebücher*, 203). Zie ook: *Hundert Jahre Deutsches Historisches Institut in Rom / Cento anni di Istituto Storico Germanico 1888-1988*, 34. Dezelfde metafoor, maar nu met een meer geëngageerde lading, ook in dit citaat: *Aus dem Ruin, dem wir entgegentreiben, wollte ich diese Arbeit retten – Die Italiener werden ihre Probe abzulegen haben. Sie sind jetzt ein freies Volk, welches vor der Welt sein Recht zurückfordert. Ich hoffe auf ihren Sieg. Der Sieg Österreichs wäre nur die Rückkehr des Mittelalters. Wir stehen an der Schwelle unberechenbarer Ereignisse, welche die Weltgeschichte ändern werden. ... Meine Arbeit begleitete die geschichtliche Bewegung Roms, welche durch die Umwälzung Italiens und das Sinken des Papsttums die wichtigste in Europa wurde. Nun aber tritt durch den nahen großen Weltkampf Rom bald in den Hintergrund zurück. So ist auch mein Werk getan, und ich stehe vor einer moralischen Grenze. Die Weltbewegung der Gegenwart wird eine solche Grenze für alles geistige Leben bilden. Sie scheidet zwei Generationen; was drüben steht, wird veralten, was hüten, wird dem Genius auf neuen Bahnen folgen. ... Es ist ein Weltkampf, daraus der Geist der Völker verjüngt hervorgehen wird, ein Scheidungsprozeß, worin die morschen Autoritäten der alten Zivilisation untergehen. Rom hält noch deren Formel, es hat sie im »Syllabus« ausgesprochen. Diesen römischen Weltknoten wird eine Revolution Europas im letzten und wichtigsten Drittel des XIX. Jahrhunderts gewaltsam lösen.* (1866; *Römische Tagebücher*, 210).

^b *Die gewaltsame Umwälzung der Stadt erscheint mir wie die Metamorphose eines Taschenspiels. Italiener haben die Päpstlichen abgelöst. Statt der Zuaven durchziehen Bersaglieri die Straßen mit einer Art von Reiterbande-Musik. ... Hundert schlechte Zeitungen sind wie Pilze aufgeschossen und werden in allen Straßen ausgeschieden. Eine Invasion von Verkäufern und Scharlatanen füllt die Plätze. Alle Augenblick hängt man Fahnen aus, macht man Demonstrationen. ... Eine Flut von Edikten wird täglich von der »Gazzetta Ufficiale« ausgeschüttet, in welche sich jetzt das »Giornale di Roma« verwandelt hat. ... Der Papst hat sich zum Gefangenen erklärt, Protest erlassen, durch Bulle das Konzil suspendiert. Am Vatikan stehen italienische Wachen; in der halbgeöffneten Türe des Säulenganges sah ich verschüchterte Schweizer. ... Die Kardinäle zeigen sich nie, oder wenn sie auffahren, so sind ihre Wagen ohne Abzeichen. All ihr Pomp und alle ihre Magnifizenz ist in Rauch aufgegangen. Nur einzelne Priester durchschleichen die Straßen, furchtsam und Schatten gleich. ... Die Italiener sammeln für die Hinterbliebenen der bei ihrem Sturm auf die Porta Pia Gefallenen, und sie sprechen im Ernst von einem römischen Feldzuge. Der Gefallenen sind, so glaube ich, zehn Mann. Da ich von dem blutigen Krieg in Frankreich herkomme, so ist mir dies Treiben widerlich.* (1870; *Römische Tagebücher*, 297-298). Vijf jaar later: *Die Umwühlung und die Verzerrung Roms ist greuenvoll. Wenn ich den Viminal und Esquilin besuche, wo hundert Arbeiter und hundert Herren im Schutt wühlen und ihn fortschaffen, so kommt mir Rom vor wie ein alter, zerlumpter Prachtteppich, welchen man ausstäubt, während er selbst darüber in Fetzen zerfällt.* (1875; *Römische Tagebücher*, 356).

^c *Italien ist eigentlich nur ein Gleichnis dessen, was es sein sollte und könnte; zwischen die Kunst, das herrlich begabte Volk, die Schönheit auf allen Gassen...legt sich nun wie ein schwarzer Qualm das dreckige geschäftliche Leben und Streben, die ebenso dreckige Politik, der Socialismus etc* (Kaegi IV, 461).

Rome werd hierom gezien als de bevelking van iets hogers en heiligs door een lagere platte wereld. Historisch gezien was de eenwording van Italië volstrekt legitiem voor Gregorovius.^a Maar met de concrete gevolgen ervan in Rome wenste hij niet geconfronteerd te worden.^b

Rome, Via del Corso, rond 1885-1890?

Gregorovius nam zelfs geregeld publiekelijk afstand van het oppervlakkige, materialistische en tijdgebundene na 1870. Gregorovius schreef meerdere artikelen waarin hij zijn walging uitsprak over de moderne bevelking van Rome. In de volstrekte zekerheid dat elke *Gebildete* er ook schande van zou spreken, constateerde hij verontwaardigd dat *Italiaanse* militairen voor het Vaticaan stonden en de pauselijke entourage en invloed afsneden van de stad. Dit deed hij o.a. in zijn *Zur Vertheidigung Roms gegen seine heutige Zerstörung*.²⁰³ Ook de *Römische Tagebücher* hebben die strekking. Kardinalen toonden zich niet meer in Rome, of reden door de stad in koetsen zonder wapenschilden rond. Priesters bewogen zich door de stad als angstige schaduwen. De middeleeuwse echo's, die hem zo hadden geïnspireerd bij het schrijven van zijn geschiedenis van het middeleeuwse Rome, waren weggevaagd. Hiermee was Rome onttoverd.^c De oude monumenten in Rome stonden verweesd *naast* moderne gebouwen, waarmee ze geen enkele relatie hadden.^d Hun natuurlijke context was verdwenen. Daar

^a *Ich betrachte die Unabhängigkeit Italiens als ein heiliges Nationalrecht; und wenn jeder Österreicher in der Lombardei mein leiblicher Bruder wäre, ich wollte selbst die Italiener antreiben, ihn zu verjagen. ... Deutschland wird sich verjüngen: Preußen ist das Piemont in ihm. Das protestantische Prinzip wird siegen, aber durch die mögliche Zerstörung der weltlichen Gewalt des Papstes wird sich der Katholizismus wieder energisch konzentrieren, und ein religiöser Prinzipienkampf steht bevor.* (1859; Gregorovius, *Römische Tagebücher*, 83).

^b *Denn dieser zerstört für immer den geschichtlichen Rahmen vieler alten Monumente. Sie erhalten eine ganz neue Umgebung, zu deren modernen Charakter sie selbst in den grellsten Widerspruch kommen. In ehemaligen stillen Weingärten und Einöden entstehen jetzt lärmende Straßenviertel. ... das alte schöne Rom geht unter* (Gregorovius geciteerd in: Miller, 199).

^c *Rom wird die weltrepublikanische Luft einbüßen, die ich hier 18 Jahre geatmet habe. Es sinkt herab zur Hauptstadt der Italiener, welche für eine große Lage, in die sie unsere Siege versetzt haben, zu schwach sind. Es ist ein Glück, daß ich meine Arbeit fast vollendet habe – heute könnte ich mich nicht mehr in sie versenken. Nur noch drei Monate der Mühe und ich bin am Ziel. Das Mittelalter ist wie von einer Tramontana hinweggeweht, mit allem geschichtlichen Geist der Vergangenheit. Ja, dies Rom ist ganz entzaubert worden.* (*Römische Tagebücher*, 298; 30 oktober 1870). Ook geciteerd in: *Hundert Jahre Deutsches Institut*, 35. Eveneens in: Waiblinger, *Rom*, 35).

^d *Die Bauten in den neuen Vierteln auf dem Esquilin sind elende Kasernen, und das grosse Finanzministerium, welche 8 Millionen gekostet hat, ist ein Greuel. ... Nur der Aventin ist noch unangetast geblieben. Dort ging ich hin ...* (1876; *Römische Tagebücher*, 371).

werkte de musealisering van Rome na 1870 aan mee. Door de opgravingen van de historische monumenten werden ze tot *versteinerte Relikten des Alten*, die niet meer spraken tot de bezoekers. Het Forum werd uitgegraven en gestript, met als gevolg dat de monumenten in Rome naakt, geïsoleerd en stom de moderne wereld in stonden te staren.^a Er heerste naast alle moderne levendigheid daarom ook *Todesstarre* in Rome. Zo zou hier nooit meer 'nieuw leven' ontstaan.^b

Dát raakte de kern van de zaak. Deze stad was de historische stad bij uitstek, waar men zich daadwerkelijk 'in' het verleden c.q. 'in' de zich ontplooiende geschiedenis bevond, omdat elke historische fase hier ooit tot leven was gekomen en dus ook was vertegenwoordigd in resten en monumenten. Men wist zich in Rome altijd omringd met het historisch belangrijke en ideale, dat er zich keer op keer historisch gerealiseerd had in een betekenisvol proces. Steeds weer was hier het oude afgestorven en het belangrijk-nieuwe tot wasdom gekomen. Men kreeg er zo zicht op de strijd tussen de geestelijke machten die de geschiedenis hadden voortgestuwd. Rome was om die reden ook het collectieve geestelijke eigendom van alle *Gebildeten* ter wereld en niet van de Italiaanse nationalistes alleen. Rome was het geestelijke thuis van alle wereldburgers, uit alle tijden, juist omdat het zich altijd had weten te onttrekken aan het niet-betekenisvolle en het platte materialistische heden. Dát was nu over. Een noodlottig proces was in gang gezet. Niets minder dan de continuïteit van de geschiedenis was doorbroken. De natuurlijke lijn van oudheid via middeleeuwen naar *Neuzeit* was afgekappt. De *weltrepublikanische Luft* was daarmee ook verdwenen, die in Rome altijd had gewaaid. Daarmee was in dubbel opzicht het 'oude Rome' verdwenen.^c

Vooraf de Italianen moesten het ontgelden. Rome was afgezakkt tot een gewone hoofdstad en zijn verleden werd door de Italianen genationaliseerd! Dit was verwerpelijk. Rome was het geestelijke bezit van de wereldrepubliek der ontwikkelde mensen, omdat al het wezenlijke uit de geschiedenis zich aan de stad verknoopte en het de mensheid toebehoorde. Dit kosmopolitische belang oversteeg het Italiaanse belang.^d De Italianen en de moderne tijd dienden 'Rome' daarom ongemoeid te laten. Rome diende *buiten* het oppervlakkige hedendaagse politieke gerotzooi te blijven, en in zekere zin daarmee ook buiten de moderne geschiedenis te worden geplaatst.

Het is een paradox van niet geringe proporties. Gregorovius had in vele artikelen de *Risorgimento* gesteund. Gregorovius bejubelde de eenwording van Italië. Hij haatte het katholicisme.^e

^a *Das Kolosseum, bisher in seinem verwilderten Zustande, von den Jahrhunderten geschmückt, und mitten in Rom eine eigene geschichtliche Natur geworden, sieht jetzt aus wie ein nacktes Skelett, anwidernnd und ekelhaft. So auch das Forum und der Palatin nackte Ruinen, auf einen Präsentierteller mit wissenschaftlicher Affektion hingestellt.* (1875; *Römische Tagebücher*, 356-7).

^b *... das alte schöne Rom geht unter ... neues Leben wird niemals mehr aus diesen römischen Ruinen erblühen. Sie sind fortan der ewigen Erstarrung geweiht, nur um sie her wird alles lebendig sein.* (Gregorovius geciteerd in: Miller, 199).

^c *Neu-Rom gehört dem neuen Geschlecht; ich gehöre zum alten Rom, in dessen zaubervollen Stille meine 'Geschichte der Stadt' entstanden ist* (Gregorovius geciteerd in: Rietbergen, 24).

^d *Die Größe Roms bestand bisher darin, daß diese Stadt ein kosmopolitisches Wesen war, auch das mittelalterliche Rom gehörte in einem idealen Sinne der Menschheit, nicht bloß den Italienern an. In ihrem nationalen Eifer möchten nun diese Rom ganz und gar italianisieren oder provinziell machen. Sebst die Rechte, welche die Wissenschaft überhaupt auf Rome besitzt, möchten sie verneinen und ausschließlich für sich beanspruchen. Aber werden sie fähig sein, Rom aus den hohen, philosophischen und parteilosen Geschichtsweiten aufzufassen, die dafür gerade der 'Fremde' mit sich bringt? Ich glaube, sie würden den Wald vor Bäumen und Rom vor Monumenten nicht sehen. Die synthetische und philosophische Zusammenfassung Roms hat noch nie ein Römer oder Italiener gewagt.* (1875; *Römische Tagebücher*, 356). Zie ook Rietbergen 23, over Rome als *ein kosmopolitisches Wesen dat in einem idealen Sinne der Menschheit gehört* en de drager was van een *Einheitsgedanke der Menschheit*, waarom Rome niet mocht worden 'genationaliseerd'. Al in 1864, in de *Römische Tagebücher*, 187-188: *Meine Ansicht war immer: Rom zur Republik zu erklären, dem Papst die Stadt und ihren Distrikt zu lassen, den Römern aber das italienische Bürgerrecht zu geben. So bliebe der kosmopolitische Charakter Roms erhalten. Wenn er ausgelöscht wird, so wird eine Lücke in der europäischen Gesellschaft entstehen.*

^e *Man erkennt, dass alle vom Katholizismus beherrschten Länder moralisch un politisch verfallen sind ...* (1858

Hij had geschreven dat de ondergang van het priesterbewind historisch onvermijdelijk was.²⁰⁴ Maar tegelijkertijd was hij dus fel tégen de vernietiging van 'het oude Rome'.

Gregorovius keerde dáárom uiteindelijk ook Rome de rug toe. Hij wilde weg, nadat hij zijn boek af had.^a Het *nieuwe* Rome kon de liberaal niet meer inspireren.^b Dit was voor 1870 omgekeerd geweest. Toen had de combinatie van *Risorgimento* én een pauselijke context inspirerend gewerkt op zijn werk over het middeleeuwse Rome.^c Al die schrille moderne geluiden in Rome na 1870 belemmerden hem nu echter bij het schrijven van een nieuw hoofdstuk van de wereldhistorie. Gregorovius vertrok naar München, om van daaruit over het middeleeuwse Athene te gaan schrijven. Wederom een ingeslapen premoderne 'vergeestelijkte' stad.^d Wederom een *Theater der Weltgeschichte*.²⁰⁵

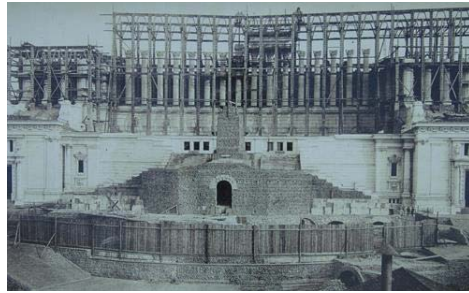
al; Gregorovius, *Römische Tagebücher*, 71).

^a *All meine Freunde, die noch das alte oder ältere bisherige Rom gesehen und erlebt haben, fühlen wie ich. Unter den Händen ist mir Rom weggezerrt worden. Der wundervolle Zauber der Geschichtlichkeit ist der modernsten Bauspekulation zum Opfer gefallen. Die majestätische Stille der Stadt hat sich in fieberhafte Unruhe verwandelt. Die republikanische Weltluft ist mit Miasmen höfischer Natur zersetzt, die bürgerliche Physiognomie der Römer selbst hat die massenhafte Invasion aus allen Provinzen verändert. Wenn ich auf dem Corso umhergehe, finde ich meine Römer nicht mehr heraus. / Diese Transformation ist ein notwendiger geschichtlicher Prozeß, und ich sage mir, daß es das höchste Interesse gewähren muß, ihn zu erleben und anzusehen. Aber trotzdem macht mir all das neue Wesen nur Pein. Ich muß von dem Rom scheiden, welches durch ein halbes Leben meine Heimat war – die ehrwürdige Göttin Roma, die ich liebte und kannte, ist hinweggenommen und eine moderne Puppe an ihre Stelle gesetzt (1875; *Römische Tagebücher*, 357).*

^b *Rom, 13. November. Da meine Arbeit endigt, blüht Rom für mich ab. Ich gehe in den Straßen umher auf den Spuren meiner Leidenschaft und Begeisterung, fühle diese nicht mehr, und mir ist, als schauten alle diese einst so begierig von mir durchforschten Monumente geisterhaft tot auf mich herab. ... Es ist ein ödes Wesen in der Stadt, trotz aller Aufregung, und ich muß mich erst an diese Zustände gewöhnen. Die neue Regierung hat die Türen des Quirinal gewaltsam aufgebrochen und sich des Palasts als künftiger Residenz des Königs von Italien bemächtigt. Der Papst hat Protest eingelegt. Die Jesuiten drängen ihn zur Flucht aus Rom. Diese selbst sind vor einigen Tagen aus dem Collegium Romanum geworfen worden ... Rom, 27. November. Hier viel Unruhe, Geschrei, Schwanken in allen Dingen. Der Papst hat die Excommunicatio major am 1. November gegen die Invasoren erlassen; die Regierung war kleinlich genug, die Blätter, welche sie abdruckten, zu konfiszieren. Es ist keine Größe in den Handlungen Italiens. Der Senator von Rom ist abgeschafft und in einen Syndikus verwandelt. ... Man fängt an, auf dem Forum Ausgrabungen zu machen. Rosa ist zum Direktor der Altertümer gemacht anstelle Viscontis. Professoren sind für das neue Lyceum ernannt worden. Ich setze meine Arbeiten an der Kulturgeschichte des 16. Jahrhunderts fort und sehne mich schmerzlich nach ihrem Abschluß; denn die Zeit ist ihnen nicht mehr günstig. (1870; *Römische Tagebücher*, 298)*

^c *Rom, 7. November. Es ist ein wunderbares Schauspiel, das neue Reich Italien wie durch Zauber entstehen zu sehen. Wenn die Zeit jene Vorgänge hinter den Kulissen wird verhüllt und alles, was daran abenteuerlich und perfide ist, verwischt haben, so werden Cavour, Viktor Emanuel und Garibaldi doch als Helden dieser Epoche hervorragen. Während ich die Kämpfe und Leiden Roms im Mittelalter schreibe, ist die Beobachtung der Gegenwart, welche ein Werk ausführt, woran die Jahrhunderte verzweifelt haben, etwas gar nicht genug zu Schätzendes für den Geschichtschreiber. (1860; Gregorovius, *Römische Tagebücher*, 113).*

^d *Mein Entschluß steht fest: mit meinen Geschwistern in Deutschland mich wieder zu vereinigen. Meine Mission in Rom ist beendet. Ich war hier ein Botschafter in bescheidenster Form, doch vielleicht in einem höheren Sinn als diplomatische Minister. Ich kann von mir sagen, was Flavius Blondus von sich gesagt hat: ich schuf, was noch nicht da war, ich klärte elf dunkle Jahrhunderte der Stadt auf und gab den Römern die Geschichte ihres Mittelalters. Das ist mein Denkmal hier. So darf ich ruhig von hinnen gehen. Ich könnte wohl auch noch bleiben. Aber es sträubt sich ein selbstbewußtes Gefühl in mir gegen die Vorstellung, hier mich in Einsamkeit zu überleben und in Rom zu altern, wo alles neu wird und sich verwandelt und ein neues zudringliches Leben mir bald alte liebgewordene Pfade bedecken und unkenntlich machen wird. ... Doch ist es ein Ungeheures, daß all dies innerste und lebendigste Leben meines Selbst jetzt zu einer Vergangenheit wird. In dieser Zeit fuhr ich oft nachts aus dem Schlaf empor, geweckt und gezogen von dem schreckenden Gedanken, daß ich Rom verlassen werde. Und niemand hier hält das für möglich. Es ist ein plötzliches Losreißen, wie Sturm einen Baum entwurzelt. Als ich gestern vom Kapitol herabkam, war es mir, als riefen Monumente, Bildsäulen und Steine mich laut bei Namen. Wenn ich hier aus dem Fenster meiner Wohnung in der Gregoriana, die fast meinen Namen trägt, auf das große Rom blickte, sah ich vor mir – und das durch vierzehn lange Jahre – den St. Peter,*

Het moderne Rome. Links: de feestelijkheden naar aanleiding van de onthulling van het monument voor Giordano Bruno (1889), op de plaats waar hij in 1600 op de brandstapel belandde op Campo de' Fiori, na zijn veroordeling door de inquisitie. Een monument vol anticlericale symboliek. Het was een slag in het gezicht van de paus. Rechts: het Vittoriano in aanbouw (1895-1911), bedoeld als herdenkingsmonument voor de eerste koning van het verenigde Italië, Victor Emmanuel II. Het werd uiteindelijk een *Altare della Patria*. Grote delen van het Capitool, waaronder de bijgebouwen van de Santa Maria in Aracoeli moesten hiervoor wijken.

Geestverwant van Gregorovius: Victor Hehn. Die weihevollte Stimmung in Rom

De manier van redeneren van Ferdinand Gregorovius is heel kenmerkend geweest voor de denktrant die in deze jaren dominant werd in nationaal-liberale kringen.²⁰⁶ Vergelijkbare denkbeelden ten aanzien van Rome zijn te vinden bij Victor Hehn, Paul Heyse, Rudolf Kleinpaul, Heinrich von Treitschke, Herman Grimm, Carl Justi en vele anderen. Zij benadrukten allen dat de ondergang van 'het pausdom' als 'macht' historisch gezien onvermijdelijk was. Maar eenmaal geconfronteerd met de vernieuwing van Rome die daarvan het gevolg was, reppen zij over vandalisme. Zij konden enthousiast schrijven over de vooruitgang in het geschiedproces, waarvan de bewijzen gestold in monumenten in Rome te vinden waren. Maar zij haatten de recente uitingen van die vooruitgang in de 'eeuwige stad'. Bizar: alsof de liberale moderne tijd in Rome, in tegenstelling tot elders, losstond van het historische proces.

Bij Victor Hehn (1813-1890) valt de omslag van liberalisme naar nationaal-liberalisme evenmin te missen, net zo min als deze merkwaardige ambivalentie ten aanzien van het moderne Rome die eruit voortkwam, hoewel Hehn net andere accenten plaatste dan Gregorovius.²⁰⁷

Victor Hehn publiceerde in 1864 het succesvolle *Italien. Ansichten und Streiflichter*, dat in 1879 met veel toevoegingen opnieuw werd uitgegeven.²⁰⁸ Erin opgenomen was het essay *Pro Populo Italico*, dat een uitgesproken liberale en anti-Oostenrijkse toon had. Victor Hehn beschreef de Italianen daarin in de eerste plaats als een 'onderdrukt volk'. De vermeende luiheid, smerigheid, geldzucht, bedelarij en het bijgeloof in Italië werden volgens hem veroorzaakt door eeuwenlange onderdrukking en vooral ook het recente slechte (pauselijke) bestuur. Hij schetste de Italianen als harde werkers, die waren uitgebuit. Talrijke historische voorbeelden haalde hij aan, om duidelijk te maken dat handeldrijven en een opbouwende geest voor dit land altijd kenmerkend waren geweest. In Italianen leefde de geest voort van Columbus, Galilei en andere *Entdecker des Neuen*, aldus Hehn. Hij verdedigde de Italianen ook fel tegen de negatieve stereotypen van de 'toeristen'. Hehn onderschreef Niebuhrs bijtende commentaar op Goethe, dat men een volk nooit als esthetische *Ergötzung für sich* mocht opvatten of pittoresk decor voor eigen avonturen.²⁰⁹ Kortom, hij toonde zich een oprechte en vooruitstrevende liberaal.

Het moderne verenigde Italië was daarom volgens Hehn in lijn met de Italiaanse volksaard en

den Vatikan, die Engelsburg, das Kapitol, so viele andere Monumente. Ihre Bilder spiegelten sich gleichsam auf dem Papiere ab, wenn ich an diesem Tisch an der ›Geschichte Roms‹ schrieb; sie inspirierten und illustrierten fort und fort das allmählich entstehende Werk, und sie hauchten ihm Lokalfarbe und geschichtliche Persönlichkeit ein. Nun schwindet das alles und ist Phantom wie das Weltgebilde des Prospero in Shakespeares ›Sturm‹. Roma vale! (1874; Römische Tagebücher 342-343)

de geschiedenis. De oude 'priesterdespotie' was terecht verdreven en het was verwijtbaar en onbegrijpelijk geweest als Rome *niet* de moderne hoofdstad van de Italianen was geworden. Hij prees de moderne Italianen, omdat ze, met hun nationalistische beweging, de omslag zouden hebben gemaakt van een symbolisch naar een realistische *moderne* manier van denken. Hehn had op zich dan ook niet zo veel tegen het binnendringen van de moderne tijd in Italië.^a

In de vroege passages over het moderne Rome uit de editie van 1879 van *Italien. Ansichten und Streiflichter* beschreef Hehn zelfs met sympathie de moderne wijken in Rome, zoals die tussen Santa Maria Maggiore en het treinstation Termini. Rome had nu een parlement, imposante ministeries, ruime moderne en schone straten, *Gasthöfe* en op de Montecitorio rolden de wagens van volksvertegenwoordigers af en aan. Binnen klonken er redes, die deden denken aan de redes in het antieke Rome. Dat viel toe te juichen. Iedereen kon en mocht pamfletten schrijven, brieven sturen, kranten lezen, ondernemen en de vruchten van zijn inspanningen plukken. De Corso was druk. De koffiehuizen, winkels en theaters zaten vol. Juwelen glinsterden in de etalages. Krantenkiosken floreerden. Grote lampen verlichtten de zuil op Piazza Colonna. Ze wekten de reliëffiguren daarop uit een duizendjarige slaap. Het leek soms wel alsof Rome uit een slaap was ontwaakt en vanuit het duister in het licht trad. Gaslampen langs tramlijnen vervingen de kaarsjes bij de Mariabeelden, die de stad tot nu toe donker hadden gehouden. Hehn benadrukte de waarde van de vernieuwing, die geregeld als een weldaad werd ervaren na al het schilderachtig-oude in Rome.^b

Maar, ook Hehn voelde zich toch heel ongemakkelijk worden oog in oog met de consequenties van de modernisering in Rome. Dit werd bij hem met de jaren sterker. Dat blijkt wel uit het doornemen van de bijdragen in *Ansichten und Streiflichter* die stammen van ná 1870. In 1878 schreef Hehn al veel melancholischer. In het essay *Rom 1878* was bijvoorbeeld opeens sprake van een vroegere *weihevoll* *Stimmung*, die nu in Rome verdrukt leek te worden door de *gemeinen Ansicht* van 'de democratische massamens', die zich nauwelijks verhief boven zijn meest directe dagelijkse materiële noden en die het ontbrak aan een idealistische vergeestelijkte levenshouding en *Bildnerische Sinn*.²¹⁰

Zijn reactie op de Via Nazionale (die tussen de Thermen van Diocletianus en het Forum van Trajanus was gebouwd) is wat dit betreft illustratief. Tussen de moderne gebouwen, half-af, zag Hehn als in een flits af en toe *aufgedeckte römische Erde*, of oude muren, of delen van ruïnes, of overgroeide torens. Dat riep bij hem sterke heimwee op naar een 'oude wereld'.^c

Maar een nostalgicus kan Hehn desondanks niet worden genoemd. Rome was volgens hem vooral zo mooi, omdat dit oude authentieke zat ingekapseld 'in' het moderne Rome. Rome bood het beste van twee werelden, die 'in ideale beelden' in wisselwerking tot elkaar kwamen te staan. Rondom de Piazza Colonna was bijna alles modern. Dat waardeerde Hehn. Maar achter elke straathoek kon men óók vinden wat monniken en kardinalen ooit hadden voortgebracht. Voortdurend benadrukte Hehn deze dubbelheid. Het 'oude Rome', met het leven dat verliep zoals het altijd was gegaan, was niet totaal verdwenen. Hij vond het in de mooie rustige pleinen door zacht licht gekleurd; huizen met onregelmatige vensters en *spolia*; de Campo dei Fiori met de bonte en lawaaiige in lopen geklede vishandelaren; de wijnboeren met hun tweewielige karren en rottend fruit; koetsen van de rijken daartussen; de Castelli rondom Rome; de Via Appia; de Campagna die nog steeds in handen was van zowel bendes als de Signori en de Prinzipi. Het was eigenlijk alsof het oude zich in Rome aandiende als visioenen, als kunstwerken, die er nog af en toe

^a *So geht es, die Klöster werden Fabriken, die Adelspaläste Wirtshäuser* (Victor Hehn, 'Pro popolo Italico' in: *Italien. Ansichten und Streiflichter* (Editie Berlin 1879)(Darmstadt 1992) 100).

^b *Hat man lange in den labyrinthischen Stadtvierteln geirrt und steigt dann, übersättigt von malerischen Motiven, zu diesen Anfängen einer amerikanischen Stadt auf, dann kann man vorübergehend ein Wohlsein fühlen, wie derjenige empfindet, der nach staubiger Fußwanderung oder langer schmutziger Arbeit in den Fall kommt, frische Wäsche anzulegen.* (Hehn geciteerd in: Waiblinger, *Rom*, 38-39).

^c Hij zag: ... *verwilderte, jetzt offene Klostergärten, alle Mauern formlose Ruinen, herübertagende Thürme, dunkle Bäume ... dann mag man bedauern daß diese schwermütige Wildniß verschwinden, jener tausendfach geweihte Boden monotone quadratische Häuserreihen und paarweise gepflanzte japanische Bäume tragen soll* (Hehn, *Italien. Ansichten und Streiflichter*, 122-123 / of 39).

tot leven kwamen, terwijl ze elders al ten onder waren gegaan en opgeofferd waren aan de *technisch-ökonomische Zweckmäßigkeit des äußeren Lebens*.^a

De Via Nazionale rond 1900: moderne architectuur, goede bestrating, straatverlichting, trottoirs met bomen, een tramverbinding en Hotel Quirinale.

Het was dus beide tegelijk waar: Rome was modern én historisch geladen. De hoofdstad van het eengeworden Italië opende af en toe de vensters op een groots en premoderne leven. De ‘oplossing’ die Victor Hehn vond laat zich daarmee karakteriseren als een intellectuele dubbelslag. Rome werd voor hem niet, zoals bij Gregorovius, een stad die als ‘historische stad’ *buiten* de (moderne) geschiedenis behoorde te staan. Het was volgens hem eerder de ultieme stad voor *Gebildete* omdat Rome *zowel* modern was als contact mogelijk maakte met het premoderne. Het contrast tussen die twee en de gedachten die het opriep over de relatie ertussen, maakte Rome uniek en zorgde dat het kwam los te staan ‘van de banaliteit van alledag’. Hiermee toonde Hehn zich een geestverwant van Wilhelm von Humboldt, die rond 1800 al vergelijkbare denkbepelden had gehad.

Maar zoals gezegd Hehn werd met de jaren ook nationaal-liberaler, cultuurpessimistischer en kritischer op de moderne tijd. Het contrast van de contrastrijke poëtische Rome-beelden met het niet-poëtische moderne leven ervoer ook hij steeds sterker als schrijnend. Het stuk *Rom* (1878) maakt ook duidelijk dat Hehn zijn dubbelslag soms nauwelijks nog kon handhaven.²¹¹ Steeds meer drong de moderne stad zich aan hem op. Hij probeerde dat te negeren, maar het lukte niet meer goed.^b De Tiber-regulering, de bruggen, de doorbraken, de rechte bomenrijen en –huizen, ze waren niet meer te ontwijken. Hehn hield vast aan zijn steun voor het moderne Italië. Maar elke lezer kon voelen dat het niet echt meer van harte ging. Hij schreef nu – en dát is heel kenmerkend – dat de moderne reizigers in Rome er vooral ook goed aan deden zich tot doel te stellen om vooral het ‘ideale’ oude Rome, dat van voor 1870 dus, tussen al het nieuwe te gaan zoeken. Hehn gaf de moderne reizigers zelfs het advies - en hij leefde daar zelf steeds meer naar - om zich te vereenzelvigen met de reizende Duitse dichters, kunstenaars en oudheidkundigen voor hen omdat *zij* nog langzaam hadden gereisd en niet ‘mechanisch en Amerikaans’. Het huis van Goethe aan de Corso diende daarom voor Duitse Rome-reizigers een van de eerste halteplaatsen te zijn, zo blijkt uit het essay *Einige Ratschläge, die nicht im Bädeler stehen* (1878).²¹²

^a *nachlässig hingegossen sitzt in reinen Skulpturlinien das Mädchen auf dem abgebrochenen Säulenstück am Wege, sinnend ruht der klare Blick des am Stabe gebogenen Hirtenjünglings auf der Ferne, in einfältiger Majestät schreitet die Frau mit dem Säugling im Korbe auf dem Haupt, trotzig steht der junge Bursche da; beide Hände in den Gürtel gesteckt. Lauter herrliche Heldengestalten, Bilder aus dem Altertume und seiner Kunst (Italien, 95).*

^b ... *dann fragt man sich: bin ich in Rom, der Zuflucht der Trauernden, der lieben Heimath der Künstler, dem alten geistlichen Ratten- und Eulennest (Hehn, Italien, 124).*

Wie de twee nawoorden van *Italien. Ansichten und Streiflichter* (uit respectievelijk 1866 en 1878) vergelijkt, ziet helemaal goed welke omslag het Duitse liberalisme, ook bij een gematigd en genuanceerd denkende man zoals Hehn, in deze jaren doormaakte.²¹³ Het eerste nawoord uit 1866 eindigde met Overbecks werk *Italia und Germania*. De (impliciete) boodschap was dat Italië en Duitsland als twee zusters waren die elkaar bij de hand hielden. Zij zouden juist niet dromerig (moeten) wegzinken in een mooier verleden, maar in een *Bund* (moeten) samenwerken aan de nationale wedergeboorte(s), vooruitgang en de gemeenschappelijke strijd tegen 'de reactie' (lees: Oostenrijk en het katholicisme). Het tweede nawoord uit 1878 idealiseerde en poëtiseerde de Italianen zeer veel sterker.^a Het was ook nostalgischer, mopperiger, verongelijkter en antimodernistischer. Het getuigde bovenal van het geloof in de historische opdracht en rol van de 'innerlijke' en 'ideaal-denkende' vergeestelijkte Duitse *Kultur* in het historische proces.^b De liberaal Hehn bleef het moderne Rome verdedigen. Maar hij dacht nu duidelijk esthetischer, procesmatiger en nationalistischer dan voor 1870. Hij zocht in Rome de donkere steegjes op, nu om er de 'ideaalbeelden' te vinden die in de *Duitse* traditie, waarmee hij zich sterker vereenzelvigde, centraal zouden hebben gestaan. De Duitsers werden uiteindelijk *boven* de Italianen geplaatst, omdat zij een hogere ideale *Kultur*-fase zouden vertegenwoordigen c.q. realiseren.²¹⁴

Fotograaf onbekend, Piazza Barberini. Rond 1890? Visioen van het oude Rome, Roma Sparita.

Paul Heyse en Rudolf Kleinpaul. Rom: die Wahlheimat hoher Menschen

Paul Heyse (1830-1914), die zich zou ontwikkelen tot een van de meest gelezen representanten van de Duitse Italië-literatuur, ontsnapte ook niet aan dit soort innerlijk gespannen opvattingen ten aanzien van Italië/Rome.²¹⁵ Heyse kan in politiek opzicht zonder meer vooruitstrevend worden genoemd. In zijn (neoromantische en renaissancistische) poëzie en nouvelles echter werd tegelijkertijd onmiskenbaar weggekeken van het moderne Italië.²¹⁶ Dit had er in zijn geval waarschijnlijk mee te maken dat hij, ondanks zijn liberalisme, net zoals Kugler, Burckhardt, Storm, Justi en Fontane, een pessimistische inslag bezat.²¹⁷ Italië speelde bij hem dan ook niet in de eerste plaats een rol binnen

^a Bijna opgelucht constateerde hij: *So ist also Rom noch immer elend und poetisch, verfallen und malerisch* (Hehn, *Italien*, 138).

^b *Ganz allgemein gesprochen ist der Mensch in Italien von schönerer, edlerer Race als der germanische Nordländer. Damit wollen wir nicht sagen, daß nicht in einer bestimmten Phase des allgemeinen Kulturprozesses der Menschheit ein Stamm von größerem Stoffe fähiger sei, die vom dem Moment geforderte Arbeit zu verrichten, die dem Jahrhundert grade vorliegende Aufgabe zu lösen und folglich die Herrschaft zu führen, sondern nur, daß der Italiener in der Stufenreihe, die von den niederen Typen zu immer edlern Organismen aufwärts fährt, eine höhere Stelle einnehme, eine geistigere reicher vermittelte Menschenbildung darstelle als z.B. der Engländer* (Hehn, *Italien*, 92).

een optimistisch mens-, wereld- en geschiedbeeld. Het compenseerde eerder voor een somber mens- en wereldbeeld, met schoonheid en spanning.²¹⁸ Schoonheid en verleden boden troost en de mogelijkheid tot een vlucht in een betere en intensere wereld.^a

Juist hierom kreeg ook Paul Heyse grote moeite met de vernietiging van het oude stadsbeeld in Rome (en elders in Italië), dat immers zo lang de troost en toegang tot een edel-duister-geheimzinnige tegenwereld had geboden. Voor 1870 waren er alle historische, landschappelijke en volkse elementen opgegaan in een groter en 'natuurlijk' geheel, zo lijkt de redenering te zijn geweest. Maar de nieuwbouw in Rome, in combinatie met het wetenschappelijke uitgraven van het oude, resulteerde er na 1870 in dat de geliefde oude monumenten in Rome los te staan kwamen van hun (natuurlijke en historische) context. Opnieuw pleitte daarom een liberaal tégen de modernisering van Italië en Rome, en tegen de moderne archeologische wetenschap.²¹⁹

Bij auteurs zoals Hehn, Heyse en zelfs Gregorovius, mondden dergelijke denkbeelden nog niet zo heel vaak uit in rabiate Duitse superioriteitgevoelens. Een treurig besef van gemis overheerste eerder. Dit zou veranderen. De combinatie van nationaal-liberaal geschiedsdenken en afkeer van het moderne in Rome liep steeds vaker uit op een Duitse claim op Rome, en de gedachte dat de contemporaine Italianen er weinig recht van spreken hadden. Rudolf Kleinpaul (1845-1918), toentertijd ook een zeer veelgelezen auteur van onder andere *Roma Capitale* (1880), kan dit illustreren.²²⁰ Hij schreef - nota bene in een lange lofzang op Rome - dat slechts degene die in Rome 'werd gedragen door zijn beladen grond', doordat hij wereldrijken aan zijn voeten zag liggen, tot de daadwerkelijke 'burgers' van deze stad gerekend mocht worden.^b Dit was een nogal omslachtige manier om ook te zeggen dat de contemporaine moderne Italiaanse Romeinen eigenlijk geen 'burgers' van Rome waren. Zij maakten geen deel(genoot) uit van het *wereldhistorische* verleden en begrepen het ook niet. De Italiaanse geschiedenis werd alleen werkelijk begrepen door: Duitsers. Sterker nog, de Italiaanse geschiedenis mondde uit in de Duitse geschiedenis. Dat zou een heel gangbare gedachte worden, zoals de opvattingen over Rome van Heinrich von Treitschke en Herman Grimm bewijzen.

James Anderson, Rome. Blik op de nog niet ingekaderde Tiber, Engelenburcht en Sint Pieter. Rond 1880. Bron: Wikimedia Commons.

^a *Über Tod und Schicksal/ Tröstet die Schönheit allein* (Uit de serie *Neues Leben* (1867-69) in Paul Heyse, *Gesammelte Werke*. Markus Bernauer und Norbert Miller Hrsgs., (Hildesheim 1984) I, 55). Illustratief is ook het gedicht *Im Süden* dat niet voor niets Jacob Burckhardt heel erg aansprak: *Ist die Luft so reingestimmt,/ Jeden Mißklang zu versöhnen?/ Will doch alles lieblich tönen,/ Was mein lauschend Ohr vernimmt.// Ich, um den die Fessel schlang/ Leidenschaft, - an dieser Stätte/ Klirr' ich nur mit meiner Kette,/ Und schon klingt es wie Gesang.* (*Werke* I, 85).

^b *Man athme die Luft von Rom und man fühlt sich ein römischer Bürger werden, nicht durch ein Civilgesetz, nein durch ein Naturgesetz ... man sieht die Reiche der Welt plötzlich so klein zu seinem Füßen liegen; ...* (Rudolf Kleinpaul, *Roma Capitale. Römische Lebens- und Landschaftsbilder* (1880) 47).

Heinrich Von Treitschke: Stäten, aus denen große Gedanken ausgegangen sind, empfangen etwas heiliges

Heinrich von Treitschke (1834-1896) bereisde Italië meerdere malen. Hij was er in 1867, 1874, 1877, 1879 (met Rome) en in 1882.²²¹ Hij zag het moderne Italië van nabij ontstaan. Als prominent liberaal publicist was Treitschke geïnteresseerd in de politieke actualiteit van Italië. Hij kon veel sympathie opbrengen voor de *Risorgimento*.^a Hij nam fel en negatief stelling tegen het pausdom. Het stond voor hem gelijk aan willekeur, wetteloosheid, onderdrukking, despotie en Frans-katholieke invloed. Het was een 'macht' waarvan de historische rol was uitgespeeld.^b

Maar noch de sociale opstanden, die aan de Italiaanse eenwording waren voorafgegaan, noch de ontwikkeling van de parlementaire democratie in Italië, noch wetgeving en parlementair handwerk, noch de revolutionairen Garibaldi en Mazzini, mochten op zijn echte interesse rekenen. Zijn ware interesse gold – en dat is heel kenmerkend – één heroïsche persoon in het bijzonder. Het was de 'realistische staatsman' Cavour.²²²

In graaf Camillo Benso di Cavour vond Treitschke de staatsman die in eendrachtige samenwerking met zijn vorst, en voorzien van nationalistische politieke idealen, verantwoordelijk zou zijn geweest voor eenwording en constitutie van Italië, zonder te radicaliseren. Hij had de nationale eenwording 'van boven' verwezenlijkt, door zijn *idealistische* geesteshouding te combineren met een keiharde machtspolitiek. Het was een koel-berekenende leider, die zich niet door de eisen van zijn volk onder druk liet zetten en niet aan de leiband van de monarchie liep. Hij had zich volledig gericht op het verwezenlijken van een 'historische opdracht'. Cavour was, volgens Treitschke, iemand die de eenwording als moreel-idealistische zaak (als *sittliche Arbeit*) had opgevat, maar in de uitvoering hard pragmatisch was geweest. Hij had het *geestelijke* element als *realpolitiker* verwezenlijkt. Alleen zo, via *gewaltigen sittlichen und politischen Arbeit*, kon men de geschiedenis ook *erfüllen*, zo was de suggestie. Als staatsman mocht hij zich daarom volgens Treitschke ook boven de gangbare moraal verheven achten. Het enig geldende criterium was bij de beoordeling van zo'n staatsman: of hij de eenwording had gerealiseerd of niet. Het oordeel van Cavour hing af van zijn historische *Erfolg*. Dit 'hogere historische perspectief' toonde aan dat de deugd van een monnik niet die van een staatsman was, aldus Treitschke. Dit had Cavour goed begrepen.²²³

Natuurlijk was dit een les voor Duitsland.²²⁴ Treitschkes essay *Cavour* (oorspronkelijk verschenen in 1869) bood, net na het *Verfassungskonflikt* in Duitsland, een tegenmodel en aanmaning, gericht aan Bismarck, de Duitse parlementariërs en het Duitse volk. Duitsland ging volgens Treitschke mank aan: *Schwächen moderner Überbildung*. Het 'vrouwelijke' in de politiek domineerde te veel. Cavour was hard en scherp geweest. Hem kenmerkte minachting voor *Schöngeist*. Dat stond Treitschke aan. De politieke *daad* werd door Treitschke in zijn *Cavour* opgehemeld. Handelend lid zijn van een *Gemeinwesen*, dat al strevend en vechtend iets historisch verwezenlijkte, was het hoogste goed. De staatsman viel hierbij de rol toe van visionair, held en scheppend kunstenaar ineen. In hem weerspiegelde zich dan 'het zedelijk hogere', de *Glanz des Daseins*, die iedereen (h)erkende en dan ook volgde.^c Met instemming haalde Treitschke 'Cäsar' Balbo aan, die de uren achter zijn bureau zou

^a *Wenn wir in der Kapelle von S. Lorenzo zu Florenz jene wunderbaren Mediceergräber betrachten, die einst der harte Republikaner Michel Angelo widerwillig seinem heimischen Tyrannenhouse errichtete, und darauf den Blick wenden nach der Ecke der Kapelle, wo eine grell bemalte Krone das abgeschmackte Grabmal des "besten Fürsten" Ferdinand III. von Lothringen-Toskana deckt - dann empfindet auch der Deutsche mit Entrüstung, wie roh ein Barbarengeschlecht die Tempel eines hochgesitteten Volkes geschändet hat. Dann ahnen wir etwas von den Gefühlen, welche die Patrioten Italiens gegen ihre Herrscherhäuser beseelten* (Heinrich von Treitschke, 'Cavour' (oorspr: 1869-70) in: Idem, *Ausgewählte Schriften II* (Leipzig 1907). 4).

^b *Mögen die Italiener ... den Adel ihres Volkstums befreien von der Herrschaft gallischer Sitten* (Heinrich von Treitschke, *Briefe* (M. Cornicelius Hrsg.)(Leipzig z.j.) 188).

^c *... der große Staastmann legt sich die Dinge dieser Welt mit ebenso ursprünglichen Gedanken zurecht, wie ein Goethe oder Kant; er schaut auf die gemeine Lust und Not des kleinen Menschenlebens ebenso vornehm von beherrschendem Gipfel herab wie der Dichter und der Denker* (Treitschke, *Cavour*, 2).

hebben beschouwd als verloren uren.

Kortom, uiteindelijk ging het de liberaal Treitschke met zijn 'Cavour' dus niet zozeer om de oprechte interesse in of analyse van de daadwerkelijke Italiaanse politieke actualiteit, maar om de verheerlijking van 'staatsmanskunst'; om het vermogen 'het moment' te grijpen en 'idealen' te verwerkelijken; om het 'tot leven brengen wat de geschiedenis tot leven wilde laten komen; om het realiseren van het hogere (vrijheids)doel, dat 'in overeenstemming met de tijd' was.²²⁵

Voor de Duitse nationaal-liberalen was de keuze snel gemaakt: Cavour (links) was de held van de *Risorgimento*. Garibaldi (midden) was een onberekenbare vechtersbaas en een volksmenner. Mazzini (rechts) was een gevaarlijk ras-revolutionair. Cavour 'realiseerde' wat de volkswil en tijdgeest vereiste, met beleid, hardheid en van bovenaf.

Deze heroïsering van een *realpolitische* Italiaanse staatsman, en de gedachte dat de legitimiteit van dit historische fenomeen vooral afgemeten moest worden aan zijn succes bij de verwezenlijking van dat wat de geschiedenis voor ogen stond, kon bij Treitschke heel goed samengaan met het neerzien op de Italianen. Toen hij in 1879 aan zijn vrouw schreef dat hij het jammer vond dat hij uit Rome weg moest, voegde hij daaraan direct toe dat hij natuurlijk nooit een Italiaan zou willen of kunnen zijn. Zijn *deutscher weltbürgersinn* maakte dat in Rome hem integendeel steeds Duitsland voor ogen bleef zweven.²²⁶ Dat was logisch. Alleen eigenlijk de Italianen in Piëmont, *das alte treue Volk, das Volk Cavour's*, had de modern-liberale revolutie iets opgeleverd.²²⁶ Hierin verschool zich niet alleen ronkende en luidruchtige nationale trots, maar ook steeds sterker de zekerheid dat kracht en macht in de geschiedenis de richting bepaalden, en dat daarom een Duitse cultuurfase de Latijnse ging opvolgen in het wereldhistorische proces.²²⁷ Treitschke dacht steeds sterker in termen van een hiërarchie en dynamiek van 'historische machten' en cultuurfases. Dat vooral had grote gevolgen voor zijn omgang met Italië. Hij bewonderde in Italië naar eigen zeggen best ook de 'olijfbossen, die met hun grijze loof wonderschoon tegen de blauwe zee afstaken'. Maar in 1874 raakte hij tijdens een Italië-verblijf in Triëst en Venetië vooral toch onder de indruk van 'de kracht' van bijvoorbeeld de voormalige republiek Venetië, die zo duidelijk sprak uit het feit dat deze 'macht' zijn stempel krachtig had weten te drukken op zijn omgeving. De politieke moed en wilskracht van deze 'natie' hadden bepaald dat haar 'macht toekwam', dat zij *gerechtigt* was te (over)heersen en daarmee een belangrijke historische rol had

^a ... *aber leben könnt ich hier doch nicht und noch weniger möcht' ich ein Italiener sein. Mein deutscher weltbürgersinn reicht nur so weit, daß ich überall unbefangen sehen und lernen kann; Deutschland vergessen fällt hier gar nicht ein.* (Treitschke, *Briefe*, 513). Alleen wanneer volksleven en historie (Hellas!) samengingen, zoals Treitschke op Capri meende te kunnen waarnemen, werd hij iets enthousiaster. ... *das Volk gefiel mir sehr: viele schöne Menschen, offenbar hellenischen Blutes* (Treitschke, *Briefe*, 505).

gespeeld.^a

Rome werd nu ook vanuit dit perspectief, dat neigde naar het sociaal-Darwinistische, ervaren en beschreven.²²⁸ De eerste indruk van Rome in 1879 viel erg tegen, vanwege de nauwe, kronkelige, vieze, drukke straatjes. Het was een middeleeuws residu oordeelde Treitschke. Daarna raakte hij wel enthousiast. Dit kwam zeker niet door het moderne Rome. Maar vooral omdat hij in Rome sporen meende te kunnen ontwaren van de verwezenlijking van wereldhistorische machten en van opeenvolgende *Erfolge* daarbinnen. Treitschke raakte onder de indruk van de 'historisch geladen' plekken, waar historische 'principes' gewelddadig met elkaar in botsing waren gekomen en de strijd om de heerschappij met elkaar waren aangegaan. Rome stond voor hem wat dit betreft tegenover het *gedankenlose* Napels, dat geen 'vergeestelijkte' stad was. Napels had de wereld 'niets gegeven'. Daar hadden geen historische machten zich ten volle ontwikkeld, laat staan dat zij in een historisch proces op elkaar hadden ingewerkt. In Rome was dit anders. In het Pantheon kreeg men zicht op het *innerste Wesen der antiken Kunst*. Wanneer men dit goed had begrepen, kon men vervolgens in Rome waarnemen hoe die antieken hun idealisme ooit weer hadden verloren en welke richting de wereldgeschiedenis daarna was ingeslagen. In het Lateranenmuseum was bijvoorbeeld een mozaïek met vuistvechters te zien. Het was extreem naturalistisch, naar onderwerp en uitvoering. Het was een teken van *verval*.^b Dit verval had echter nieuwe werelden opgeroepen. Het beeld in Rome deed dus als vanzelf zo begrip opkomen voor de overgang van oudheid naar christendom. De 'gang van de wereldgeschiedenis' was duidelijk uit de objecten in het museum te lezen. Zo was het met alles in Rome.²²⁹

Waarbij hij dus volstrekt het moderne Rome negeerde. Treitschke, net zoals zo veel van zijn generatiegenoten musealiseerde de stad volkomen. Waarbij uiteindelijk bij hem de suggestie steeds weer was dat de geschiedenis c.q. Rome leerde dat na de antieken, middeleeuwen en vroeg-moderne tijd de Germaanse cultuurfase de logische volgende fase van de wereldgeschiedenis zou zijn. Italië leerde hem dat op dit moment alleen Duitsland nog een *lebensvolle schöpferische Kraft* bezat.²³⁰ Rome had heel veel opgeleverd, maar was tegenwoordig geen creatieve en toekomstgerichte macht meer. Het was passé. De oudheid lag er vervallen bij. Het katholicisme, waarvoor Treitschke een diepe afkeer voelde, had geresulteerd in armoe, bijgeloof en dronkaards. In de Duitse cultuurfase echter zouden 'macht en religie' op een hoger niveau worden verzoend.

Treitschke lijkt gemeend te hebben dat hierom ook alleen Duitsers aan de hand van het historisch erfgoed in Rome de ware aard van het historische proces konden aflezen. Daarom was het ook zaak in Rome vooral aan te sluiten bij de eerdere Duitse omgang met Rome. Treitschke liep trots 'Goethes lievelingsweg' na en bezocht de Villa Albani (de werkplek van Winckelmann), die hij een *heilige Stätte* voor alle Duitsers in Rome noemde. Zelfs Sicilië, dat Treitschke bereisde in oktober 1882 en dat hem erg fascineerde, werd gezien vanuit Duits-nationaal perspectief. Treitschke raakte er gegrepen door het *klassische* landschap (Taormina), dat *ursprungsnah* was. 'Dorische stammen' zouden hier getuigenissen van hun kunstzinnige *kracht* hebben achtergelaten.^c Men kon hier het echt-Griekse zien, dat de basis had gevormd van alle verdere Europese kunst. Dit bleek op een mysterieuze wijze natuurlijk verweven met de Germaanse geschiedenis.²³¹ Sicilië (en Zuid-Italië) associeerde Treitschke niet alleen met de Griekse basis van de wereldbeschaving, maar tevens met Staufische wortels van de Duitse beschaving, die hier niet toevallig ook te vinden waren.^d

Over de Italianen en over het moderne Italië ondertussen nauwelijks een woord. Het was oninteressant, want historisch irrelevant.

^a ... die ungeheure Energie der herrschenden Stadt, die alle ihre Töchter nach ihrem eigenen Bilde gemodelt hat (Treitschke, *Briefe*, 402-3).

^b Hij sprak in dit verband ook wel van de: *gräßliche Zeugnisse von der Rohheit der Alten* (Haufe, 474).

^c ... man meint den Odysseus hier landen zu sehen - die Steine, die ihm der Cyclope nachwarf, liegen auch nahebei in der See - und träumt sich in die Anfänge der Menschheit zurück (Treitschke, *Briefe*, 543).

^d Treitschke sprak van: ... teuere staufischen Erinnerungen, leider nur in dürrtigen Trümmern (Haufe, 477).

Rome. Via XX Settembre, 1898.

Herman Grimm en Carl Justi: Die Vernichtung Roms

Herman Grimm (1828-1901) kunnen we in dezelfde hoek als Treitschke plaatsen.²³² Maar de misschien wel beroemdste kunsthistoricus van zijn tijd nam juist de handschoen op.²³³ Grimm liet er geen enkel misverstand over bestaan wat de boodschap van Rome (en dus de geschiedenis) aan zijn bezoekers was. Die boodschap was dat Rome niet aan de Italianen kon worden overgelaten. De biograaf van Rafaël en Michelangelo liet in 1886 een pamflet publiceren dat de titel droeg: *Die Vernichtung Roms. Ein Brief*.²³⁴ Herman Grimm had een artikel van Gregorovius in de krant gelezen over de modernisering van Rome. Hij meende dat het allemaal nog veel erger was dan Gregorovius al had geschetst. Er was niets minder gaande dan de *geestelijke* vernietiging van Rome.^a

In Rome waren de steenresten volgens Grimm 'beziel'd' door de wereldgeschiedenis. Hier waren de plekken te vinden waar 'grote mannen' hadden gestaan. In Rome kon men sporen van vruchtbare (historische) *Gedanken* vinden. Dit was 'heilige grond'.^b Dáárom moesten in Rome de monumenten die getuigden van wereldhistorisch belangrijke tijdfases en ontwikkelingen in stilte kunnen worden vereerd. Vroeger was dat mogelijk geweest. Toen was een verblijf in Rome een *ruhig Dasein*, dat de ideale context bood voor contemplatie over het geheel aan opkomende en ondergaande tijdperken in de geschiedenis.

Dát ging nu verloren, nu overal moderne gebouwen opdoken. Het *geistige* element van Rome werd midscheeps geraakt door de modernisering. Hopen dat de Italianen daaraan iets zouden doen was zelfbedrog, meende Grimm. Zij hadden het juist zover laten komen. Grimm zag in Rome slechts jachtige speculanten, aan het moment gebonden parlementariërs, materialistische bewoners, lawaaiige koetsen die door moderne straten raasden. De omgang met de Villa Albani en de Villa Ludovisi waren illustratief. De Villa Albani en Villa Ludovisi waren meer dan een eeuw lang het doel geweest van (Duits) bezoek en (Duitse) verering. Winckelmann had in de Villa Albani gewoond en gewerkt. Goethe had in de Villa

^a *Als ich, nach einer Trennung von zehn Jahren, im letzten Herbste endlich wieder hierher zurückkehren durfte, waren die Eindrücke, die ich empfang, unerwartet und niederschlagend. Ich sah, wie man im Begriffe stand, Rom, geistig zu vernichten ...* (Herman Grimm, 'Die Vernichtung Roms. Ein Brief' in: Idem, *Fünfzeh Essays. Aus den letzten fünf Jahren* (Gütersloh 1890) 250).

^b *Stätten, auf denen große Menschen gestanden haben. Stätten, aus denen große Gedanken ausgegangen sind, empfangen etwas heiliges* (Grimm, *Die Vernichtung Roms*, 256).

Ludovisi zijn Juno gevonden. De eerste werd nu omsloten door een lelijke moderne buitenwijk, de tweede was zelfs afgebroken.

Grimm richtte zich daarom expliciet tot 'die andere Romeinen'. Dat waren de *Gebildete*, die wél *geistige* levensdoelen kenden. Het was 'hun' Rome dat hier onder hun ogen werd vernietigd. Dáárom meende *hij* ook, als Duitser, recht van spreken te hebben. Ook *hij* was burger van Rome, al woonde hij niet in Rome. Het behoud van de monumenten in Rome die de belangrijkste fases van het wereldhistorische proces gestold vertegenwoordigden, was ook *zijn* zaak.

Deze *ware* burgers van Rome moesten nu worden wakker geschud, en in actie komen om 'hun' stad te redden, die zo veel meer bood dan een modern (stads)landschap. Rome oversteeg immers de concrete materiële belangen van het Italiaanse volk. De stad toonde in feite de *Entwicklung der Menschheit*. Rome bood een *innere Umgebung*, 'een totaalbeeld van grote geestelijke waarde'. Het panoramische uitzicht vanaf de Pincio bijvoorbeeld, was een 'geestelijke' gebeurtenis van de eerste orde. De blik op de stad, de Sint Pieter, de barokke kerken, de antieke monumenten, het smolt tezamen tot één geheel, dat de beschouwer bewust deed worden van het feit dat alles wat de mensheid van waarde op aarde had voortgebracht als *geistig vorwärtsstrebendes Ganzes* in Rome zijn aanvang had genomen.^a Het uitzicht vanaf de Pincio op Rome leverde Grimm een blik op 'alle wereldhistorische bijdragen', in monumenten neergeslagen. De ontwikkeling van de wereldgeschiedenis viel als in een groot panorama te volgen. Wat zich ooit *Stufe zu Stufe* had afgespeeld, kreeg men hier in een diorama gepresenteerd. Daarom was de 'tweede val van Rome' zo erg, schreef Grimm. Met de bres in de Porta Pia was de stad zijn 'geestelijke' fundament zijn verloren.²³⁵

Vergelijkbare denkbelden vinden we bij Carl Justi (1832-1912), die net als Herman Grimm veelgelezen werken schreef over Rafaël en Michelangelo.²³⁶ De vroege brieven van Carl Justi opgenomen in zijn *Briefe aus Italien* maken duidelijk dat hij voor 1870 enthousiast reageerde op de mogelijkheid van een *tricolore* boven Rome.²³⁷ In 1869 schetste hij een gitzwart beeld van het premoderne katholieke Rome. De pauselijke staat werd als een historische anomalie weggezet. Rome vergeleek hij met 'een droge bedding'.²³⁸ De Italiaanse eenwording kwam 'uit de geschiedenis voort' en de 'wereldhistorische gebeurtenis' van de ondergang van het pausdom maakte hem in eerste instantie zeker enthousiast, vooral ook omdat hij daar zelf bij aanwezig was.^b 'Rome' werd echter, net als bij andere nationaal-liberalen, door Justi ook losgemaakt van de eigen tijd en tegelijk vanuit een Duits-nationaal en protestants perspectief bekeken. Wat was eigenlijk Garibaldi anders dan 'de voortzetting van de aanval van Luther op het catholicisme'?²³⁹

Maar naarmate Justi ouder werd ook hij vervolgens steeds kritischer op de moderne wereld in zijn algemeenheid, en op het moderne Rome in het bijzonder. De gevoelige estheet zag de wereld om hem heen tot een banale chaos worden. Als hij het leven van het Italiaanse volk in Rome beschreef, temidden van resten van de oudheid, en de moderne toeristen daartussen, leidde dat in de *Briefe aus Italien* uiteindelijk tot cultuurpessimistische klagerige weemoedigheid en niet meer tot liberale kritiek. Rome werd een troostend *weihevoll* refugium, dat geplaast werd *tegenover* de moderne tijd.^c

^a *Was die Menschheit, als geistig vorwärtsstrebendes Ganzes gefaßt, heute ist, hat seine Anfänge von dorthier empfangen* (Grimm, *Die Vernichtung Roms*, 255).

^b Carl Justi schreef al in 1867 vanuit Rome: *Wieviel Reiz und Bedeutung erhält nicht gerade jetzt der Aufenthalt in Italien, wo sich so ungeheure welthistorische Geschehnisse erfüllen, wie der Sturz des Papsttums ist!* (Carl Justi, *Briefe aus Italien* (Bonn 1925; 2-e opl) 17 oktober 1867). Justi meldde trots bij een grote demonstratie voor Garibaldi aanwezig te zijn geweest. Bij nadere beschouwing blijkt dit wel vooral ook trots te zijn geweest omdat *hij* erbij was, op dit wereldhistorische moment.

^c Zie hierover vooral hoofdstuk vier (vanwege de religieuze lading). Het kwam niet uit de lucht vallen. Al in een brief uit 1868 schreef Justi, naar aanleiding van een bezoek aan de S. Onofrio op de Janicolo, de vermeende Leonardo daar, de herinnering aan Tasso en het uitzicht op Rome, en het eigentijdse Rome volstrekt negerend: *Wie fühlt man gegenüber diesem Bild die Spur eines Wesens höherer Ordnung! ... Es gibt nichts Feineres, Seelerisches, Stoffloseres, ganz in Anmut und Freude strahlendes und nichts majestätischeres als dies verblichene Bild. ... Welcher Zauber liegt auf den Stätten, die einmal der Genius berührt hat! Wie wird uns diese ganze magische Existenz fühlbar, als umschwebe uns sein klagender, nicht zu Ruhe gekommener Geist und übe*

Het oude versus het nieuwe Rome. Links: het Forum Romanum (nog onuitgegraven), in de richting van het Capitool, 1854. Toegeschreven aan James Anderson. Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet, Amsterdam (foto RP-F-F80035). Rechts: Gezicht op het (inmiddels uitgegraven) Forum Romanum te Rome, ca. 1875. Toegeschreven aan Gioacchino Altobelli en Pompeo Molins. Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet, Amsterdam (foto RP-F-00-267).

noch unsichtbar, magisch die Gewalt, die er einst durch Wort und Harmonie geübt. Keinen geeigneteren Ort konnte er aufsuchen als diesen, groß genug zur Aufnahme aller gebrochenen Existenzen und Hoffnungen der Erde; wo die Natur, die Kunst, die Religion und das Schauspiel tausendjähriger Geschichte überreichen Trost bietet für alle Schmerzen der Erde; wo das Größte, was die Erde hatte, begraben ist, wo die Zeit mit ihren Zerstörungen und die Ewigkeit zugleich ihren Triumphzug zu halten scheint (Carl Justi, Briefe aus Italien (Bonn 1925; 2-e opl) 12 januari 1868).

2.6 Liberalisme in de marge

Was het vooruitstrevende liberalisme van de kaart verdwenen? Dat was natuurlijk ook weer niet het geval.²⁴⁰ Het zou onterecht zijn om de Duitse burgerlijke cultuur uit de tweede helft van de negentiende eeuw geheel te reduceren tot auteurs zoals Treitschke of Grimm, al behoorden zij tot de meest gelezen auteurs van hun tijd. Gerhart Hauptmanns Italië-beleving toont aan dat er uitzonderingen op de regel mogelijk bleven.²⁴¹ Het werk van Dr. Sigmund Münz bewijst ook dat (politiek progressieve) pogingen ondernomen bleven worden om het wegglijken van het Italiaanse heden te vermijden, of Rome te reduceren tot alleen ontwikkelingen en feiten uit het (kunsthistorische) verleden met importantie voor de ontplooiing van de *Weltgeschichte*.²⁴²

De progressieve en anti-historistische auteurs kwamen over het algemeen echter niet meer uit de hoek van de burgerlijk-liberale Italië-reizigers. Evenmin uit naturalistische hoek, of socialistische hoek, zoals men zou kunnen verwachten. Binnen deze laatste groepen reisde men zelden op Italië en schreef er nauwelijks over. We treffen het vooruitstrevende perspectief na 1870 vooral aan bij andere 'randgroepen'. Daartoe behoorden o.a. de reizende vrouwen, die als sociale uitzonderingen bijna per definitie vooruitstrevende politieke denkbeelden hadden (hierover meer in hoofdstuk drie). Ook valt te denken aan de vroege sociologen.³ Maar vooral waren het 'journalisten'. Als aparte beroepsgroep bestonden journalisten welbeschouwd nog niet. Het verschil tussen een Italië-verslag, diplomatieke mémoire, een persoonlijke impressie (*Skizze*) of een journalistiek verslag was dan vaak ook eerder gradueel dan fundamenteel. Het 'journalistieke' werk over Italië, als we even afzien van de droog-feitelijke berichtgeving in kranten, bestond vaak uit gebundelde langere essays, waarin de actualiteit, historische feiten en persoonlijk-subjectieve indrukken op fascinerende én progressief-liberale wijze dooreen konden lopen. Maar hierin onderscheidden de 'journalisten' zich langzamerhand wel duidelijk van de *verklärende* nationaal-liberale Italië-reizigers.

Aus Italien. Erinnerungen, Studien und Streifzüge (Berlin 1879) van P.D. Fischer (1836-1920) is er een mooi voorbeeld van. Hieruit kan alleen maar worden geconcludeerd dat hij vanaf zijn eerste Italië-bezoek in 1861 een vooruitstrevend liberaal bleef en de beweging richting nationaal-liberalisme aan zich voorbij liet gaan.²⁴³ Zijn in 1864 geschreven pamflet *Für Italien*, dat in 1879 werd herdrukt in de bovengenoemde bundel, bood al een lovende overzichtsschets van personen en bewegingen die zich voor de Italiaanse eenwording verdienstelijk hadden gemaakt en reactionaire krachten hadden bestreden.²⁴⁴ Eruit blijkt duidelijk dat Fischer de Italiaanse natie steeds bleef zien als een collega-natie, met soortgelijke problemen als de Duitse, en niet benaderde als een historisch museum. Zijn essays die hij vanaf 1864 schreef, toen hij de Italiaanse politieke ontwikkelingen volgde voor meerdere tijdschriften, waaronder het *Magazin für die Literatur des Auslands*, en die hij in 1879 dus bundelde,

³ Werner Sombarts *Die römische Campagna. Eine sozialökonomische Studie* (Leipzig 1888) kan in dit verband genoemd worden. De socioloog Sombart benaderde de Romeinse Campagna niet als klassieke grond, zoals generaties lang voor hem was gebeurd, maar als: een droge regio met grote sociale problemen. Hij schreef: *Die ländliche Bevölkerung lebt in Elend und Jammer, in körperlichen, geistiger und moralischer Verkommenheit. Ein Bauernstand fehlt so gut wie ganz; dahin siechende Teilpächter, existenzunfähige Parzellenbesitzer, Heimatlose, nomadisierende Proletarier aus den Latifundien ...: das sind die Elemente, aus denen die Nation die Kraft zur Fortentwicklung ziehen soll!* Sombart moest daarom wel afstand nemen van de traditionele benadering van Italië: *Italien ist seit nunmehr zwei Jahrzehnten in den Kreis der Großstaaten des zivilisierten Europas eingetreten. Es hat darum nicht aufgehört, den nordischen Barbaren als das Land, wo die Zitronen blühen, als traumunspinnenes Mignonland, als Museum für die Kunstwerke vergangener Zeiten, als Schauplatz großer historischer Ereignisse anzulocken und zu fesseln. Es hat jedoch wohl ein Recht erworben, nicht mehr wie früher nur vom ästhetischen und geschichtlichen Gesichtspunkt aus betrachtet, nicht immer noch als ein ausserhalb der westeuropäischen Gesittung, nach eigenartigen Kriterien zu beurteilendes Land angesehen zu werden (1). ... Der National-stolz Jung-Italiens verlangt auch die Anerkennung der modernen Kulturfähigkeit seines Volks, und wir sollten endlich aufhören, die Appeninhalsinsel fortdauernd mit anderem Maßstab zu messen, als unsere Länder sobald es sich darum handelt, die sozialen Lebensbedingungen des neugeeinten Königreichs zu ermitteln (1).* Dit kan gelezen worden als een oorlogsverklaring aan het traditionele Duitse Italië-beeld. Niet voor niets nam Sombart later (o.a. in *Der Bourgeois*) expliciet afstand van de Duitse Italië-traditie.

waren expliciet bedoeld om de *Werdegang* en modernisering van de Italiaanse natie aan de Duitsers te tonen. In zijn *Italien und die Italiener am Schlusse des neunzehnten Jahrhunderts. Betrachtungen und Studien über die politisch, wirtschaftlichen und sozialen Zustände Italiens* uit 1899 stonden de *heutigen Zustände* van Italië nog steeds centraal.²⁴⁵ Het is tekenend dat hij rond die tijd werd opgenomen in de kring rond Luigi Bodio, leider van het statistische bureau van Italië. Fischer gebruikte diens gegevens en verweefde ze met zijn persoonlijke ervaringen. Hij leverde zijn lezers zo overzichten van de daadwerkelijke sociaaleconomische en politieke situatie en de problemen in Italië.

Daarbij kwam Fischer daadwerkelijk los van de inmiddels bijna onaantastbaar geworden clichés over het land. Hij weigerde de Italianen te idealiseren, te demoniseren of te historiseren. De Italiaan was bij hem geen herderlijke bewoner van Arcadië meer. Fischer ontsnapte aan de valse nostalgie en voorkeur voor het pittoreske van veel van zijn voorgangers. Hij zag Italië als het jongste kind van de moderne naties, dat nog veel problemen had op te lossen. Sociaal liep het land achter. De sterftcijfers waren hoog, het onderwijs was slecht, de invloed van de kerk was te groot, de landbouw behoefde modernisering, het politieke stelsel was niet op orde. Maar uiteindelijk zou niets een betere toekomst kunnen weerhouden. Vooral niet als Italië weer politieke leiders als D'Azeglio zou krijgen. D'Azeglio was de politieke held van Fischer (dat gold voor opmerkelijk veel Duitsers). D'Azeglio zou hebben ingezien dat Italië bovenal *politische Erziehung* miste en zich hiervoor hebben ingezet.

Dit is geen onbelangrijk detail. Zelfs Fischer dus, wiens inventarisatie van de problemen in Italië (en daarmee indirect ook Duitsland) liberaal was in radicale zin, legde niet zozeer de nadruk op parlementarisering en democratisering in Italië, maar op geestelijke 'voormannen', die als het ware het volk op een geestelijk en idealistisch niveau klaarstoomden voor de vrijheid, vanuit sociaal-politieke opvoedings- en vormingsidealen. Ware politiek was géén partijpolitiek, ging niet om het sluiten van compromissen om actuele problemen het hoofd te bieden. Het kwam neer op *Bildung* van een volk door een elite, vanuit edele en hoge idealen. Ook bij Fischer speelden daarom in de Italiaanse geschiedenis het koningshuis en de leidende klasse van adel en hoge burgerij (*Vornehme Geschlechter*) een doorslaggevende rol. Deze elite stuwde het land omhoog en de geschiedenis voort.

Maar Fischer, en dit onderscheidt hem toch duidelijk van zeer veel tijdgenoten, was wars van het sociaal-Darwinistische *discours* waarin historische opdrachten, strijd en *Erfolg* centraal stonden. Ook valt hij zelden te betrappen op de idealistische gedachte dat 'het pausdom' in plaats van 'pausen' object van studie. In zijn wereld- en geschiedbeeld stonden niet de ontplooiing van staatsmacht en *Kulturen* centraal, in een proces vol strijd. Zijn denkwereld laat zich karakteriseren als geëngageerd opbouwend in kritische zin, en wat de Italiaanse actualiteit betreft optimistisch en 'harmonieus'. De Italiaanse koningen zouden uiteindelijk de paus als geestelijk soeverein erkennen. De paus zou gaan inzien dat hij geen wereldlijke macht behoorde te hebben.²⁴⁶

De 'musealisering' van Rome opgetekend in drie foto's van het Colosseum. Links: Tommaso Cuccioni, Colosseum. 1858. Met Meta Sudans. Midden: Edizione Brogi, Colosseum, rond 1880. Met Meta Sudans, maar ook met hekjes. Rechts: Giorgio Sommer, Colosseum zonder Meta Sudans en met delen van de heringerichte Giardini Farnesi. Het is opvallend dat veel Duitse reizigers, die als weinig anderen Rome musealiseerden en historiseerden, hierover kritisch waren. Ook de moderne archeologie zou hebben bijgedragen aan het verdwijnen van het *weihelvolle* premoderne Rome.

Albert Zacher (1861-1911) was wat dit alles betreft misschien nog interessanter. Zacher was een Rijnlandse journalist met onmiskenbaar democratische sympathieën. Vanaf 1895 verbleef hij als correspondent in Italië, waar hij tot zijn dood schreef voor de *Frankfurter Zeitung* en de *Nation*. Hij kende het land erg goed en sprak vloeiend Italiaans. Hij was op politiek vlak zeer ter zake kundig. Hij publiceerde talrijke werken over Italië en gaf blijk van een enorm brede interesse in het land, juist ook in het heden.²⁴⁷

Wie oppervlakkig leest, zou kunnen concluderen dat hij in zijn eerste werken nog niet altijd echt los kwam van de opgeschroefde taal die gangbaar was geworden in de Duitse reistraditie. Hierbij gaat het om titels zoals: *Römische Augenblicksbilder* uit 1901, *Was die Campagna erzählt* uit 1903 en de gidsen die hij rond 1905 over Rome en Venetië publiceerde in de reeks *Die Kunst*. Maar welbeschouwd bestonden die boeken al uit stukken die Zacher *Skizzen* noemde en die veel grilliger, impressionistischer, harder, eerlijker, helderder en spottender waren dan veel van de teksten die hierboven zijn besproken. Zijn taal was puntig en licht-ironisch. Zacher doorspekte zijn essays met veel dialoog en *couleur locale*. Hij ontsnapte aan de zware esthetiserende en historiserende wending die gangbaar was. Zacher kenmerkte zich door een vrolijke, opgewekte, nieuwsgierige en *genietende* toon. Hij becommentarieerde de felle strijd tussen Quirinaal en Vaticaan, schreef over aardbevingen, de volksdichter Belli, drukte contactadvertenties af, deed verslag van een discussie in een kroeg, behandelde de 'trots' van de Italianen, schilderde tafereeltjes à la de werken van Rössler-Franz, om daarna weer de oplichterij en bureaucratie in Italië aan de kaak te stellen, of kerkelijke ceremonies, volksfeesten of rechtzaken te schetsen, of een parodie te schrijven op de gemeenplaatsen van de traditionele Duitse Italië-reiziger.

Dit kan zonder meer als een aanval worden geïnterpreteerd op het idealistische en nationaal-liberale mens- en wereldbeeld. Zacher zag in feite af van het denken in termen van essenties. Hij leverde een mozaïek van veelkleurig diverse *Augenblicksbilder*, waarachter geen 'kern' of essentie meer schuilging, laat staan een historische intrige. Hij durfde te genieten van 'het kleine en oppervlakkige', zonder historische of idealistische verantwoording. Dit was vloeken in de kerk. Dat impliceerde een afstand nemen van de gangbare Duitse Italië-traditie, waartegen hij inderdaad ook een duidelijke aversie ontwikkelde.^a De Duitse reiziger was volgens Zacher iemand die helemaal niet meer zelf kijken kon, door zijn overmatige Goethe-lectuur. In Rome wilde hij weten op welke pagina hij zich bevond.^b Dit soort reizigers beseftte niet dat er in Italië ook elegante moderne steden bestonden. Zacher stelde daarom in zijn *Italia Incognita* uit 1912 voor om bij bezoek aan Italië verplicht te stellen dat men de eerste dagen zou rondlopen *zonder* reisgids en met Italianen *moest* converseren.^c

Zijn Italië-boeken waren dus zowel gericht op het contemporaine Italië / Rome als tegen Duitsland. Zijn *Römisches Volksleben der Gegenwart* (1910), *Italien von Heute* (1911) en *Italia Incognita* (1912) laten daar geen misverstand over bestaan. Zacher zette zich erin scherp af tegen het gedweep met Italië dat zich verbonden had met het opgeklopte nationalisme uit het *Wilhelminische* Duitsland.

^a Zacher reageerde spottend-ironisch op de Duitse idealisering van Italië: *Die Römer des Mittelalters haben sehr unrecht daran gethan, ihre Volksfeste ohne jede Rücksicht auf die moderne Reisesaison festzulegen* (Albert Zacher, *Römische Augenblicksbilder* (1901) 1). Of: "Ja, mein lieber Freund", sagte ich kürzlich zu einem wirklichen Gerichtsassessor und Dr. Juris aus Berlin " auch Sie sind schon vierzehn Tage hier und haben noch das Laster, so durch das logische, kritische, methodische Studium auf unseren deutschen Universitäten erzeugt wird, Alles a priori und Alles logisch erklären zu wollen, aber Logik gibt es nicht in Rom. Wenn Sie nicht alles aus dem "ambiente" (zu deutsch: Milieu) heraus begreifen lernen, so wird Rom Ihnen stets ein Buch mit sieben Siegeln bleiben, und obgleich Sie Gerichtsassessor sind, werden Sie nie an Herrn Dr. Schmusecke, Oberlehrer aus Posemuckel, heranreichen, der in sechs und ein halber Wochen italienischer Reise ein Buch von siebenhundert Seiten zusammengedichten konnte (*Römisch Augenblicksbilder*, IV).

^b *Seien Sie so gut und zeigen Sie mir, bitte, die Seite, wo ich jetzt bin* (*Römische Augenblicksbilder*, 83).

^c Zacher citeerde wat dit aangaat ook graag de Italiaanse geleerde Borghese: *Die Deutschen denken an Italien, wie Christen an das Paradies. So uneins sie auch sonst sein mögen, wenn sie, 'Kennst du das Land?' singen, sind sie einig'. ... Trotz ihres Studiums, trotz ihrer Italienbegeisterung kommen die Deutschen nicht nach Italien, um ihre vorgefaßten Meinungen zu kontrollieren, sondern um sie zu bestätigen* (*Italien von Heute* (1911) III-IV).

Zijn schetsen van hete zomers, straatleven, leger, hof, klerikalen, politieke debatten, economie en moderne begraafplaatsen, kunnen worden geïnterpreteerd – naast voortzetting van liberale interesses – als protest tegen zijn eigen tijd en het enorme gewicht van het (Italiaanse) verleden daarbinnen.

Uiteraard had dit ook consequenties voor de eigen omgang met het Italiaanse verleden. *Italia Incognita* bevat de neerslag van de allerlaatste reizen van deze journalist. Hij ging naar plaatsen zoals: Venetië, Verona, Padua, Ravenna, Urbino, Ancona, S. Marino, Loreto, Ferrara, Rimini, Bologna, Porto Recanati, Faenza en de kust daartussen. De keuze voor al die oorden geeft aan, net als bij Nietzsche, dat er iets was veranderd. Dit waren niet meer de traditionele Duitse reisbestemmingen. Zacher schreef nog wel, ondanks zijn afkeer van de puur historische omgang met Italië, dat hij deze ‘nieuwe’ reisbestemmingen vanuit hun *geschichtlichem Charakter* wilde begrijpen. Maar dat was een plichtpleging. De *Bildungsreisende* was kritisch essayist en genietende vakantieganger geworden. ‘Rome’ was ingewisseld voor onbekendere streken in Italië en het nationaal-liberale idealistische verleden voor het subjectief ervaren van de actualiteit en het genieten van het zomerse heden in Italië.²⁴⁸

Conclusie

Er heeft heel lang een opmerkelijke overlap bestaan, voor wat betreft opvattingen over de relatie tussen politieke denkbeelden en historisch besef in de Duitse negentiende eeuw, tussen auteurs uit de sceptische anti-speculatieve Angelsaksische traditie en auteurs uit de sociaaldemocratische en sociaalwetenschappelijk Duitse school. Of het nu ging om aan de ene kant Karl Popper, Isaiah Berlin, Ernst Gombrich, Georg Iggers en Fritz Ringer, of aan de andere kant Hans-Ulrich Wehler, Jürgen Kocka, Reinhardt Koselleck, Wolfgang Mommsen of Jörn Rüsen, zij allen benadrukten dat het Duitse burgerdom in de negentiende eeuw de progressieve kant van de eigen ideologie, het liberalisme, min of meer heeft verraden en heeft ingeruild voor een historiserende *borussische* legitimering van staatsmacht.²⁴⁹

Volgens de sceptische Angelsaksische school zat dit ingebakken in de sterk idealistisch-romantische wortels van die Duitse cultuur, met rampzalige politieke en humanitaire gevolgen ook later in de twintigste eeuw. De Duitse school heeft meer aandacht gevraagd voor de pervertering van het Duitse liberalisme als gevolg van de mislukte revolutie van 1848, waarna de op universele waarden gestoelde radicale politieke vooruitstrevendheid uit de eerste helft van de eeuw in Duitsland veel van zijn geloofwaardigheid zou hebben verloren. Het zou hebben geresulteerd in een politiek inactief en behoudzuchtig soort burgerlijke elite, zonder daadwerkelijke politieke macht, die wegkeek van de sociale problemen uit de eigen tijd en vals-nationalistisch werd, fel antisocialistisch, antikatholiek en antisemitsch, ethisch tandoel ook en gericht op de *status quo*, behalve dan op economisch gebied. Dit alles in ruil voor maatschappelijke status en welvaart op basis van *unpolitische Bildungspatente*. Het negentiende-eeuwse Duitse liberale burgerdom zou zich steeds meer hebben overgegeven aan esthetiserende en historiserende strategieën, om de eigen parlementaire en democratische machteloosheid te maskeren, en macht en vrijheid in samenhang *weltgeschichtlich* te funderen.

Deze theorieën zijn natuurlijk niet uit de lucht gegrepen, maar ze getuigen ook van *Sonderweg*-denken. Dit keer nu eens niet om de Duitse geestelijke superioriteit te onderbouwen, maar juist om een gevaarlijke politieke Duitse intellectuele dwaalweg te benadrukken. In die zin zijn ze ook wel enigszins anachronistisch en teleologisch te noemen. Men redeneert terug vanuit de gruwelen van de twintigste eeuw. Belangrijker nog: ze doen vooral onrecht aan de grote diversiteit die hierboven bijvoorbeeld kon worden opgetekend. Daarom is sympathie voor het tegengeluid van bijvoorbeeld Thomas Nipperdey en Wolfgang Hardtwig zo op zijn plaats. Zij trachtten de Duitse negentiende-eeuwse geschiedenis niet zozeer te begrijpen vanuit het perspectief van 1933, maar meer vanuit de eigenheid en veekleurigheid ervan.²⁵⁰ Wanneer we dit doen, met de blik specifiek gericht op de Duitse Italië-reizen, dan valt inderdaad een groot aantal posities te onderscheiden, die niet te reduceren zijn tot een *unpolitisch* burgerdom alleen.²⁵¹

In de eerste plaats bleek het al mogelijk (zie hiervoor hoofdstuk een) om wat dit betreft diverse soorten *Klassik* te onderscheiden. Er hadden zich rond 1800 welbeschouwd twee kampen gevormd, met aan de ene kant Goethe, Schiller, Moritz, met hun neoklassieke kunstprogramma, en aan de andere kant Wieland, Hamann, Jean Paul, Knebel en Herder, die zich ontpopten als tegenstanders van het 'formalisme' van Weimar. Die laatsten lieten bijna geen gelegenheid onbenut om kritiek te uiten op de (katholieke) onderdrukking in Italië (zie hierover ook hoofdstuk vier). Ook Heinse, Seume, Fernow en geestverwanten van de *Gegen-Klassik* verweten de neoclassicisten een *inhumane* en *apolitieke* esthetica te hebben aangehangen. Zij namen stelling tegen Goethe, omdat hij slechts de autonomie van de kunst en vormkwesties zou hebben benadrukt en de band tussen de kunst, actuele maatschappelijke problemen en het achterliggende politiek-ethische domein zou hebben doorgesneden. Goethe zelf vond op zijn beurt helemaal niet dat hij apolitiek of conservatief was. Daarin had hij ook gelijk. Zijn neoclassicisme ging samen met de opvatting dat men alleen *binnen* de maatschappelijke en natuurlijke wetmatigheden, die de mensen inbonden en waarvoor je respect diende te hebben, een soort *innere* ruimte van vrijheid kon vinden. Hierdoor kon een bezoek aan Italië in de Goetheaanse traditie ook een duidelijk politieke connotatie krijgen.²⁵² De tocht naar Rome maakte het mogelijk zicht te krijgen op 'het algemeen menselijke' en daarmee de menselijke bestemming en grenzen

daarvan, waardoor men zich thuis weer beter in de samenleving kon voegen.²⁵³ Goethe meende dat kennis van dit 'algemeen menselijke' tot een beter besef van de 'vrijheid in gebondenheid' leidde. *Beschränktem Interesse der Gegenwart* was een voorwaarde om te kunnen komen tot inzicht in *was rein menschlich und über allen Einfluß der Zeit erhaben ist*.^a

Bij Jacob Burckhardt (en andere conservatieven en cultuurpessimisten, waaronder bijvoorbeeld ook Paul Heyse en Carl Justi) werkte dit door, zoals hierboven is gebleken. Hun resignatie en estheticisme was weldegelijk ook gericht *tegen* de eigen tijd en daarmee óók een politiek statement, naast een vlucht uit het heden. Burckhardts afkeer van vooruitgangsprofeten en nationalisten maakte Rome voor hem tot een soort reservaat, dat *buiten* de tijd stond. Hij wenste er op hetzelfde moment te verblijven uit felle afkeer van alle *moderne Tendenzen*. Hij zocht in Rome het onveranderlijke, zich herhalende en schone; het eeuwige.^b Maar dit had voor hem weldegelijk een politieke connotatie.

Ook de romantici en de auteurs van de *Vormärz* maken duidelijk dat het beeld divers en complex kon zijn. De romantici oriënteerden zich op een geïdealiseerd verleden, maar dit had in politiek opzicht zeker niet altijd reactionaire gevolgen. Het kon ook gekoppeld worden aan brisante revolutionaire denkbeelden. Dat bleek wel in het vorige hoofdstuk, uit het gedachtengoed van de Nazareners, die aanstuurden op een complete herinrichting van de maatschappij op basis van een ideaal verleden.

Wilhelm Müller en Heinrich Heine en de andere progressieve auteurs uit de radicale *Vormärz* plaatsten weer andere accenten. In Italië moesten zij van kunst als *in sich selbst Vollendeten* (Moritz) of *interesseloses Wohlgefallen*, of *Zweckmäßigkeit ohne Zweck* (Kant) overduidelijk weinig weten. Het Duitse en Italiaanse heden en verleden werden door hen ook niet als fundamenteel verschillend beschouwd. Het verleden kon als een munitiedepot dienen. Zij meenden dat men ten noorden en ten zuiden van de Alpen, én in heden en verleden, opgenomen was in eenzelfde strijd om dezelfde (vrijheids)idealen.

Dit alles tezamen werkte weer door in het Duitse liberalisme. Veel Italië-reizigers en reisgidsen juichten de *Risorgimento* toe. Uit de bestudeerde reisverslagen, reisgidsen en brieven, en de Duitse omgang met het Italiaanse verleden die eruit spreekt, valt niets anders dan te concluderen dat de Duitse liberaal-burgerlijke maatschappelijk-culturele elite in de negentiende eeuw vaak progressief en maatschappijkritisch bleef. Zeer populaire gidsen zoals die van Försten en Baedeker getuigden ervan. Italië werd binnen dit denkraam wél sterk opgevat als synoniem voor 'het verleden' op zich; voor dát wat overleefd was en niet meer *Zeitgemäß*; en dus (liefst gezamenlijk) overwonnen diende te worden.

^a Het was de positie die sprak uit het oprichtingsmanifest van het tijdschrift *Die Horen* (1794), waarin Goethe en Schiller (die het oprichtten) veel publiceerden: *Zu einer Zeit, wo das nahe Geräusch des Kriegs das Vaterland ängstigte, wo der Kampf politischer Meinungen und Interessen diesen Krieg beinahe in jedem Zirkel erneuert und nur allzuoft Musen und Grazien daraus verschucht, ... möchte es ebenso gewagt als verdienstlich sein, den so sehr zerstreuten Leser zu einer Unterhaltung von ganz entgegengesetzter Art einzuladen. ... je mehr das beschränkte Interesse der Gegenwart die Gemüter in Spannung setzt, einengt und unterjocht, desto dringender wird das Bedürfnis, durch ein allgemeines und höheres Interesse an dem, was rein menschlich und über allen Einfluß der Zeiten erhaben ist, sie wieder in Freiheit zu setzen und die politisch geteilte Welt unter der Fahne der Wahrheit und Schönheit wieder zu vereinigen. ... Mitten in diesem politischen Tumult soll sie für Musen und Charitinnen einen engen vertraulichen Zirkel schließen, aus welchem alles verbannt sein wird, was mit einem unreinen Parteigeist gestempelt ist. Aber indem sie sich alle Beziehungen auf den jetzigen Weltlauf und auf die nächsten Erwartungen der Menschheit verbietet, wird sie über die vergangene Welt die Geschichte und über die kommende die Philosophie befragen, wird sie zu dem Ideale veredelter Menschheit, welches durch die Vernunft aufgegeben, in der Erfahrung aber so leicht aus den Augen gerückt wird, einzelne Züge sammeln und an dem stillen Bau besserer Begriffe, reinerer Grundsätze und edlerer Sitten, von dem zuletzt alle wahre Verbesserung des gesellschaftlichen Zustandes abhängt, nach Vermögen geschäftig sein. ... und so verschieden auch die Wege sein mögen, die man dazu einschlagen wird, so werden doch alle, näher oder entfernter, dahin gerichtet sein, wahre Humanität zu befördern.* (<http://www.whg-lu.de/is2000/vvh/texte/schiller.htm>)

^b Burckhardt roemde in 1864 (in een brief aan de geëngageerde Gottfried Kinkel) Rome, als het: *ewigen, unparteiischen, unmodernen, tendenzlosen, großartig-abgetanen Rom*. (Discussiebericht *Rom-Paris-London*, 341-344).

Italië werd bejubeld vanwege de hemelse natuur maar ook sterk bekritiseerd vanwege de vuiligheid en vermeende despotie daar.

Hieraan werd ongeveer vanaf 1860-70, zo bleek heel sterk in dit hoofdstuk, steeds meer een denken gekoppeld in termen van zich ontplooiende historische machten en nationale karakteristieken en tegelijk in de oriëntatie op een 'dieperliggende' ideaal-reële laag van de historische werkelijkheid.²⁵⁴ Maar dit kon nog steeds een vooruitstrevend liberaal karakter behouden. Theodor Mommsen was daar illustratief voor. Hij bleef trouw aan de links-liberale idealen van 1848. Mommsen ageerde tot op hoge leeftijd fel tegen Bismarck, de nieuwe staatsorde en het opkomende antisemitisme.²⁵⁵ Toch was zijn positie fundamenteel anders dan die van Heinrich Heine c.s. Hij benadrukte het eenmalige, unieke, contextuele en relativistische van het verleden. Maar de Romeinse geschiedenis was voor hem toch ook vooral interessant als 'nationale volks geschiedenis'. Nauwkeuriger geformuleerd: in de Romeinse geschiedenis kwamen 'historische tendensen' naar voren, die ook relevantie hadden buiten de geschiedenis van Rome. Mommsen redeneerde zo: goede geschiedschrijving toonde hoe verschillende historische personen hadden gereageerd op de belangrijkste tendensen en machten uit hun tijd en de geschiedenis. Goede geschiedschrijving toonde de *Leidenschaften* en de omgang met de *Realitäten* die de geschiedenis stuurden.^a Relevante geschiedschrijving leverde dus geen nastrevenswaardige voorbeelden op, maar wél toonbeelden van 'realisme' in de omgang met (nationaal-politieke) idealen. Stonden die niet centraal, of konden ze niet centraal geplaatst worden, dan was het ook geen interessante geschiedenis. In zijn *Römische Geschichte* had hij dáárom ook de problemen in het Romeinse Rijk beschreven en geanalyseerd in termen van zijn eigen tijd. Beide tijdperken hadden immers op het niveau van deze ideale omgang met *Realitäten* elkaar veel te vertellen. Mommsen sprak in dit verband zelfs van de *Pflicht politischer Pädagogik* voor de historicus. Mommsen meende dat hij zo wetenschappelijk objectief en (links-liberaal) geëngageerd tegelijk kon zijn en ook behoorde te zijn.²⁵⁶

Het burgerlijke Italië-*discours*, dat zonder meer het dominante *discours* is geweest onder de Duitse Italië-reizigers, kon langs deze weg tot diep in de negentiende eeuw een vooruitstrevend liberale lading behouden. Toch is ook duidelijk uit dit hoofdstuk gebleken dat na 1860-70 een *nationaal-liberale* en veel sterker idealistische manier van redeneren de overhand kreeg. Of dit nu kwam door de vele politieke teleurstellingen en frustratie voor de liberalen (1848, het *Verfassungskonflikt* en de gebeurtenissen in 1866 en 1870-71) of te maken had met een meer autonome toename van een vulgair soort idealistisch denken, feit is het dat het Duitse liberalisme in tweeën brak.²⁵⁷ Vanaf 1867 was dit formeel. De *National-liberalen* splitsten zich af van *Fortschritt*. Mommsen c.s. hoorden bij de links-liberale traditie van de *Fortschrittpartei* (opgericht in 1861). Het is duidelijk dat zij in de minderheid raakten. De nationaal-liberalen kregen de overhand, zeker vanaf 1860-70. In dit hoofdstuk leverden Heinrich von Treitschke en Herman Grimm er zeer illustratieve voorbeelden van.

Deze nationaal-liberalen bleven ook een *liberale* positie innemen. Men engageerde zich in Italië nog steeds enthousiast voor de *Risorgimento*. Toch was er iets fundamenteels veranderd.²⁵⁸ Het diende 'de moderne tijd' wel, maar hier was geen liberalisme meer aan het woord dat streed voor algemeen kiesrecht en radicale politieke hervormingen, of aandacht had voor de Italiaanse politieke actualiteit. De focus kwam steeds meer te liggen op de historische verwezenlijking van idealen zoals de noties staat, recht en vrijheid; op een *grand narrative* over de groei en komende bloei van (Duitse) vrijheid, eenheid, staatsvorm en religie; en op de geestelijk leidsmannen die dit verwezenlijkten.²⁵⁹ Het geschiedproces, waarvan men bevoorrecht deelgenoot meende te zijn, als burger, liberaal en Duitser, belichaamde in essentie voor hen: vooruitgang door een strijd van geestelijke machten (*sittliche Mächte* in de beroemde woorden van Droysen).

De *realpolitische* interpretatie van de geschiedenis van Mommsen bleef daarmee overeind, net zoals zijn combinatie van wetenschappelijk objectivisme en politiek engagement, maar dit werd nu sterker dan voorheen gekoppeld aan procesdenken, nationalisme, heroïsme en aan idealisering in

^a Mommsen sprak over: ... *die überall gleichen Grundkräfte und die überall verschiedene Zusammensetzung derselben* (Heuß, 58).

filosofische zin.^a Idealistisch dacht men daarbij inderdaad vooral in hoge mate. Bij de beschrijving van het wereldhistorische proces dacht men in dichotomiën en contrasten, in de *strijd* tussen tegendelen (zoals de antieke staatsgedachte en de christelijke plichtsmoraal), die elkaar opriepen, en de voortschrijding door die strijd in de richting van verwerkelijking van idealen, zoals nationale vrijheid. Men kan niet zeggen dat men hierbij echt finalistisch dacht, of in termen van teleologische onvermijdelijkheid. Maar de geschiedenis zou uiteindelijk wél zijn weg vervolgen en tegenkrachten breken. Er was een pad dat volkeren en naties moesten volgen, of ze dat nu wilden of niet. Een volk had een *Wesen*, en moest die tot uitdrukking brengen, tot *Erfolg*, in strijd met ander machten. Dat was eenvoudigweg zijn historische rol. Hogere zedelijke krachten en wetten stuwden zo als geheel de mensheid omhoog.^b Dat betekent ook dat bepaalde veldslagen of geweld erg zinvol konden zijn, wereldhistorisch gesproken, omdat daarmee bijvoorbeeld een zedelijke tendens tot zelfverwerkelijking was gekomen. Het betekende opnieuw ook dat dus niet alles onderdeel uitmaakte van de geschiedenis. De geschiedenis zat vol dode wegen en verkeerde afslagen. In deze nationaal-liberale hoek, die sterk verwant is aan de zogenaamde Pruisische School, werd het Italiaanse verleden daarmee tot een soort Duitse (voor)geschiedenis gemaakt.²⁶⁰ Het werd opeens niet meer gezien als reservoir van tijdloze esthetische en politieke waarden, van modellen die konden worden aangewend in het contemporaine politieke debat, maar als onderdeel van een geschiedverhaal over een zinvol wereldhistorisch proces, waarin de ontwikkeling van de Duitse nationale identiteit uiteindelijk centraal stond.

Als nu ergens duidelijk werd wat in het wereldhistorische proces essentieel was geweest, dan was het wel in Rome, waar zich op haast mysterieuze wijze alle daadwerkelijk belangrijke historische machten ten volle verwezenlijkten en ze met elkaar de strijd aanbonden. Rome was volgens daarom van hele grote 'geestelijke waarde'. Dáárom hoefde men er zich ook niet druk te maken om de Italiaanse actualiteit. Daarvan kon worden weggekeken. Sterker, men walgde over het algemeen van de inbreuk die de eigen moderne tijd maakte op dit 'vergeestelijkte' Rome. Dit deelden Ferdinand Gregorovius, Heinrich von Treitschke, Herman Grimm en vele anderen.²⁶¹

Het nationaal-liberalisme was al met al zo een liberalisme geworden met een onmiskenbaar onbehagen tegen de eigen tijd, waarvan de zelfbewuste representanten zich daarom ook graag ophielden in een mooier, edeler en vooral historisch zinvol dooraderde wereld: Italië. Dit liberalisme karakteriseerde zich door een geloof in een ideale wereld áchter de wereld en de historische

^a De zogenaamde klein-Duitse historici uit de Pruisische school bekenden zich in eerste instantie tot partijgebondenheid. Ze bevochten de Rankeaanse objectiviteit. Johann Gustav Droysen schreef: *Ich danke für diese Art von eunuchischer Objektivität ... Ich will nicht mehr, aber auch nicht weniger zu haben scheinen als die relative Wahrheit meines Standpunktes, die mein Vaterland, meine religiöse, meine politische Überzeugung, meine Zeit mir zu haben gestattet ... Die objektive Unparteilichkeit ..., ist unmenschlich: Menschlich ist es vielmehr, parteilich zu sein*. Dit was niet het gehele verhaal. Het vertrouwen in de eigen wetenschappelijke bronnenkritische methode leidde er ook toe dat Heinrich von Sybel kon schrijven: *Die historische Wissenschaft ist fähig, zu völlig exacter Kenntnis vorzudringen*. Deze onmiskenbare spanning tussen politiek engagement, streven naar wetenschappelijke objectiviteit en standpuntgebondenheid, werd opgelost door een *höhere* objectiviteit te veronderstellen, die het persoonlijke willekeurige standpunt en de subjectieve interpretatie zou overstijgen en die zou stoeien op de identificatie met de totaliteit van het historische proces waarin het 'ik' opging. In de terminologie van deze *borussische* kringen ging het daarbij om: *de grossen historischen Aufgaben; die Stimmungen und Wünschen der Gegenwart; dem Gedanken meines Staates, meines Volkes, meiner Religion*. Wanneer het eigen persoonlijke standpunt in overeenstemming was met de 'objectieve' *welthistorische Tendenz* (lees: de ontplooiing van burgerlijke emancipatie, liberale vrijheid en protestante ethiek) en zo het standpunt van de geschiedenis was ingenomen, verzekerde dit: *Rechte Objektivität en objektive Parteilichkeit* (Droysen). *Historische Erfolge* in het verleden waren volgens Sybel het enige criterium om de *welthistorische Tendenz* te identificeren. (Zie: Jaeger, Rüsen, *Historismus*, 88-90. Zie verder het hoofdstuk van Wolfgang Hardtwig over de klein-Duitse school in: Idem, *Geschichtskultur*, 103-161).

^b *Der geschichtlichen Betrachtung erscheint das Leben jedes Volkes, unter der Herrschaft der sittlichen Gesetze, als natürliche und individuelle Entwicklung, welche mit innerer Notwendigkeit die Formen des Staates und der Kultur erzeugt, welche nicht willkürlich gehemmt und beschleunigt und nicht unter fremde Regel gezwungen werden darf* (Rüsen, *Historismus*, 80).

veruiterlijking daarvan in een vergeestelijkt historisch proces, dat langzaam maar gestaag de liberale waarden tot verwezenlijking bracht, waarbinnen een grote rol werd toegedicht aan de volk opvoedende rol van de maatschappelijke en culturele elite, waartoe men uiteraard zelf gerekend kon worden.²⁶²

Paradoxen alom. Over de (hedendaagse en toekomstige) rol van de *Duitse* cultuur binnen het wereldhistorische proces leerde men in *Rome*, niet in Berlijn. Men waardeerde Rome als plek van waaruit de *dynamiek* van de wereldgeschiedenis in al zijn fases te aanschouwen was, en greep was te krijgen op de rode draad door de geschiedenis. Maar men maakte het tegelijkertijd tot een soort afgesloten en tot *stilstand* gebracht museum; tot gestolde geschiedenis. Ook in zijn rol van refugium werd in Rome de tijd stil gezet. De nationaal-liberale reizigers hadden graag gezien dat de moderne tijd c.q. de geschiedenis de beleefdheid had gehad om aan Italië voorbij te gaan. Maar dat deed zij niet in 1848, 1859-61, 1866, 1870, noch daarna. Toen de 'strijd' waarover Heine en Herwegh zo enthousiast hadden gesproken in Rome daadwerkelijk ontbrandde, ervoeren veel Duitse reizigers dat als iets zeer onaangenaams en bijna traumatisch. De nationaal-liberale generatie schrok enorm van de modernisering van het heiligdom, dat zij had gehistoriseerd, maar ook onttrokken wenste aan de tijd. De nationaal-liberale burger behoorde zich te oriënteren op het geestelijke domein, op de esthetische en ethische werkelijkheid *achter* de werkelijkheid, op de historische materialisering van wereldhistorische ideeën. Hij wilde vooral niet geconfronteerd worden met het niet-edele, materiële, en tijd- en moment gebundene. Dáárom reisde hij op Rome. Het was de stad waar men de vergeestelijke idealen zelfs als het ware nog op straat kon tegenkomen. Rome moest dáárom een monument uit het verleden blijven. *Unpolitisch?* Geenszins.

Het onderschrift bij bovenstaande foto in de catalogus van de Duits-Italiaanse fotograaf Giorgio Sommer (1834-1914) luidde: *Gladiatore moribondo del Campidoglio (collectienummer 2179)*. Na 1870 sprak men in Duitse reisverslagen graag, wanneer men doelde op dit beeld uit het museum op de Capitool, over 'de stervende Galliër'. Het is niet alleen tekenend voor het voortschrijdende wetenschappelijk inzicht maar óók voor de nationalistische omslag die plaatsvond in de tweede helft van de negentiende eeuw. Het Italiaanse verleden werd na de *Sündenfall des Liberalismus* (Wolfgang Hardtwig) door de veelal liberale vooruitstrevende Duitse reizende burgers steeds meer vanuit een nationaal-historiserend perspectief benaderd. Het werd in Rome historisch-idealistisch verankerd; in het *werden* in plaats van in het *sein*. Het classicistische idealisme van Goethe, dat vooral het edel-tijdloze van het Italiaanse erfgoed had benadrukt, en ook het radicale denken van Heine die het koppelde aan eeuwige strijd voor vrijheid met universalistische implicaties, werd na 1860 verruild voor een meer op historische ontplooiing en cultuurstrijd georiënteerde geschiedsofopvatting, die sterk onder invloed stond van het Duitse filosofische idealisme. Dezelfde Romeinse monumenten als voorheen (de canon veranderde opmerkelijk genoeg relatief weinig) vertegenwoordigden daarom niet zozeer een idealere wereld met eeuwigheidswaarde, maar representeerden eerder gestolde momenten uit de wereldhistorie, met grote relevantie voor de Duitse cultuur, dat hieruit immers voortkwam en erop voortbouwde. Ongetwijfeld ook mede hierom interpreteerde men bovenstaand beeld liever niet als een gladiator maar als een stervende Galliër. Beelden zoals deze en ook Rome in zijn algemeenheid boden zicht op *den großen Zug der Ideen*; op de zelfverwezenlijking van de relevante historische machten; op hun 'bijdragen' aan het wereldhistorische proces. Ze waren op te vatten als de materialisering van sleutelfases van een vergeestelijkt en zinvol historisch proces, waarbinnen de strijd tussen het Latijnse en Germaanse een grote rol speelde. Dit zorgde er paradoxaal genoeg ook voor dat de 'liberale' protestante *Bildungsbürger*, de meest gezichtsbepalende groep Duitse Italië-reizigers, vrijwel zonder uitzondering gingen weggijken van het heden en de politieke actualiteit in Italië, juist op het moment dat Rome zelf de last van het verleden van zich afwierp en radicaal moderniseerde. Rome werd als een *geistiges Totalbild* gekoesterd, als een museum. Rome mocht vooral géén moderne Italiaanse stad zijn. Rome werd teruggebracht tot de kunstwerken en monumenten die het wereldhistorische proces representeerden.

¹ O.a. in: Theodor Fontane, *Sämtliche Werke* Band 20 (München 1959-1975) 33-34.

² De belangrijkste algemene achtergrondliteratuur die op dit punt is geraadpleegd is: Hans-Ulrich Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte* (München 1987 e.v.). I: *Vom Feudalismus des Alten Reiches bis zur Defensiven Modernisierung der Reformära*. II: *Von der Reformära bis zur industriellen und politischen 'Doppelrevolution'. 1815-1845/49*. III: *Von der 'Deutschen Doppelrevolution' bis zum Beginn des ersten Weltkrieges. 1849-1914*; Thomas Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1800–1918* 3 Bde. (München 1998). I: *Deutsche Geschichte 1800–1866. Bürgerwelt und starker Staat*. II: *Deutsche Geschichte 1866–1918. I Arbeitswelt und Bürgergeist*. III: *Deutsche Geschichte 1866–1918. II Machtstaat vor der Demokratie*; Golo Mann, *Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts* (Frankfurt am Main 1987; oorspr. 1958); Wolfgang J. Mommsen, *Bürgerliche Kultur und politische Ordnung: Künstler, Schriftsteller und Intellektuelle in der deutschen Geschichte 1830–1933* (Frankfurt am Main 2000); Bernd Heidenreich Hrg., *Politische Theorien des 19. Jahrhunderts: Konservatismus, Liberalismus, Sozialismus* (Berlin 2002; 2. völlig neu bearb. Aufl.; oorspr. uitg. 3 dln: Wiesbaden 1999–2000); Michael Salewski, *Deutschland: eine politische Geschichte: von den Anfängen bis zur Gegenwart* (München 1993); Hermann Lübke, *Politische Philosophie in Deutschland: Studien zu ihrer Geschichte* (München 1974). Verder: Frits Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland 1800-heden* (Amsterdam 2005; 2-e uitgebr. druk); Frits Boterman, *Cultuur als macht. Cultuurgeschiedenis van Duitsland 1800-heden* (Amsterdam 2013).

³ Zie bijvoorbeeld: Jörn Rüsen, *Historische Orientierung: über die Arbeit des Geschichtsbewußtseins, sich in der Zeit zurechtzufinden* (Köln 1994). Vergelijkbare denkbeelden in: Jörn Rüsen, *Kultur macht Sinn: Orientierung zwischen Gestern und Morgen* (Weimar 2006); Jörn Rüsen, *Zerbrechende Zeit: über den Sinn der Geschichte* (Köln 2001); Jörn Rüsen, *Zeit und Sinn. Strategien historischen Denkens* (Frankfurt 1990).

⁴ Friedrich Noack, *Deutsches Leben in Rom. 1700 bis 1900* (Stuttgart und Berlin 1907); Friedrich Noack, *Das Deutschtum in Rom seit dem Ausgang des Mittelalters* 2 Bde. (Stuttgart 1927); Wilhelm Waetzoldt, *Das klassische Land. Wandlungen der Italiensehnsucht* (Leipzig 1927).

⁵ Klassiek in dit verband: Friedrich Meinecke, *Werke* Bd. 3. *Die Entstehung des Historismus* (München 1959; oorspr. 1936).

⁶ Zie bijvoorbeeld: Frank Ankersmit, *Denken over geschiedenis. Een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen* (Groningen 1986); Friedrich Jaeger, Jörn Rüsen, *Geschichte des Historismus. Eine Einführung* (München 1992); Ernst Breisach, *Historiography: ancient, medieval & modern* (Chicago 1994; 2-ed); Volker Reinhardt Hrg., *Hauptwerke der Geschichtsschreibung* (Darmstadt 1997).

Recente en goede (kritische) besprekingen zijn te vinden bij: Anette Wittkau, *Historismus. Zur Geschichte des Begriffs und des Problems* (Göttingen 1994; 2-e ed); Otto Gerhard Oexle, *Geschichtswissenschaft im Zeichen des Historismus. Studien zur Problemgeschichte der Moderne* (Göttingen 1996); Johannes Heinszen, *Historismus und Kulturkritik. Studien zur deutschen Geschichtskultur im späten 19. Jahrhundert* (Göttingen 2003). Zie ook: Jörn Rüsen ed. *Geschichtsdiskurs*. Bd. 3: Wolfgang Küttler, *Die Epoche der Historisierung* (Frankfurt am Main 1997). Bd 4: Wolfgang Küttler, *Krisenbewußtsein, Katastrophenerfahrungen und Innovationen 1880-1945* (Frankfurt am Main 1997); Jörn Rüsen, *Konfigurationen des Historismus: Studien zur deutschen Wissenskulturr (Frankfurt am Main 1993)*.

Zie eventueel over de zogenaamde crisis van het historisme, waarin het probleem op scherp kwam te staan: Karl Heussi, *Die Krisis des Historismus* (Tübingen 1932); Ernst Troeltsch, *Der Historismus und seine Überwindung: fünf Vorträge. Eingeleitet von Friedrich von Hügel* (Aalen 1979; oorspr. Berlin 1924); E. Troeltsch, *Gesammelte Schriften*. Bd. 3: *Der Historismus und seine Probleme. Das logische Problem der Geschichtsphilosophie* (Aalen 1977; oorspr. Tübingen 1922); Charles R. Bambach, *Heidegger, Dilthey, and the crisis of historicism* (New York 1995); Otto Gerhard Oexle, *Krise des Historismus – Krise der Wirklichkeit Wissenschaft, Kunst und Literatur 1880–1932 (= Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte*. Bd. 22)(Göttingen 2007).

⁷ Zie over de problematiek van het *unpolitische* o.a.: M.C. Brands, *Historisme als ideologie. Het 'onpolitieke' en 'anti-normatieve' element in de Duitse geschiedwetenschap* (z.pl. 1965); Georg Iggers, *The German Conception of History. The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present* (Revised edition; Wesleyan 1988); en vooral: Frits Boterman, *Cultuur als macht. Cultuurgeschiedenis van Duitsland 1800-heden* (Amsterdam 2013). Verder: Ernst Keller, *Der unpolitische Deutsche: eine Studie zu den "Betrachtungen eines Unpolitischen" von Thomas Mann* (Bern 1965); Erich Mühsam, *Unpolitische Erinnerungen* (Hamburg 2000); Gotthard Ost, *Der unpolitische Deutsche* (Leipzig 1921); August Heinrich Hoffmann von Fallersleben, *Unpolitische Lieder* 2 dl (Hamburg 1840; 2. Aufl.).

⁸ Ook zouden nog genoemd kunnen worden: de politiek-diplomatieke relaties tussen Duitsland en Italië, beider buitenlandse politiek ten aanzien van elkaar, de *Nationalverein* en de *Dreibund*, de reizen en contacten van de vorstenhuizen (Frederik III reiste op Ligurië, Wilhelm II reisde meerdere malen op Italië), de reacties op het Italiaanse imperialisme en de *irredenta*-kwestie, het Italiaanse 'verraad' van de Eerste Wereldoorlog, etc. Het blijft hier buiten beschouwing.

⁹ Arnold Esch und Jens Petersen Deutsches Hrg., *Ottocento. Die deutsche Wahrnehmung Italiens im Risorgimento. Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom* Bd. 94 (Tübingen 2000); Christof Dipper Hrg., unter Mitarb. von Elisabeth Müller-Luckner, *Deutschland und Italien 1860 - 1960: politische und kulturelle Aspekte im Vergleich. Schriften des Historischen Kollegs / Historisches Kolleg München. Kolloquien* 52 (München 2005). Daaruit: Christof Dipper 'Ferme Nachbarn. Aspekte der Moderne in Deutschland und Italien', Gustavo Corni, 'Der Umgang mit Landschaft und Umwelt', Franz J. Bauer, 'Wie bürgerlich war der Nationalstaat in Deutschland und Italien?', Wolfgang Schieder, 'Die Geburt des Faschismus aus der Krise der Moderne', Hans-Ulrich Thamer, 'Der öffentliche Umgang mit der Vergangenheit im deutschen und italienischen Nationalstaat', Lutz Raphael, 'Von der liberalen Kulturnation zur nationalistischen Kulturgemeinschaft: Deutsche und italienische Erfahrungen mit der Nationalkultur zwischen 1800 und 1960'. Zie ook: Dietmar Stübler, *Deutschland-Italien 1850-1871: zeitgenössische Texte* (Leipzig 2007); Jens Petersen e.a., *Deutsch-italienische*

Kulturbeziehungen. Zibaldone 16 (München 1993); Gian E. Rusconi, *Deutschland-Italien / Italien-Deutschland. Geschichte einer schwierigen Beziehung von Bismarck bis zu Berlusconi* (Paderborn 2006); Wolfgang Altgeld Hrg., *Quellen zu den deutsch-italienischen Beziehungen 1861-1963* (Darmstadt 2006); Gabriele B. Clemens, *Sanctus amor patriae. Eine vergleichende Studie zu deutschen und italienischen Geschichtsvereinen im 19. Jahrhundert (= Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom; Bd. 106)*(Tübingen 2004). Over de relatie tussen fascisme en nationaal-socialisme en de invloed van het Italiaans fascisme op bijvoorbeeld de Duitse 'conservatieve revolutie' is ook veel geschreven. Zie o.a.: Jens Petersen, *Hitler-Mussolini: die Entstehung der Achse Berlin-Rom, 1933-1936. Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom* Bd. 43 (Tübingen 1973; oorspr. proefschrift Kiel 1971); Stefan Breuer, 'Italia docet' in idem: *Anatomie der konservativen Revolution* (Darmstadt 1993) 124-135; Stefan Breuer, 'Faschismus in Italien und Deutschland: Gesichtspunkte zum Vergleich' in: Idem, *Aspekte totaler Vergesellschaftung* (Freiburg 1985) 199-225. Zie ook de literatuuroverzichten in Wolfgang Wippermann, *Totalitarismustheorien* (Darmstadt 1997) en Idem, *Faschismustheorien* (Darmstadt 1995). Literatuur over het thema van de wederzijdse beeldvorming c.q. invloed, wat betreft politieke actualiteit, is te vinden bij: Elze/Esch: 231 e.v.

¹⁰ Het Duits Historisch Instituut in Rome publiceert dergelijk onderzoek o.a. in de *Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom*. Het *Istituto storico italo-germanico* in Trento (Villa Vigoni) geeft de *Reihe der Villa Vigoni* uit (Bd. 1 - ...; Tübingen 1989-...).

¹¹ Een goed (vergelijkend) startpunt biedt: Arnold Esch und Jens Petersen Hrsgs., *Geschichte und Geschichtswissenschaft in der Kultur Italiens und Deutschlands: wissenschaftliches Kolloquium zum hundertjährigen Bestehen des Deutschen Historischen Instituts in Rom* (24.-25. Mai 1988). *Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom* Bd. 71 (Tübingen 1989). Zie uiteraard verder ook hoofdstuk 1.

¹² Zie hierover o.a.: Rainer Babel und Werner Paravicini Hrsg., *Grand Tour: adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert; Akten der internationalen Kolloquien in der Villa Vigoni 1999 und im Deutschen Historischen Institut Paris 2000* (Villa Vigoni, Loveno, Menaggio, Ostfildern 2005). Zie verder de secundaire literatuur over de periode voor 1780 waarnaar al is verwezen in hoofdstuk 1.

¹³ Veruit de belangrijkste titel in dit verband is: Stefan Oswald, *Italienbilder.: Beiträge zur Wandlung der deutschen Italienauffassung 1770-1840 Germanisch-Romanische Monatsschrift. Beiheft 6* (Heidelberg 1985). Daarop zijn hieronder veel inzichten gebaseerd.

¹⁴ Zie over Wilhelm Von Humboldt en Rome vooral: hoofdstuk drie en vier. Een goede eerste indruk geeft: <http://www.goethezeitportal.de/wissen/projektpepool/goethe-italien/italienlyrik/wilhelm-von-humboldt.html>. De belangrijkste bronnen in: Wilhelm von Humboldt, *Werke* 5 dln. Hrg. von Andreas Flitner und Klaus Giel, I. *Schriften zur Anthropologie und Geschichte*. II. *Schriften zur Altertumskunde und Ästhetik. Die Vasken*. III. *Schriften zur Sprachphilosophie*. IV. *Schriften zur Politik und zum Bildungswesen*. V. *Kleine Schriften, Autobiografisches, Dichtungen, Briefe, Kommentare und Anmerkungen zu Band I-V. Anhang* (Darmstadt 1980-1993). Zie vooral ook: Arnold Labrie, *"Bildung" en politiek, 1770-1830: de "Bildungsphilosophie" van Wilhelm von Humboldt bezien in haar politieke en sociale context* (Amsterdam 1986; diss. Universiteit van Amsterdam).

¹⁵ Opnieuw volg ik hier: Stefan Oswald, *Italienbilder.: Beiträge zur Wandlung der deutschen Italienauffassung 1770-1840 Germanisch-Romanische Monatsschrift. Beiheft 6* (Heidelberg 1985). Zie verder ook: Philipp Hölzing, *Ein Laboratorium der Moderne: Politisches Denken in Deutschland 1789-1820* (Berlin 2015).

¹⁶ Zie bijv: Wessel Krul, 'Een droom van landelijk geluk. De pastorale als cultuurkritiek' in: Remieg Aerts en Klaas van Berkel, *De pijn van Prometheus. Essays over cultuurkritiek en cultuurpessimisme* (Groningen 1996) 84-116.

¹⁷ Zie voor literatuur over het neohellenisme en neohumanisme: hoofdstuk 1.

¹⁸ Philipp Hölzing, *Ein Laboratorium der Moderne: Politisches Denken in Deutschland 1789-1820* (Berlin 2015) 173-185, over het 'conservatisme' van Goethe.

¹⁹ Zie hierover o.a.: Helmut Schanze Hrsg., *Romantik-Handbuch* (Tübingen 1994); Wilhelm Große und Ludger Grenzmann, *Klassik. Romantik. Geschichte der deutschen Literatur 2* (Leipzig 2002); Ulrich Scheuner, *Der Beitrag der deutschen Romantik zur politischen Theorie* (Opladen 1980); Rüdiger Safranski, *Romantik. Einde Deutsche Affäre* (München 2007); Maarten Doorman, *De romantische orde* (Amsterdam 2004).

²⁰ Zie over A.L. von Schlözer: Martin Peters, *Altes Reich und Europa. Der Historiker, Statistiker und Publizist August Ludwig (v.) Schlözer (1735-1809)*(Münster 2003; oorspr. diss. Universität Marburg 2000); Richard Saage, 'August Ludwig Schlözer als politischer Theoretiker' in: Hans-Georg Herrlitz/Horst Kern, *Anfänge Göttinger Sozialwissenschaft* (Göttingen 1987) 13-54; Ursula A.J. Becher, 'August Ludwig von Schlözer - Analyse eines historischen Diskurses' in: Hans E. Bödeker, *Aufklärung und Geschichte* (Göttingen 1986) 344-362; Werner Hennies, *Die politische Theorie Schlözers zwischen Aufklärung u. Liberalismus* (München 1985); Otto Brinken, 'Der Prof. aus Göttingen' in: *Die Schiefertafel 4* (1981) 25-47; Ursula A.J. Becher, 'August Ludwig von Schlözer' in: Hans-Ulrich Wehler, *Deutsche Historiker 7* (Göttingen 1980) 7-23.

²¹ Aan het einde van de achttiende eeuw bestond 'Italië' uit: Piemont-Sardinië, dat ook Savoye en Nizza omsloot, de stads-c.q. adelsrepubliek Genua (dat in 1768 na opstanden aldaar Corsica aan Frankrijk verkocht), Venetië (dat sinds 1718 van Oostenrijk afhankelijk was), het hertogdom Lombardije (met Milaan als hoofdstad en vanaf 1714 aangesloten bij Oostenrijk), het hertogdom Parma (van de Spaanse Bourbons), het hertogdom Modena van de d'Este's, het groothertogdom Toscane (van de familie Lotharingen-Habsburg), de Pauselijke Staten (met Latium, Umbrië, de Marken, Ancona, Rimini, Ravenna, Bologna en Ferrara), en het Koninkrijk Napels (van de Spaanse Bourbons), ook wel genoemd: 'het Koninkrijk der beide Sicilië's'.

²² In 1799 bezetten de Fransen ook Napels. Toscane werd als koninkrijk Etrurië afhankelijk gemaakt van Frankrijk. Daarmee waren in feite alle belangrijke Italiaanse vorstendommen in Franse handen, of onder Franse invloed.

²³ Zie Ronald T. Ridley, *The eagle and the spade: archaeology in Rome during the Napoleonic era* (Cambridge 1992).

²⁴ Het beste boek hierover is ongetwijfeld: Wolfgang Altgeld, *Das politische Italienbild der Deutschen zwischen Aufklärung und europäischer Revolution von 1848* (Bibliothek des deutschen Instituts in Rom 59)(Tübingen 1984).

²⁵ Zie voor secundaire literatuur o.a.: Michael Knoche en Harald Tausch Hrsgs., *Von Rom nach Weimar. Carl Ludwig Fernow* (Tübingen 2000); Harald Tausch, *Entfernung der Antike. Carl Ludwig Fernow im Kontext der Kunsttheorie um 1800. Studien zur deutschen Literatur* Bd. 156 (Tübingen 2000). Zie ook: Wolfgang Reinbold, *Mythenbildungen und Nationalismus: "deutsche Jakobiner" zwischen Revolution und Reaktion (1789 - 1800). Freiburger Studien zur frühen Neuzeit* Bd. 3 (Bern 1999; oorspr. diss Fribourg 1997).

²⁶ Carl Ludwig Fernow, *Sitten- und Kulturgemälde von Rom* (Gotha 1802). Zie verder ook: *Gemälde der merkwürdigsten Hauptstädte von Europa. Ein Taschenbuch auf das Jahr 1803, enthaltend 'Ein Gemälde von Rom'* (Gotha 1802); *Römische Studien* 3 Bde. (1806-1808). En: Carl Ludwig Fernow, *"Rom ist eine Welt in sich". Briefe 1789–1808* Hrsgs. Margrit Glaser und Harald Tausch (Göttingen 2013).

²⁷ Voor secundaire literatuur over Seume: Inge Stephan, *Johann Gottfried Seume. Ein politischer Schriftsteller der deutschen Aufklärung* (Stuttgart 1973); Lothar Pikulik, 'Johann Gottfried Seume' in: Benno von Wiese Hrsg., *Deutsche Dichter des 18. Jahrhunderts* (Berlin 1977) 97 2-994; Jörg Drews, 'Johann Gottfried Seume' in: Gunter E. Grimm, Frank Rainer Max Hrsgs., *Deutsche Dichter 4* (Stuttgart 1989) 343-353; *Johann Gottfried Seume in seiner Zeit. Vorträge des Bielefelder Seume-Colloquiums 1989* (Bielefeld 1991); Gunter E. Grimm, Ursula Breymayer, Walter Erhart Hrsg., *"Ein Gefühl von freierem Leben": deutsche Dichter in Italien* (Stuttgart 1990) 103 e.v.; Stefan Oswald, *Italienbilder: Beiträge zur Wandlung der deutschen Italienauffassung 1770-1840. Germanisch-Romanische Monatsschrift. Beiheft 6* (1985) 45-61.

²⁸ Zie voor voor de opkomst van het wandelen, een cultuur- en mentaliteitshistorische revolutie, onder andere: Hans-Joachim Kertscher Hrsg., *Wanderzwang – Wanderlust. Formen der Raum- und Sozialerfahrung zwischen Aufklärung und Frühindustrialisierung* (Tübingen 1999); Stefan Oswald, *Italienbilder: Beiträge zur Wandlung der deutschen Italienauffassung 1770-1840. Germanisch-Romanische Monatsschrift. Beiheft 6* (1985) 47; Kaschuba, in Bausinger, *Reisekultur*, 165 e.v.; Joseph A. Amato, *On foot: a history of walking* (New York 2004). Zie ter vergelijking: Christ. Fried. Mylius, *Malerische Fussreise durch das südliche Frankreich und einen Teil von Ober-Italien* (Karlsruhe 1818-1819). Jörg Drews wijst er in zijn nawoord bij het reisverslag (*Spaziergang*, 448 e.v.) op dat Seume zeker niet elke kilometer lopend aflegde. Seume heeft af en toe ook gebruik gemaakt van de koets en van het schip, als dat onvermijdelijk was (bijvoorbeeld voor de overtocht Napels-Palermo naar Sicilië). Dit laatste betekent ook dat hij zuidelijk Italië niet bereisd heeft op zijn voettocht naar Sicilië, zoals vrijwel niemand trouwens voor 1890.

²⁹ Geraadpleegd is: J. G. Seume, *Spaziergang nach Syrakus im Jahre 1802* Jörg Drews Hrsg. (Frankfurt am Main und Leipzig 2001); J. G. Seume, *Spaziergang nach Syrakus im Jahre 1802* Albert Meier Hrsg. (München 1985; Oorspr: 1803)(2-e ed., Braunschweig und Leipzig 1805). Verder: J.G. Seume, *Mein Leben* (z.pl. z.j). In de negentiende eeuw zijn er maar liefst 15 drukken van de *Spaziergang* verschenen. Waarbij wel aangetekend moet worden dat in de receptie de brisante politieke lading naar de achtergrond verdween, ten gunte van de fascinatie voor het wandelaarsperspectief.

³⁰ J. G. Seume, *Spaziergang nach Syrakus im Jahre 1802* Jörg Drews Hrsg. (Frankfurt am Main und Leipzig 2001) 443-454.

³¹ Seume, *Spaziergang*, 444.

³² Idem, 443-454.

³³ Ironisch: de politieke radicaal Seume belandde, als militair, in zijn leven verschillende malen aan 'de verkeerde kant' van het front. Hij diende in verschillende legers die de vrijheid onderdrukten, zoals in het Engelse leger (in Canada) en in het Pruisische. Later kwam hij in Russische dienst. De *Vorrede* van Seumes reisverslag leest daarom als een soort verdedigingsrede van een gemankeerde revolutionair. Hij trachtte te rechtvaardigen dat hij zijn theologische studies had afgebroken, soldaat was geworden, waaraan 'de omstandigheden' schuldig waren, en liet de lezer duidelijk weten dat zijn Italië-reis de omslag zou gaan betekenen. Het was – zo benadrukte hij – zijn eerste echt vrije keuze: *Der letzte Gang nach Sicilien war vielleicht der erste ganz freie Entschluß von einiger Bedeutung* (Seume, *Spaziergang*, 14). Het verblijf in Italië was ook in persoonlijk opzicht dus voor Seume een keuze vóór de vrijheid.

³⁴ Seume was in het bezit van een imposante intellectuele bagage. Zijn kennis van de antieke literatuur en beschaving was formidabel. Na zijn mislukte studie theologie had hij rechten en geschiedenis gestudeerd. Zijn *Habilitatiosschrift* uit 1792 handelende over de vergelijking tussen de wapenering van de Romeinen en wapenering van militairen in zijn eigen tijd. Ook hier springt de comparatieve benadering in het oog: zijn poging om het heden en het verleden te vergelijken en op elkaar te betrekken.

³⁵ De term *Gegenreise* stamt uit Oswald, *Italienbilder*, 45-61.

³⁶ Zie o.a.: Seume, *Spaziergang*, 273 e.v.

³⁷ Zie bijvoorbeeld: Seume, *Spaziergang*, 291.

³⁸ Seume, *Spaziergang*, 368-9.

³⁹ Seume, *Spaziergang*, 272.

⁴⁰ Seume, *Spaziergang*, 296. De antieke beschaving als geheel leverde voor Seume dus geen model op voor navolging.

Collectief en individueel konden de antieken wel helpen de vrijheid te dienen: *Ein System des Naturrechts kann also aus den Alten auf keine Weise gewonnen werden, wohl aber läßt es sich durch Beispiele aus ihnen aufs vortrefflichste erläutern. ...* (Seume geciteerd in: Oswald, *Italienbilder*, 56). Seume lijkt ondanks alles te hebben geloofd in enkele 'voorbeeldige' individuen in het antieke verleden, die bijvoorbeeld voor de vrijheid hadden gevochten. Omgekeerd leverden de antieken modellen van

verdorvenheid, in het gevecht om de vrijheid.

⁴¹ Stefan Oswald, *Italienbilder. Beiträge zur Wandlung der deutschen Italienauffassung 1770-1840 Germanisch-Romanische Monatsschrift. Beiheft 6* (Heidelberg 1985); Wolfgang Altgeld, *Das politische Italienbild der Deutschen zwischen Aufklärung und europäischer Revolution von 1848* (Bibliothek des deutschen Instituts in Rom 59)(Tübingen 1984).

⁴² Zie: Heinz Duchhardt, *Mythos Stein. Vom Nachleben, von der Stillisierung und von der Instrumentalisierung des preußischen Reformers* (Göttingen 2008); Heinz Duchhardt, *Stein. Eine Biographie* (Münster 2007); Heinz Duchhardt Hrsg., *Stein. Die späten Jahre des preußischen Reformers 1815–1831* (Göttingen 2007); Franz Herre, *Freiherr vom Stein. Sein Leben, seine Zeit* (Köln 1973).

⁴³ Frh. v. Stein, *Briefe und amtliche Schriften*, Hrsg. von Walther Hubatsch 10 Bände (Stuttgart 1957–1974); Frh. v. Stein, *Denkwürdigkeiten und Briefe* Hrsg. von L. Lorenz (Berlin 1919).

⁴⁴ Haufe, *Deutsche Briefe aus Italien*, 240.

⁴⁵ Te denken valt met name aan: E.M. Arndts *Geist der Zeit* en ná 1815 aan de historiografische omzetting van dit soort denkbeelden in: Heinrich Luden (*Geschichte des Deutschen Volkes*, 1825-1837) en Wolfgang Menzel (*Geschichte der Deutschen*, 1825). Met dank aan Bert Overbeek, voor deze verwijzingen.

⁴⁶ Zie over de Vormärz in het algemeen en specifiek over het politieke denken daarbinnen: Norbert Otto Eke en Renate Werner Hrsgs., onder Mitarb. von Tanja Coppola, *Vormärz - Nachmärz: Bruch oder Kontinuität?: Vorträge des Symposiums des Forum Vormärz Forschung e.v. vom 19. bis 21. November 1998 an der Universität Paderborn. Vormärz-Studien Bd. 5* (Bielefeld 2000); Hans Fenske Hrsg., *Vormärz und Revolution, 1840-1849. Quellen zum politischen Denken der Deutschen im 19. und 20. Jahrhundert* Bd. 4. (Darmstadt 1976); Wolfgang Hardtwig, *Vormärz: der monarchische Staat und das Bürgertum* (München 1998; 4., aktualisierte Aufl.); Lars Lambrecht Hrsg., *Philosophie, Literatur und Politik vor den Revolutionen von 1848: zur Herausbildung der demokratischen Bewegungen in Europa. Forschungen zum Junghegelianismus Bd. 1* (Frankfurt am Main 1996); Helmut Koopmann, Martina Lauster Hrsgs., *Vormärzliteratur in europäischer Perspektive I: Öffentlichkeit und nationale Identität. Studien zur Literatur des Vormärz* Bd. 1 (Bielefeld 1996); Martina Lauster und Günter Oesterle Hrsgs. *Vormärzliteratur in europäischer Perspektive II: Politische Revolution, Industrielle Revolution, Ästhetische Revolution. Studien zur Literatur des Vormärz* Bd. 2 (Bielefeld 1998); Martina Lauster Hrsg., *Vormärzliteratur in europäischer Perspektive III: Zwischen Daguerreotyp und Idee. Studien zur Literatur des Vormärz* Bd. 3 (Bielefeld 2000); Hartmut Kircher und Maria Kłańska Hrsgs., *Literatur und Politik in der Heine-Zeit: die 48er Revolution in Texten zwischen Vormärz und Nachmärz* (Köln 1998); Udo Köster, *Literatur und Gesellschaft in Deutschland, 1830-1848: die Dichtung am Ende der Kunstperiode. Sprache und Literatur* 120 (Stuttgart 1984).

⁴⁷ Zie over deze relatie tussen Duitse romantiek, neokatholieke maatschappelijke idealen, conservatieve ideologie en middeleeuwen-verheerlijking: Matthias Klug, *Rückwendung zum Mittelalter?: Geschichtsbilder und historische Argumentation im politischen Katholizismus des Vormärz* (Paderborn 1995; oorspr. proefschr. Erlangen-Nürnberg, 1992 o.d.t.: *Der Rückgriff auf die Geschichte in den gesellschaftlichen Auseinandersetzungen des deutschen Katholizismus des Vormärz*); Jürgen Kühnel, Hans-Dieter Mück, Ulrich Müller Hrsg., *Mittelalter-Rezeption: gesammelte Vorträge des Salzburger Symposiums "Die Rezeption mittelalterlicher Dichter und ihrer Werke in Literatur, bildender Kunst und Musik des 19. und 20. Jahrhunderts"* (Göppingen : 1979); Jürgen Kühnel e.a. Hrsg., *Mittelalter-Rezeption II: gesammelte Vorträge des 2. Salzburger Symposiums "Die Rezeption des Mittelalters in Literatur, bildender Kunst und Musik des 19. und 20. Jahrhunderts"* (Göppingen 1982); Idem, *Mittelalter-Rezeption III: gesammelte Vorträge des 3. Salzburger Symposiums: "Mittelalter, Massenmedien, neue Mythen"* (Göppingen 1988); Irene von Burg e.a. Hrsg., *Mittelalter-Rezeption IV: Medien, Politik, Ideologie, Ökonomie: gesammelte Vorträge des 4. Internationalen Symposiums zur Mittelalter-Rezeption an der Universität Lausanne 1989* (Göppingen 1991); Peter Wapnewski Hrsg., *Mittelalter-Rezeption: ein Symposium. Zur Rezeption des Mittelalters. Germanistische Symposien. Berichtsbände 6* (Stuttgart 1986); James F. Poag, Gerhild Scholz-Williams Hrsg., *Das Weiterleben des Mittelalters in der deutschen Literatur* (Königstein/Ts. 1983). Als contrast: Helene M. Kastinger Riley, *Das Bild der Antike in der deutschen Romantik. German language and literature monographs 10* (Amsterdam 1981). Zie ook: Max Hollein und Christa Steinle Hrsg., *Religion, Macht, Kunst: die Nazarener. Schim-Kunsthalle* (Frankfurt, Köln 2005). Zie verder: hoofdstuk 1.

⁴⁸ Zie: Erika von Borries, *Wilhelm Müller. Der Dichter der Winterreise. Eine Biographie* (München 2007); Norbert Michels Hrsg., *Wilhelm Müller, eine Lebensreise* (Weimar 1994); Hans-Wolf Jäger, 'Müller, Wilhelm' in: *Neue Deutsche Biographie* (NDB) 18 (Berlin 1997) 320–322. Zie verder: Gunter E. Grimm, Ursula Brey Mayer, Walter Erhart Hrsgs., *"Ein Gefühl von freierem Leben": deutsche Dichter in Italien* (Stuttgart 1990); Gunter E. Grimm Hrsg., *Italien-Dichtung. Bd. 1.: Erzählungen von der Romantik bis zur Gegenwart. Bd. 2: Gedichte von der Klassik bis zur Gegenwart* (Stuttgart 1988); Stefan Oswald, *Italienbilder: Beiträge zur Wandlung der deutschen Italienauffassung 1770-1840 Germanisch-Romanische Monatsschrift. Beiheft 6* (1985) 107 e.v.

⁴⁹ Zie o.a.: *Liedern der Griechen* (1821), geschreven naar aanleiding van de opstand daar. Zie over de romantische variant van het neohellenisme verder: Helene M. Kastinger Riley, *Das Bild der Antike in der deutschen Romantik. German language and literature monographs 10* (Amsterdam 1981). De romantische insteek van Müller blijkt ook uit het feit dat de middeleeuwse kunst veelzijdig figureert in zijn boeken, als een soort tegenwicht tegen de dominantie van de classicistische en neo-classicistische iconen en kunstopvatting. Classicistische kunst – voor hem iets heel anders dan neohelleense kunst - diende volgens Müller ter versiering van paleizen en ter ondersteuning van de macht. Middeleeuwse kunst (en dus ook Griekse kunst) zouden daarentegen de 'levende' band met het volk en de eigen tijd niet uit het oog verloren hebben.

⁵⁰ Zie: Wilhelm Müller, *Werke, Tagebücher, Briefe in 5 Bänden und einem Registerband* Hrsg. von Maria-Vereina Leistner (Berlin 1994), daaruit vooral deel 3: *Rom, Römer, Römerinnen* (Inleiding: Bernd Leistner).

⁵¹ Wilhelm Müller reisde in 1818 door Italië, als wetenschappelijk begeleider van een Pruisische adellijke reiziger. Zijn doel

was het eigenlijk om Griekenland te bereiken en daar te gaan werken aan de bestudering van antieke inscripties. Müller zou Griekenland echter niet halen. In Rome brak hij met zijn reisgezel. Hij bleef daarop een jaar in Rome. Eenmaal terug in Duitsland schreef hij op basis van zijn aantekeningen zijn grillige en erg boeiende *Rom, Römer, Romerinnen*.

⁵² Oswald deed dit, in navolging van Müller zelf. Oswald, *Italienbilder*, 109.

⁵³ Zie Oswald: *Es erscheint in seiner Beschreibung als ein der Zeit enthobener Zustand glücklicher Beschränkung, als naturhaft in sich ruhende Existenz - mit einem Wort: als lebendige Idylle* (Oswald, *Italienbilder*, 109).

⁵⁴ *Werke*, 173-176.

⁵⁵ *Werke*, 296-298.

⁵⁶ *Werke*, 298-301.

⁵⁷ *Werke*, 276.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Werke*, 67-83.

⁶⁰ *Werke*, 24.

⁶¹ Grimm, II, 117.

⁶² Grimm, II, 117.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ *Werke*, 250-253. Zie ook: Grimm, II, 112.

⁶⁵ Opvallend is bijvoorbeeld dat Müller aan het einde van het gedicht heel *Burschenschaft*-achtig opriep tot het klinken van de glazen en het gemeenschappelijk zingen met *Duitse* vrienden. Dit stond veraf van Goethe's Rome-benadering.

⁶⁶ De hogere klassen uit Italië waren volgens Müller daarentegen veel te Europees georiënteerd en waren daarmee hun 'oorspronkelijkheid' kwijtgeraakt. Ze hadden zich als het ware losgebroken uit hun volk en nationale geschiedenis.

⁶⁷ Zie o.a.: *Werke*, 168.

⁶⁸ *Werke*, 176.

⁶⁹ Zie o.a.: Heinrich Laube, *Reisenovellen* 6 dln. (1834-37). De radicaal-liberale *Jung-Deutsche* Laube bereide in 1833 samen met geestverwant Karl Gutzkow Italië. Zie over de Italië-ervaringen van de laatste: Karl Ferdinand Gutzkow, *Gesammelte Werke: X: Zur Geschichte unserer Zeit. XI: Reiseindrücke aus Deutschland, der Schweiz, Holland und Italien* (1832-1873) (z.pl. z.j.). Bij beiden is inderdaad ook de mengeling van romantische poëtisering én realistische politieke kritiek te vinden.

⁷⁰ In vele (wetenschappelijke) edities beschikbaar. Zie: Heinrich Heine, *Werke* 4 Bde (Frankfurt am Main 1968) II 237-428; Heinrich Heine, *Reisebriefe und Reisebilder* (Berlin 1981); Heinrich Heine, *Reisebilder I 1824-1828* Bearb. von Sikander Singh, Christa Stöcker (Berlin 2009). Hier is naast de Insel-uitgave gebruikt en geciteerd naar de editie uit de huisbibliotheek van de auteur: Heinrich Heine, *Werke* (Tempel-Klassiker)(Wiesbaden z.j.) 737-917.

⁷¹ Oswald, 136 e.v.

⁷² Zie voor goede secundaire literatuur over *Italien* in relatie tot deze thematiek: Fritz J. Raddatz, *Bilder einer Reise. Heinrich Heine in Italien* (München und Luzern 1989); Guillaume van Gemert, *Heinrich Heine und der Wandel des Italienbildes: die Reise von München nach Genua im Spiegel kontemporärer Auslandsreisen deutscher Dichter* (Gardolo di Trento 1988; overdr. uit: *Italienische Reise: Reisen nach Italien* / Hrsg. Italo Michele Battafarano). Verder vooral: Oswald, *Italienbilder* (Heidelberg 1985).

⁷³ Over de Goethe-receptie ten tijde van de *Vormärz*: Detlev Kopp en Hans-Martin Kruckis Hrsg., *Goethe im Vormärz. Vormärz-Forschung Jahrbuch 2003* (Bielefeld 2004); Lothar Ehrlich, Hartmut Steinecke, Michael Vogt Hrsg., *Vormärz und Klassik. Vormärz-Studien 1* (Bielefeld 1999); Henk de Berg, *Kontext und Kontingenz: kommunikationstheoretische Überlegungen zur Literaturhistoriographie: mit einer Fallstudie zur Goethe-Rezeption des Jungen Deutschland* (Leiden 1994; Proefschrift Leiden); Helene M. Kastinger Riley, *Das Bild der Antike in der deutschen Romantik. German language and literature monographs* 10 (Amsterdam 1981).

⁷⁴ *Italien*, 780 e.v.

⁷⁵ Zie hierover: Walter Jaeschke Hrsg., *Philosophie und Literatur im Vormärz: der Streit um die Romantik (1820 - 1854)*(Hamburg 1995).

⁷⁶ Heinrich Heine, *Werke*, (Wiesbaden z.J.), *Italien* hoofdstuk 26, 780 e.v.

⁷⁷ Vgl: Lady Morgan, *Italy* 2 dl (London 1821); Mme. de Staël, *Corinne ou l'Italie* (z.pl, z.j). Vgl: Robert Casillo, *The empire of stereotypes: Germaine de Staël and the idea of Italy* (Basingstoke 2006).

⁷⁸ Helmut Koopmann, *Das Junge Deutschland: eine Einführung* (Darmstadt 1993); Wulf Wülfing, *Junges Deutschland: Texte - Kontexte, Abbildungen, Kommentar / Literatur-Kommentare* 10 (München etc. 1978); Alfred Estermann Hrsg., *Politische Avantgarde, 1830-1840: eine Dokumentation zum 'Jungen Deutschland'* (Frankfurt am Main 1972).

⁷⁹ Zie over deze thematiek: Christina Ujma Hrsg., *Wege in die Moderne: Reiseliteratur von Schriftstellerinnen und Schriftstellern des Vormärz. Jahrbuch Forum Vormärz Forschung* Jg. 14 (Bielefeld 2009); Norbert Otto Eke und Fritz Wahrenburg Hrsg., *Vormärz und Exil, Vormärz im Exil* (Bielefeld 2005); Wolfgang Bunzel, Peter Stein, Florian Vaßen Hrsgs., *Romantik und Vormärz: zur Archäologie literarischer Kommunikation in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Vormärz-Studien* Bd. 10 (Bielefeld 2003); Walter Hömberg, *Zeitgeist und Ideenschmuggel: die Kommunikationsstrategie des Jungen Deutschland* (Stuttgart 1975). Zie ook: Klett 3, 32-39, waaraan veel inzichten zijn ontleend.

⁸⁰ Vergelijk: Ludwig Börne *Briefe aus Paris* en *Monographie der deutschen Postschnecke* (waarin o.m. de revolutie in Parijs werd beschreven); Ferdinand Freiligrath en Levin Schücking *Das malerische und romantische Westphalen; de Reisenovellen* van Heinrich Laube; Hermann Fürst Pückler-Muskau *Briefe eines Verstorbenen en Vorletzter Weltgang von Semilasso*; Theodor Mundt *Spaziergänge und Weltfahrten*. Daarnaast reisverslagen en gedichten over reizen van: Freiligrath, Forster, Gutzkow, Immermann en Glaßbrenner. Zie ook: Heine's, *Atta Troll. Ein Sommernachtstraum* (1841-47), of *Deutschland. Ein*

Wintermärchen (1844).

⁸¹ Zie: Günter Baumann, *Poesie und Revolution: zum Verhältnis von Kunst und Politik im Werk Heinrich Heines. Europäische Hochschulschriften. Reihe 1, Deutsche Sprache und Literatur* Bd. 561 (Frankfurt am Main, Bern 1982); Joachim Bark Hrsg., *Heinrich Heine als politischer Schriftsteller: mit Materialien* (Stuttgart 1979).

⁸² Hierbij speelde mee dat Heines motief om naar Italië te reizen in augustus 1828 volstrekt anders was dan die van Goethe in 1786. Niet de behoefte om een existentiële, creatieve en relationele crisis te overwinnen, noch *Sehnsucht*, noch het verlangen naar *Bildung*, noch de wens om zich te spiegelen aan de groten uit het verleden, dreef Heine over de Alpen. Ook niet de wil *nicht die Badesaison (zu) versäumen*, wat Heine zelf als reden opgaf. Het was eerder persoonlijke tegenslag en de hoop een vastgelopen carrière vlot te trekken. Getuige ook een zin als deze: *Minder die Lust des Wanderns als die Qual persönlicher Verhältnisse treibt mich von hinnen* (Grimm, 157). Na een mislukte handelscarrière reisde Heine eerst naar München, om de redactie van een politiek tijdschrift van de uitgeverij Cotta op zich te nemen. Hij hoopte er op een professoraat. Het benodigde koninklijk besluit bleef uit. In afwachting ervan besloot Heine door Noord-Italië te gaan reizen. Hij wachtte dus feitelijk op een beslissing over zijn baan, en nam even vakantie. Geen wonder ook dat hij niet in Rome belandde, maar in het kuuroord Lucca. De Duitse zorgen en de politieke frustraties bleven op de achtergrond natuurlijk zo wel aanwezig: *Es war damals auch Winter in meiner Seele, Gedanken und Gefühle waren wie eingeschneit, es war mir so verdorrt und tot zu mute, dazu kam die leichte Politik, die Trauer um ein liebes gestorbenes Kind, ... und der Schnupfen* (Reise von ..., 746). Ook verhelderend: *ich gehe nach Italien, sammle mich, kehre gerüstet nach Norddeutschland zurück und bilde eine Schule* (Geciteerd in: Grimm, 158).

⁸³ *Italien*, 753.

⁸⁴ Thomas Brendel, *Zukunft Europa?: das Europabild und die Idee der internationalen Solidarität bei den deutschen Liberalen und Demokraten im Vormärz (1815-1848). Herausforderungen* Bd. 17 (Bochum 2005; oorspr. Diss Frankfurt am Main 2005).

⁸⁵ *Italien*, 916-917.

⁸⁶ *Italien*, 786-801.

⁸⁷ Zie voor dit exposé: *Italien*, 788-784.

⁸⁸ *Italien*, 788 e.v.

⁸⁹ *Italien*, 790.

⁹⁰ Zie de passage over Heine in Oswald, *Italienbilder*.

⁹¹ Zie: John A. Lynn, *Battle. A history of combat and culture. From Ancient Greece to Modern America* (2003). Daarin: 'The sun of Austerlitz: Romantic visions of decisive battle in nineteenth-century Europe' 179-218. Zie over dit thema ook: Jean Starobinski, *Zinnebeelden van de rede. Cultuurgeschiedenis van Europa rondom de Franse Revolutie* (Amsterdam 1991).

⁹² *Italien*, 737-747.

⁹³ Zie verder hoofdstuk 3. Vergelijk: Gustav Frank und Detlev Kopp Hrsgs., *"Emancipation des Fleisches": Erotik und Sexualität im Vormärz. Jahrbuch Forum Vormärz Forschung* Jg. 5 (Bielefeld 1999).

⁹⁴ Zie over de Maria-metafoor bij Heine verder: hoofdstuk drie.

⁹⁵ We hebben hier welbeschouwd niet met een 'historische sensatie' van doen, in de betekenis die Johan Huizinga of Frank Ankersmit hieraan hebben gegeven. Heine werd niet zozeer echt overrompeld door het verleden, of opgenomen in dat verleden, maar riep het verleden eerder zélf op, esceneerde het in feite, met daarachter onmiskenbaar politieke drijfveren. Zie over de historische sensatie/ervaring: Frank Ankersmit, *De sublieme historische ervaring* (Groningen 2007).

⁹⁶ *Italien*, 898.

⁹⁷ Zie hierover ook Heines: *Zur Geschichte der Philosophie und Religion in Deutschland* en zijn *Verschiedenartige geschichtsauffassung*.

⁹⁸ Een (seculier)religieuze achtergrond heeft Heines 'optimistische' geschiedsfilosofie zeker gehad. Zie: *Reisebilder*, 904-905. Zie verder over dit thema vooral: hoofdstuk 4.

⁹⁹ Oswald, *Italienbilder*, 141.

¹⁰⁰ Pas na 1890, met reisauteurs zoals O.J. Bierbaum, werd Heines ironische *Italien* weer een bron van inspiratie.

¹⁰¹ Zie over Franz Grillparzer en zijn verhouding tot de Oostenrijkse politiek en radicale literatuur: Hubert Lengauer, *Ästhetik und liberale Opposition: zur Rollenproblematik des Schriftstellers in der österreichischen Literatur um 1848. Literatur in der Geschichte, Geschichte in der Literatur* Bd. 17 (Wien 1989); Hanna Schneidl-Bubeniček Hrsg., *Vormärz: Wendepunkt und Herausforderung: Beiträge zur Literaturwissenschaft und Kulturpolitik in Österreich / Veröffentlichungen des Ludwig-Boltzmann-Institutes für Geschichte der Gesellschaftswissenschaften* Bd. 10 (Wien 1983); Madeleine Rietra Hrsg., *Jung Österreich: Dokumente und Materialien zur liberalen österreichischen Opposition 1835-1848. Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur* Bd. 43 (Amsterdam 1980). Zie verder: hoofdstuk 4.

¹⁰² Zie: Arnold Ruge, *Briefwechsel und Tagebücher aus den Jahren 1825 bis 1880* (P. Nerrlich Hrsg.) (Berlin-1886). Verder Idem, *Aus früherer Zeit* 3 (1836). Ruge bereisde Italië met zijn (ernstig zieke) vrouw in de jaren 1832-33.

¹⁰³ Anastasius Grün heette eigenlijk: Johann Alexander Graf von Auersperg. Zie voor zijn werk over Italië: Anastasius Grün, *Gesammelte Werke* (Berlin 1877).

¹⁰⁴ Georg Herwegh was als politiek radicaal en activist voortdurend in *Exil*. Zijn verblijven in Italië (o.a. 1843, 1846-47 en 1851) moeten mede in dat licht worden bezien. Zie: *Herwegh's Werke in drei Teilen*, Hrsg. Hermann Tardel. 1: *Gedichte eines Lebendigen. Mit einem Lebensbild*. 2: *Gedichte und kritische Aufsätze aus den Jahren 1839 und 1840*. 3: *Neue Gedichte* (Berlin 1909); Wolfgang Büttner, *Georg Herwegh, ein Sänger des Proletariats: der Weg eines bürgerlich-demokratischen Poeten zum Streiter für die Arbeiterbewegung*, mit einem Anhang ungedruckter Briefe von Georg Herwegh

und Dokumenten über Herweghs Verhältnis zur Arbeiterbewegung (Berlin 1976); Heidemarie Vahl und Ingo Fellrath, "Freiheit überall, um jeden Preis!": Georg Herwegh 1817 - 1875; Bilder und Texte zu Leben und Werk (Heinrich-Heine-Institut Bd. 1, Düsseldorf)(Stuttgart 1992); Georg Herwegh, *Werke und Briefe: kritische und kommentierte Gesamtausgabe* Hrsg. von Ingrid Pepperle in Verbindung mit Volker Giel 6 dln. (Bielefeld 2005-...); Georg Herwegh, *Werke und Briefe* Bd. 1. *Gedichte 1835-1848* bearb. von Volker Giel (Bielefeld 2006); *Werke und Briefe* Bd. 5. *Briefe 1832-1848* bearb. von Ingrid Pepperle, Heinz Pepperle, Norbert Rothe, Hendrik Stein (Bielefeld 2005).

¹⁰⁵ Vgl: E.H. Carr, *The romantic exiles. A nineteenth century portrait gallery* (Harmondsworth 1968; oorspr 1933).

¹⁰⁶ Er is veel goede literatuur over 1848 en de Italiaanse eenwording, zie: Alberto Mario Banti, *Il Risorgimento Italiano* (Roma 2008); Michael Morrogh, *The unification of Italy* (Basingstoke 2002; 2nd ed.); Derek Beales and Eugenio F. Biagini, *The Risorgimento and the unification of Italy* (London 2002; 2nd ed.); Roberto Balzani (a cura di), *Il lungo Risorgimento: la nascita dell'Italia contemporanea (1770-1922)*(Milano 1999). Vert. van Gilles Pécout, *Naissance de l'Italie contemporaine (1770-1922)*(Paris 1997); Martin Clark, *The Italian risorgimento. Seminar studies in history* (London 1998); Lucy Riall, *The Italian risorgimento: state, society and national unification* (London 1994); Rudolf Lill, *Geschichte Italiens in der Neuzeit* (Darmstadt 1988); Jaap van Osta, *Geschiedenis van het moderne Italië. Tussen liberalisme en fascisme* (Rijswijk 1989); Giuliano Procacci, *History of the Italian People* (Londen 1968). Met name op basis van het uitstekende werk van Lill is onderstaande passage geschreven.

¹⁰⁷ Zie over 1848 en de reactie erop: Helgard Fröhlich, Margarete Grandner, Michael Weinzierl Hrsgs., *1848 im europäischen Kontext. Querschnitte Bd. 1* (Wien 1999) en Wolfgang Hardtwig Hrsg., *Revolution in Deutschland und Europa 1848/49* (Göttingen 1998). Verder: Hartmut Kircher und Maria Kľańska Hrsgs., *Literatur und Politik in der Heine-Zeit: die 48er Revolution in Texten zwischen Vormärz und Nachmärz* (Köln 1998); Patrick Bahners und Gerd Roellecke Hrsgs., *1848, die Erfahrung der Freiheit. Motive, Texte, Materialien* Bd. 83 (Heidelberg 1998); Christof Dipper und Ulrich Speck Hrsgs., *1848: Revolution in Deutschland* (Frankfurt am Main 1998); Udo Köster, *Literatur und Gesellschaft in Deutschland, 1830-1848: die Dichtung am Ende der Kunstperiode. Sprache und Literatur* 120 (Stuttgart 1984).

¹⁰⁸ Zie over het thema van de Duits-Italiaanse beeldvorming en de concrete wederzijdse politieke beïnvloeding tussen 1848 en 1890: Arnold Esch und Jens Petersen Hrsg., *Deutsches Ottocento. Die deutsche Wahrnehmung Italiens im Risorgimento. Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom* Bd. 94 (Tübingen 2000); Jens Petersen, *Italienbilder – Deutschlandbilder: gesammelte Aufsätze* (Köln 1999); Angelo Ara, Rudolf Lill Hrsgs., *Immagini a confronto: Italia e Germania* (Bologna en Berlin 1991), met daarin o.a. de volgende essays H. Schmidt-Bergmann, 'Politische Dimensionen in literarischen Italienbildern: Klassik, Romantik, Junges Deutschland', F. D. Peruta, 'Italia e Germania nel 1859-61: le discussioni in campo democratico', W. Altgeld, 'Einige Beobachtungen zum deutschen politischen Italieninteresse vor 1848', U. Corsini, 'Il problema tedesco nell'immagine italiana tra il 1848 e il 1870', J. Petersen, 'Das deutsche politische Italienbild in der Zeit der nationalen Einigung', O. Weiß, 'Das Deutschlandbild der Italiener von der Schlacht bei Königgrätz bis zur Reichsgründung. Konstanz und Wandel von Stereotypen', T. Heydenreich, 'Politische Dimensionen im literarischen Italienbild: die zweite Hälfte des 19. Jahrhunderts', F. J. Bauer, 'Einige Bemerkungen zu den Italienbildern deutscher Künstler'. Verder: Jens Petersen, 'Risorgimento und Italienischer Einheitsstaat im Urteil Deutschlands nach 1860' in: *Historische Zeitschrift* 234 (München 1982) 63-99; *Die deutsch-italienischen Beziehungen im Zeitalter des Risorgimento, Deutsch-Italienischer Historikertag, Braunschweig, 24-28 Mai 1968* (1970), met daarin o.a.: A. Wandruska, 'Liberalismus und nationalismus in der deutschen und italienischen Einigungsbewegung', 58 e.v.; Th. Schieder, 'Das Italienbild der deutschen Einigungsbewegung' in: *Studien zur deutsch-italienischen Geistesgeschichte* (Köln, Graz 1959) 141-162; Ernst Portner, *Die Einigung Italiens im Urteil liberaler deutscher Zeitgenossen* (Bonn 1959), met daarin hoofdstukken over: *Cavour im Spiegel der Preussischen Jahrbücher, Das italienische Risorgimento im Urteil der Grenzboten, Der Deutsche Nationalverein und die italienische Frage, Heinrich von Treitschke und Italien*. Sabine Behrenbeck, *Inszenierungen des Nationalstaats: politische Feiern in Italien und Deutschland seit 1860/71* (2000); Oliver Janz, *Centralismo e federalismo tra Otto e Novecento: Italia e Germania* (1997); Joachim Scholyseck, *Alliierter oder Vassal? Italien und Deutschland in der Zeit des Kulturkampfes und der 'Krieg-in-Sicht'Krise 1875* (Köln, Weimar, Wien 1994).

¹⁰⁹ Zie het citaat van Herwegh in 2.2.

¹¹⁰ Werner Kaegi, *Jacob Burckhardt. Eine Biographie. 7 Bände* (Basel 1947-1982) II, 580.

¹¹¹ Ibidem.

¹¹² Erg boeiende Duitse bronteksten zijn in dit verband: Kurd von Schlözer, *Römische Briefe 1864-1869* (z.p.l., z.j.); *Denkwürdigkeiten des Fürsten Chlodwig zu Hohenlohe-Schillingsfürst* Friedrich Curtius Hrsg. (Stuttgart, Leipzig 1906); Bernhard Fürst von Bülow, *Denkwürdigkeiten. Jugend und Diplomatenejahre* (Berlin 1931).

¹¹³ Zie over het conservatisme in de Duitstalige cultuur rond 1850: Bernd Heydenreich Hrsg., *Politische Theorien des 19. Jahrhunderts: Konservatismus, Liberalismus, Sozialismus* (Berlin 2002); Kurt Lenk, *Deutscher Konservatismus* (Frankfurt etc. 1989); Dirk Stegmann, Bernd-Jürgen Wendt, Peter-Christian Witt Hrsgs., *Deutscher Konservatismus im 19. und 20. Jahrhundert: Festschrift für Fritz Fischer zum 75. Geburtstag und zum 50. Doktorjubiläum* (Bonn 1983).

¹¹⁴ Uiteraard moest hier een keuze worden gemaakt. Zie voor andere conservatieve (en liberale) Duitstalige reizigers die in 1848 in Rome verbleven en daarover schreven: Lucia Tresoldi, *Viaggiatori tedeschi in Italia, 1452-1870. Saggio bibliografico* 2 dl (Roma 1975-1977).

¹¹⁵ Zie over het interessante intellectuele klimaat in Bazel, dat zich inderdaad duidelijk tegenover 'Berlijn' plaatste: Lionel Gossman, *Basel in the age of Burckhardt. A study in unseasonable ideas* (Chicago 2000); Lionel Gossman, 'De nukkige uithoek van Europa. Bazel, Bachofen, Burckhardt' in: Jo Tollebeek, Frank Ankersmit en Wessel Kruul eds., *Romantiek en historische cultuur* (Groningen 1996) 323-345.

¹¹⁶ N.B.: Bachofen en Burckhardt spraken elkaar wel in Bazel, maar van wederzijdse beïnvloeding, sympathie of van een echte correspondentie is nooit sprake geweest. Burckhardt liet zich zelfs laatdunkend uit over het werk van Bachofen, dat hij te romantisch en specuaalief vond. Bachofen schreef op zijn beurt over Burckhardt: *Mir ist der Mann seines dämonischen Mazzinismus wegen ungeheuerlich* (Kaegi III, 177). Een opmerkelijk verwijt aan de conservatieve Burckhardt.

¹¹⁷ Zie: J.J. Bachofen, *Gesammelte Werke. Mit Benutzung des Nachlasses herausgegeben von Karl Meuli* (Basel 1943 – 1967).

¹¹⁸ Bachofens nadruk op de matriachale kant van de vroege antieke beschaving heeft veel aandacht gekregen. Zie o.a.: Uwe Wesel, *Der Mythos vom Matriarchat. Über Bachofens Mutterrecht und die Stellung von Frauen in frühen Gesellschaften vor der Entstehung staatlicher Herrschaft* (Frankfurt am Main 1980); Peter Davies, *Myth, Matriarchy and Modernity, Johann Jakob Bachofen in German Culture 1860–1945* (Berlin en New York 2010). Voor de bronteksten: J.J. Bachofen, *Das Mutterrecht: eine Untersuchung über die Gynaiokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur* (Stuttgart 1861). Vgl: *Das Mutterrecht. Eine Untersuchung über die Gynaiokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur. Eine Auswahl.* Hrsg. v. Hans-Jürgen Heinrichs (1997).

¹¹⁹ Zie hierover o.a.: Lionel Gossmann, 'Basle, Bachofen and the Critique of Modernity in the Second Half of the Nineteenth Century' in: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 47 (1984) 136-185; Reinhard Lullies, Wolfgang Schiering, *Archäologenbildnisse. Porträts und Kurzbiographien von Klassischen Archäologen deutscher Sprache* (Mainz 1988) 41–42.

¹²⁰ Zie o.a.: *Johann Jakob Bachofens Gesammelte Werke.* Karl Meuli, Max Burckhardt, José Dörig, Johannes Dörmann Hrsgs., deel IX *Reiseberichte, Autobiographie, Varia* (Andreas Cesana, Fritz Graf Hrsgs. (2015). Het bevat de dagboeken van zijn reis naar de Peloponnesos en Noord-Griekenland en Zuid-Italië, en de uitgewerkte reisaantekeningen die bekend zijn onder de naam *Griechische Reise* und *Reise in Südetrurien*. Daarnaast is opgenomen de autobiografie uit 1854. Zie verder ook: Johann Jakob Bachofen, *Briefe* Fritz Husner Hrsg. (= *Johann Jakob Bachofens gesammelte Werke*, Band 10)(Basel en Stuttgart 1967).

¹²¹ Zie voor een analyse hiervan ook: Henk de Jong, *Mutter und Heimat. Bazel en Italië. Johann Jakob Bachofen, Jacob Burckhardt en Friedrich Nietzsche* (Eindscripctie RUG).

¹²² Bachofen bewerkte in dit stuk aantekeningen die hem werden toegezonden door de Boheemse schilder Wilhelm Kandler die hij in Rome had ontmoet. Het leeuwendeel van de gebeurtenissen heeft hij echter ook met eigen ogen aanschouwd.

¹²³ Dit is o.a. de visie van Lionel Gossmann op Bachofen, zoals verwoord staat in: Idem, 'Basle, Bachofen and the Critique of Modernity in the Second Half of the Nineteenth Century' in: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 47 (1984) 136-185.

¹²⁴ Zie het nawoord van Max Burckhardt in: Bachofen, I, Anhang.

¹²⁵ Zie over deze thematiek (de religieuze lading van de omgang met het verleden) verder hoofdstuk 4.

¹²⁶ Zie voor Burckhardts Italië-reizen vooral: Werner Kaegi, *Jacob Burckhardt. Eine Biographie. 7 Bände* (Basel 1947-1982)

en: Jacob Burckhardt, *Briefe.* Max Burckhardt Hrsg. (Frankfurt am Main 1949-1994).

¹²⁷ Jacob Burckhardt was in ieder geval in Italië in de jaren 1838-39, 1846, 1847-48, 1853-54, 1855, 1857, 1861, 1875, 1876, 1878, 1881, 1883 en 1887.

¹²⁸ Jacob Burckhardt, *Briefe.* Max Burckhardt Hrsg. (Frankfurt am Main 1949-1994). *Jacob Burckhardt als politischer Publizist: mit seinen Zeitungsberichten aus den Jahren 1844-45. Aus dem Nachlass E. Dürrs Hrsg. von Werner Kaegi* (Zürich 1937).

¹²⁹ Mede hierom aarzelde Alan Kahan om Jacob Burckhardt (die in zijn jonge jaren inderdaad wel sympathie koesterde voor het liberalisme) conservatief te noemen. Hij gebruikte liever de term 'aristocratisch liberalisme'. Zie: Alan S. Kahan, *Aristocratic liberalism: the social and political thought of Jacob Burckhardt, John Stuart Mill, and Alexis de Tocqueville* (New York 1992).

¹³⁰ Burckhardt meende in een *Revolutionszeitalter* te leven. Hij verwachtte (zeker na 1860) dat na deze golf van revoluties de liberale democratieën na een zelfuitgelokte chaotische tussenfase uiteindelijk zouden omslaan in (militaire) dictaturen. De nieuwe machthebbers (Napoleon III en later Bismarck met name) waren met hun *Caesarisme* toonbeeld van deze tendens in de moderne wereld, waarbinnen uiteindelijk centralisme, militarisme en liberalisme zich zouden gaan vermengen. De industrie zou erin als militair apparaat worden georganiseerd, de wetenschap eveneens, het leger omgekeerd als een industriële organisatie. In de woorden van Burckhardt: *Der Militärstaat muß Großfabrikant werden*, (Kaegi VII, 122) en alles kreeg een: *bis in alles Detail durchgebildeten Zweckmässigkeit des Militärwesens.* Want: *Letzteres muss nun das Muster alles Daseins werden.* Hij geloofde in de komst van een nationale, gecentraliseerde, bureaucratische en geüniformeerde overheid, een subtiele despotie, zonder gezicht, die de staat zou gaan leiden als een commerciële onderneming, met gedoseerd geluk voor de massa's, en disciplinerende promotiemogelijkheden voor de rest. Dat verafschuwde hij. Zie: Jacob Burckhardt, *Werke: kritische Gesamtausgabe.* Bd. 28 *Geschichte des Revolutionszeitalters.* *Aus dem Nachlaß Hrsg. von Wolfgang Hardtwig ...* [et al.] (München Basel 2009).

¹³¹ Burckhardt noemde zijn eigen *Weltgeschichtliche Betrachtungen* ook niet voor niets een *Sturmlehre*. Zie hierover: Jacob Burckhardt, *Aesthetik der bildenden Kunst; Über das Studium der Geschichte: mit dem Text der "Weltgeschichtlichen Betrachtungen" in der Fassung von 1905. Werke: kritische Gesamtausgabe* Bd. 10. *Aus dem Nachlaß Hrsg. von Peter Ganz* (München Basel 2000); Jacob Burckhardt, *Ueber das Studium der Geschichte. Der Text der weltgeschichtlichen Betrachtungen' auf Grund der Vorarbeiten von Ernst Ziegler nach den Handschriften Hrsg. von Peter Ganz* (München 1982); Jacob Burckhardt, *Weltgeschichtliche Betrachtungen: über geschichtliches Studium.* Hrsg. von Jacob Oeri *Gesammelte Werke* 4 (Basel etc. 1978).

¹³² Zie voor goede secundaire literatuur die deze interpretatie onderschrijft: Laura Bazzicalupo, *Il potere e la cultura. Sulle*

riflessioni storico-politiche di Jacob Burckhardt (Napoli 1990); Hans Rudolf Guggisberg Hrsg., *Umgang mit Jacob Burckhardt. Zwölf Studien.* (= *Beiträge zu Jacob Burckhardt*; Bd. 1). (München 1994); Horst Günther, „*Der Geist ist ein Wühler*“. Über *Jacob Burckhardt* (Frankfurt am Main 1997); René Teuteberg, *Wer war Jacob Burckhardt?* (Basel 1997); Karl Löwith, *Jacob Burckhardt* (= Löwith: *Sämtliche Schriften*; Bd. 7)(Stuttgart 1984), maar toch vooral: Lionel Gossman, *Basel in the age of Burckhardt. A study in unseasonable ideas* (Chicago 2000).

¹³³ Talloze edities ervan zijn verschenen. De meest recente wetenschappelijke editie is: Jacob Burckhardt, *Werke: kritische Gesamtausgabe* Bd. 4: *Die Cultur der Renaissance in Italien: Ein Versuch* (Basel, München 2018). Zie ook: Jacob Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien: ein Versuch* (Stuttgart 1988). Vgl: Jacob Burckhardt, *Werke: kritische Gesamtausgabe. Die Kunst der Renaissance* 2 dl (München Basel 2006).

¹³⁴ Zie hierover o.a.: Volker Reinhardt, *Jacob Burckhardt und die Erfindung der Renaissance: ein Mythos und seine Geschichte* (Bern 2002); E. M. Janssen, *Jacob Burckhardt und die Renaissance* (Assen 1970).

¹³⁵ Deze redenering, dat menselijke vrijheid samenhangt met de ruimte die ontstaat (of ontbreekt) binnen een spanningsveld van drie polen die in permanente wisselwerking tot elkaar staan (politiek, religie en cultuur), ligt ook aan de basis van Burckhardts *Weltgeschichtliche Betrachtungen* en zijn *Griechische Kulturgeschichte*.

¹³⁶ *Ibidem*.

¹³⁷ Dit is een boeiende zin. Net als de hoofdstuktitel 'De staat als kunstwerk' wordt hieruit duidelijk dat Burckhardt kunstwerken én staten heeft opgevat als 'bewust vormgegeven thema's en gedachten'.

¹³⁸ Vergelijkbare denkbelden in: Wolfgang Hardtwig, in Buck, 16.

¹³⁹ Nogmaals: het thema van de Duits-Italiaanse beeldvorming en de concrete wederzijdse politieke beïnvloeding tussen 1848 en 1890 is erg goed bestudeerd. Zie erover: Arnold Esch en Jens Petersen Deutsches Hrsg., *Deutsches Ottocento. Die deutsche Wahrnehmung Italiens im Risorgimento. Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom* Bd. 94 (Tübingen 2000); Jens Petersen, *Italienbilder – Deutschlandbilder: gesammelte Aufsätze* (Köln 1999); Angelo Ara, Rudolf Lill Hrsgs., *Immagini a confronto: Italia e Germania* (Bologna en Berlijn 1991). Verder: Jens Petersen, 'Risorgimento und Italienischer Einheitsstaat im Urteil Deutschlands nach 1860' in: *Historische Zeitschrift* 234 (München 1982) 63-99; *Die deutsch-italienischen Beziehungen im Zeitalter des Risorgimento, Deutsch-italienische Historikertag, Braunschweig, 24-28 Mai 1968* (1970), met daarin o.a.: A. Wandruska, 'Liberalismus und Nationalismus in der deutschen und italienischen Einigungsbewegung', 58 e.v.; Th. Schieder, 'Das Italienbild der deutschen Einheitsbewegung' in: *Studien zur deutsch-italienischen Geistesgeschichte* (Köln, Graz 1959) 141-162; Ernst Portner, *Die Einigung Italiens im Urteil liberaler deutscher Zeitgenossen* (Bonn 1959), met hoofdstukken over: *Cavour im Spiegel der Preussischen Jahrbücher, Das italienische Risorgimento im Urteil der Grenzboten, Der Deutsche Nationalverein und die italienische Frage, Heinrich von Treitschke und Italien*. Ook van belang: Sabine Behrenbeck, *Inszinierungen des Nationalstaats: politische Feiern in Italien und Deutschland seit 1860/71* (2000); Oliver Janz, *Centralismo e federalismo tra Otto e Novecento: Italia e Germania* (1997); Joachim Scholyseck, *Alliierter oder Vasall? Italien und Deutschland in der Zeit des Kulturkampfes und der 'Krieg-in-Sicht'Krise 1875* (Köln, Weimar, Wien 1994).

¹⁴⁰ Hierover sterk (hoewel het boek als geheel misschien inmiddels wel verouderd is): de opmerkingen van Golo Mann in zijn *Deutsche Geschichte*, 295-303.

¹⁴¹ Zie over het Duitse liberalisme en de ontwikkeling ervan in zijn algemeenheid: Lothar Gall Hrsg., *Bürgertum und bürgerlich-liberale Bewegung in Mitteleuropa seit dem 18. Jahrhundert. Historische Zeitschrift*, Bd. 17. (München 1997); Lothar Gall Hrsg., *Liberalismus* (Königstein 1985)(3. erw. Aufl; 1-e ed. 1976); Lothar Gall, Rainer Koch Hrsgs., *Der europäische Liberalismus im 19. Jahrhundert: Texte zu seiner Entwicklung* 4 dln. (Frankfurt a.M. etc. 1981); Lothar Gall, Dieter Langewiesche Hrsgs., *Liberalismus und Region: zur Geschichte des deutschen Liberalismus im 19. Jahrhundert*. In: *Historische Zeitschrift. Beiheft* 19 (München 1995); Dieter Langewiesche Hrsg., *Europäischer Liberalismus* (Göttingen 2003); Dieter Langewiesche, *Liberalismus in Deutschland* (Frankfurt am Main 1988); Wolfgang J. Mommsen, 'Der deutsche Liberalismus zwischen "klassenloser Bürgergesellschaft" und "Organisiertem Kapitalismus". Zu einigen neueren Liberalismusinterpretationen' in: *Geschichte und Gesellschaft: Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft* 1978 vol. 4 1 (1978) 77; Bernd Heidenreich Hrsg., *Politische Theorien des 19. Jahrhunderts: Konservatismus, Liberalismus, Sozialismus* (Berlin 2002).

¹⁴² Zie voor bronvermeldingen en secundaire literatuur de passage over Ernst Förster in hoofdstuk een.

¹⁴³ Ernst Förster, *Handbuch für Reisende in Italien* II, 200.

¹⁴⁴ Förster stond hierin niet alleen. Vrij algemeen gold in het Duitse taalgebied Mazzini als een aartsgevaarlijke revolutionair en Garibaldi als een onberekenbare vechtersbaas (ondanks zijn status van volksheld). Voor goede secundaire literatuur over de receptie / constructie van Mazzini en Garibaldi, zie: Lucy Riall, *Garibaldi: invention of a hero* (New Haven 2007); *Giuseppe Garibaldi e il suo mito: atti del LI Congresso di storia del Risorgimento italiano. Istituto per la Storia del Risorgimento Italiano Atti dei congressi* vol. 20 (Roma 1984); C.A. Bayly and Eugenio F. Biagini Giuseppe eds., *Mazzini and the globalization of democratic nationalism 1830-1920. Proceedings of the British Academy* 152 (Oxford 2008).

¹⁴⁵ Zie voor bronvermeldingen en secundaire literatuur de passage over de Baedeker in hoofdstuk een.

¹⁴⁶ Zie voor bronvermeldingen en secundaire literatuur de passage over de *Moderne Cicerone* in hoofdstuk een.

¹⁴⁷ *Moderne Cicerone. Rom*, 211.

¹⁴⁸ Zie over Mommsen in zijn algemeenheid: Stefan Rebenich, *Theodor Mommsen: eine Biographie* (München 2002); Josef Wiesehöfer, Henning Börm (Hrsg.), *Theodor Mommsen: Gelehrter, Politiker und Literat* (Stuttgart 2005); Alexander Demandt, 'Mommsen, Theodor' in: *Neue Deutsche Biographie* (NDB) 18 (Berlin 1997) 25-27; Lothar Wickert, *Theodor Mommsen 4 Bände* (Frankfurt/Main 1959-1980); Joachim Fest, 'Pathetiker der Geschichte und Baumeister aus

babylonischem Geist. Theodor Mommsens zwei Wege zur Geschichte' in: Idem, *Wege zur Geschichte. Über Theodor Mommsen, Jacob Burckhardt und Golo Mann* (Zürich 1992); Alfred Heuß, *Theodor Mommsen und das 19. Jahrhundert* (Kiel 1956; Nachdr. Stuttgart 1996); Albert Wucher, 'Theodor Mommsen' in: Hans Ulrich Wehler Hrsg., *Deutsche Historiker* (Göttingen 1973) 383-400.

¹⁴⁹ Zie Karl Zangemeister, *Theodor Mommsen als Schriftsteller. Ein Verzeichnis seiner Schriften* (Berlin 1905).

¹⁵⁰ Vgl: 'Die lombardische und schleswigsche Frage' in: *Schleswig-Holsteinische Zeitung*, 2 sept 1848.

¹⁵¹ Zie: Lothar Wickert, *Theodor Mommsen IV. Grösse und Grenzen* (Frankfurt am Main 1980).

¹⁵² Lothar Wickert Hrsg., *Theodor Mommsen - Otto Jahn. Briefwechsel 1842 bis 1868* (Frankfurt am Main 1962).

¹⁵³ Zie: *La Perseveranza*, Milaan, 10-8-1870; *Il Secolo*, Milaan, 20-8-1870. Deze krantartikelen werden samen (met als titels *La Guerra en La Pace*) opgenomen in een brochure, die onder de overkoepelende titel *Agli Italiani Teodoro Mommsen* verscheen op 30-8-1870.

¹⁵⁴ Wickert stelt overigens (IV, 170-179) dat de tekst atypisch is voor Mommsen, gezien de agressieve toon. Hij suggereert dat de Pruisische regering er de hand in had.

¹⁵⁵ Wickert, IV, 56.

¹⁵⁶ Deze inzichten over Mommsens *Römische Geschichte* ontleen ik met name aan het uitmuntende: A. B. Overbeek, *Realistische geschiedschrijving: Theodor Mommsens Römische Geschichte* (Groningen, 2005; diss. Universiteit Groningen). Ook de rest van de passage leunt er sterk op.

¹⁵⁷ Zie: Stefan Rebenich, 'Theodor Mommsens „Römische Geschichte“' in: E. Stein-Hölkeskamp, K.-J. Hölkeskamp Hrsgs., *Erinnerungsorte der Antike. Die römische Welt* (München 2006) 660-676; Karl Christ, *Theodor Mommsen und die „Römische Geschichte“*. Band 8 von: *Theodor Mommsen, Römische Geschichte* (München 1976; 6. Auflage 2001).

¹⁵⁸ Voor wie de nuance zoekt, wordt sterk aanbevolen: Overbeek, *Realistische geschiedschrijving*. Daaruit komt heel goed naar voren dat Mommsens duiding van de Italische 'eenwording' onder de Romeinen uiterst complex was, en zeker niet altijd één op één parallellen vertoonde met de contemporaine Duitse eenwordingsproblematiek. Zie ook: Albert Wucher, 'Theodor Mommsen'. Daarin wordt sterker benadrukt dat Mommsen de Romeinse geschiedenis als nationale geschiedenis heeft geïnterpreteerd en beschreven; als een eenwordingsgeschiedenis en staatsvormingsgeschiedenis tegelijkertijd. In de inleiding op de *Römische Geschichte* heette het niet voor niets ook: *Geschichte Italiens*. De nationale eenwording was voor Mommsen volgens Wucher niets minder dan de realisatie van het hoogste historische doel dat een volk kon hebben, én een bijdrage aan de ontwikkeling van de mensheid. De Grieken was het nimmer gelukt om deze 'historische opdracht' te vervullen, de Romeinen wél. Aan Ulrich Wilamowitz-Moellendorff schreef Mommsen dat de Griekse *Kleinstaaterei* hem met afschuw vervulde (Wucher in: Wehler, 16).

¹⁵⁹ Zie over de Caesar-receptie in Duitsland, en die van Mommsen in het bijzonder: Karl Christ, *Von Caesar zu Konstantin: Beiträge zur römischen Geschichte und ihrer Rezeption* (München 1996); Karl Christ, *Caesar. Annäherungen an einen Diktator* (München 1994).

¹⁶⁰ Vgl: Heuß, 64.

¹⁶¹ Wucher, 397.

¹⁶² Heuß, 78.

¹⁶³ Nogmaals, deze passage leunt sterk op: A. B. Overbeek, *Realistische geschiedschrijving: Theodor Mommsens Römische Geschichte* (Groningen, 2005; diss. Universiteit Groningen). Over het politieke en literaire realisme in Duitsland in zijn algemeenheid, zie verder: Reinhold Grimm, Jost Hermand Hrsg., mit Beitr. von Klaus L. Berghahn, *Realismustheorien in Literatur, Malerei, Musik und Politik* (Stuttgart 1975); Georg Kurscheidt, *Engagement und Arrangement: Untersuchungen zur Roman- und Wirklichkeitsauffassung in der Literaturtheorie vom Jungen Deutschland bis zum poetischen Realismus Otto Ludwigs* (Bonn 1980).

¹⁶⁴ Wucher, 16.

¹⁶⁵ Wucher, 10.

¹⁶⁶ Heuß, 55. Zie eventueel: Fritz Sturm, *Theodor Mommsen. Gedanken zu Leben und Werk des großen deutschen Rechtshistorikers* (Karlsruhe 2006); Wilfried Nippel und Bernd Seidensticker Hrsgs., *Theodor Mommsens langer Schatten. Das römische Staatsrecht als bleibende Herausforderung für die Forschung* (Hildesheim 2005).

¹⁶⁷ Wucher, 23.

¹⁶⁸ Wucher, 399.

¹⁶⁹ Heuß, 10.

¹⁷⁰ Vgl: Heus, 10 en Wucher, 386.

¹⁷¹ N.B. de afkeer van Mommsen van de Etrusken had waarschijnlijk ook veel te maken met het feit dat zij een andere taal spraken en daarmee niet tot het Latijnse volk (en de 'nationale' geschiedenis daarvan) konden worden gerekend.

¹⁷² De term 'nationaal-liberaal' wordt in onderstaande passage bewust zeer ruim opgevat, eerlijk gezegd ook bij gebrek aan een betere term, ter karakterisering van de grote groep 'ontnuchterde' liberale burgers die overduidelijk na 1850-60 een klein-Duitse staat nastreefden en dit deden met een beroep op een sterker historiserende en idealistische wijze van denken dan de 'klassieke' links-liberalen en politiek-radicalen. Het monddie geregeld uit in een conservatief soort populisme, zoals bij Treitschke en Grimm, met uitgesproken neoromantische trekken. Er is uiteraard ook een veel nauwere definitie mogelijk van nationaal-liberaal. Die verwijst naar de liberalen die vanaf 1867 de nationaal-liberale partij vormden, bereid waren met Bismarck samen te werken, en binnen het Pruisisch-Duitse staatsbestel streefden naar parlementarisering en rechtstatelijke verbeteringen. Hier wordt de term dus breder opgevat, vanuit de overtuiging dat veel Duitse Italië-reizigers nog steeds 'liberaal' dachten maar daarbij onmiskenbaar 'historisch-nationalistischer' redeneerden

dan voor ongeveer 1860.

¹⁷³ Zie hierover de al eerder genoemde literatuur over de *Risorgimento*.

¹⁷⁴ G. Talamo, G. Bonetta, *Roma nel Novecento* (Bologna 1987); Christopher Hibbert, *Rome. The biography of a city* (Londen 1985). Illustratief vooral ook de vele prent- en fotoboeken die hiervan getuigen. Zie o.a.: J. Garms, *Vedute di Roma dal medioevo all'800* (Napels 1995); C. Bertelli, G. Bollati red., *Storia d'Italia. Annali* II, 1-2. *L'Immagine fotografica 1845-1945* (Turijn 1972); Armando Ravaglioli, *Roma ieri e oggi. Immagini a confronto* (Roma 1982); Paolo Portoghesi, *Roma un'altra città* (Roma 1981).

¹⁷⁵ Zie hierover o.a.: C. Brice, B. Tobia, V. Vidotto eds., *Roma: la capitale e la città 1870-1914* (Rome 1999); A.-M. Seronde-Babonau, *De l'urbs al la ville: Rome. Croissance d'une capitale* (Aix-en-Provence 1980); M. Sanfilippo, *Le tre città di Roma. Lo sviluppo urbano dalle origini a oggi* (Rome 1993); G. De Marchis red., *Cento Anni a Roma 1870-1970* (Rome 1970); A. Caracciolo, *Roma capitale. Dal Risorgimento alla crisi dello Stato liberale* (Rome 1956).

¹⁷⁶ Zij werden opgevolgd door respectievelijk Umberto I (1878-1900) en Leo XIII (1878-1903).

¹⁷⁷ Zie over de achtergrond van deze grote spanning en de herkomst ervan: Peter Herde, *Guelphen und Neoguelphen: zur Geschichte einer nationalen Ideologie vom Mittelalter zum Risorgimento* (Stuttgart 1986).

¹⁷⁸ Zie hierover de uitstekende analyses van Peter Rietbergen in: Peter Rietbergen, *De retoriek van de eeuwige stad. Rome gelezen* (Nijmegen 2003). Verder: C. Brice, B. Tobia, V. Vidotto eds., *Roma: la capitale e la città 1870-1914* (Rome 1999).

¹⁷⁹ Alberto Mario Banti e Roberto Bizzocchi (a cura di), *Immagini della nazione nell'Italia del Risorgimento* (Roma 2002); Albert Russell Ascoli and Krystyna von Henneberg eds., *Making and remaking Italy: the cultivation of national identity around the Risorgimento* (Oxford 2001).

¹⁸⁰ Zie over deze uiterst boeiende relatie tussen monumentale herinnering, stadsplanning, architectuur, politieke ideologie, liberalisme, modernisering, nationale identiteit, *invented tradition*, *Erinnerungsorte* en historisch besef: Kathrin Mayer, *Mythos und Monument. Die Sprache der Denkmäler im Gründungsmythos des italienischen Nationalstaates 1870-1915* (Köln 2003); *Le tre città di Roma. Lo sviluppo urbano dalle origini a oggi* (Rome 1993); Umberto Levra, *Fare gli italiani: memoria e celebrazione del Risorgimento* (Torino 1992);

¹⁸¹ Zie over het thema van de verhouding tussen archeologie, verwetenschappelijking en nationale identiteit o.a.: Nathalie de Haan, Martijn Eickhoff, Marjan Schwegman (eds.), *Archeology and national identity in Italy and Europe 1800-1950. Fragmenta. Journal of the Royal Netherlands Institute* (2008) (Turnhout 2008); Golo Maurer, *Preußen am Tarpejischen Felsen. Chronik eines absehbaren Sturzes. Die Geschichte des Deutschen Kapitols in Rom 1817-1918* (Regensburg 2005).

¹⁸² M. Isenghi, *I Luoghi della Memoria. Simboli e Miti dell'Italia unita* (Rome 1996); idem: *I Luoghi della Memoria. Personaggi e date dell'Italia unita* (Rome 1997).

¹⁸³ Nogmaals, de term 'nationaal-liberaal' wordt in dit hoofdstuk bewust zeer ruim opgevat, ter karakterisering van de grote groep liberale burgers die overduidelijk na 1850-60 een klein-Duitse staat nastreefden en dit deden met een beroep op een sterker historiserende en idealistische wijze van denken dan de 'klassieke' links-liberalen en politiek-radicalen. Zie de betreffende eindnoot hierboven.

¹⁸⁴ Zie voor algemene literatuur over Ferdinand Gregorovius in relatie tot Rome: Arnold Esch und Jens Petersen Hrsgs., *Ferdinand Gregorovius und Italien: ein kritische Würdigung. Deutsches Historisches Institut Rom. Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom* Bd. 78 (Tübingen 1993); Arnold Esch und Jens Petersen Hrsgs., *Geschichte und Geschichtswissenschaft in der Kultur Italiens und Deutschlands: wissenschaftliches Kolloquium zum hundertjährigen Bestehen des Deutschen Historischen Instituts in Rom* (Tübingen 1989); Hanno-Walter Kruft, Markus Völkel, 'Einführung' in: Idem Hrsgs., *Ferdinand Gregorovius. Römische Tagebücher. 1852-1889* (München 1991) 9-41.

¹⁸⁵ Dit blijkt goed uit: Ferdinand Gregorovius, *Briefe nach Königsberg* (München 2013).

¹⁸⁶ Gregorovius was zeer goed op de hoogte van de politieke situatie en verhoudingen in Rome. Hij kwam op alle belangrijke adressen in Rome; bij Italiaanse liberalen, adel en clerus én hij was een van de spijlen van de Duitse 'kolonie' in Rome. Hij had o.a. goed contact met: Lamormara, de hertog van Sermoneta, kardinaal Silvestri, de familie Torlonia en Colonna, Minghetti, Bonghi, De Rossi, Cornelius, Braun, Henzen, Brunn, Reumont, Bunsen, Heyse, Gutzkov, Liszt, Von Schack, Schnaase, Hohenlohe, Schlözer, Meysenbug, Gervinus, Mommsen, Stahl, Grimm, Keudell, etc., etc. Zijn politieke analyses (van o.a. de *Risorgimento* en later de spanningen tussen Vaticaan en Quirinaal) waren mede hierom dan ook altijd erg goed geïnformeerd en erg interessant. Zie hiervoor, naast zijn essays, vooral zijn: H.-W. Kruft, M. Völkel Hrsgs., *Ferdinand Gregorovius, Römische Tagebücher 1852-1889* (München 1991). En: Giuseppe Talamo, 'Die Römische Gesellschaft zur Zeit von Gregorovius' in: Arnold Esch, Jens Petersen Hrsgs., *Ferdinand Gregorovius und Italien. Eine kritische Würdigung* (Tübingen 1993) 217-230.

¹⁸⁷ In zijn *Wanderjahre* schreef Gregorovius dat het een kunstenaar / Dichter vereiste om een landschap te kunnen zien. Immers: *Was dem Unkundigen bildlos erscheint, faßt der innerlich bildende Sinn bedeutend auf und dichtet es als ein anmutiges Bild hervor*. Zo benaderde Gregorovius echter niet alleen landschappen, maar ook de geschiedenis. Hij meende dat niet alleen gedegen acribisch wetenschappelijk onderzoek ten grondslag lag aan zijn historische publicaties, maar ook dat hij in staat was het verleden als *Dichter* te bezien, te begrijpen en als *Bild* weer te geven. Door het benadrukken van deze creatieve kant van de historische professe maakte hij zich kwetsbaar voor verwijten van onwetenschappelijkheid uit de hoek van zijn professionele collegae. Maar hierin ligt tegelijk ook de (aantrekkings)kracht van Gregorovius als historicus. Zijn neo-romantische inslag en nationaal-liberale zelfverzekerdheid over de ontwikkeling van de wereldgeschiedenis maken hem voor huidige lezers bij velen ongenietbaar. Maar daar staat tegenover dat hij enigszins los kwam van de positivistische archief-georiënteerde objectiverende positivistische en verhalende Ranke-lijn, door zijn meer visuele instelling. Wellicht omdat hij geen professionele aanstelling had (i.v.m. zijn politieke opvattingen) en moest leven van zijn geschriften trad Gregorovius sterker dan zijn collegae naar voren als historicus met een artistieke insteek. Zijn hoofdwerk

over de geschiedenis van Rome in de middeleeuwen was ook geen echte beschrijvende geschiedenis, maar eerder beschrijving van de historische veranderingen door de komst van het christendom aan de hand van de veranderingen in stad.

¹⁸⁸ Enkele voorbeelden van Gregorovius' literaire oeuvre: *Konrad Siebenhorn's Höllenbriefe an seine lieben Freunde in Deutschland*, Hrsg. von Ferdinand Fuchsmund (Pseud. für F. Gregorovius) und Hans-Joachim Polleithner (Königsberg 1843); *Werdomar und Wladislav ...* (Königsberg 1845); *Die Idee des Polenthums. Zwei Bücher polnischer Leidensgeschichte* (1848); *Polen- und Magyarenlieder* (1849); *Göthe's Wilhelm Meister in seinen socialistischen Elementen entwickelt* (1849); *Der Tod des Tiberius* (1851); *Euphorion. Eine Dichtung aus Pompej in vier Gesängen* (Leipzig 1858); *Gedichte* (1892).

¹⁸⁹ Ferdinand Gregorovius, *Wanderjahre in Italien* (1874) Hanno-Walter Kruft Hrsg., (München 1997).

¹⁹⁰ Vergelijk: *Siciliana* (1853); *Corsica* 2 Bde. (1854); *Geschichte der Corsen* (1854); *Corsica. Aus meiner Wanderschaft im Sommer 1852* (Hannover 2009). Dit waren de eerste reisverslagen die Gregorovius publiceerde.

¹⁹¹ In deze passage wordt gevolgd: Kruft inleiding op de *Wanderjahre*, IX e.v.

¹⁹² *Idyllen vom lateinischen Ufer. 1854* (Gregorovius, *Wanderjahre*, 442-468); *Aus der Campagna von Rom 1856 und 1858* (Gregorovius, *Wanderjahre*, 272-320).

¹⁹³ *Idyllen vom lateinischen Ufer. 1854*, 442-468.

¹⁹⁴ *Wanderjahre*, 311 en 279.

¹⁹⁵ Het is opmerkelijk dat in de *Wanderjahre* Rome ontbreekt. Het dichtst in de buurt kwamen nog: *Römische Figuren* (158-205), *Der Ghetto und die Juden in Rom* (272-205) en *Die Villa Malta und ihre deutschen Erinnerungen* (249-272). Maar veruit de meeste reis-essays handelden over *Streifenzüge* door de ruige berggebieden van oude volken zoals de *Volsker*; of persoonlijke ervaringen van week in de Abruzzes; of Subiaco met zijn oude Benedictijns klooster. Andere onderwerpen waren Sabina, een wandeltocht langs de oever van de Liris, de Campagna van Rome, de Latijnse kust, Kaap Circe. Ook Florence en omgeving (openbare monumenten, San Marco), Ravenna en vooral Zuid-Italië kregen veel aandacht (met Caserta, Napels, Capri, Lecce, Tarento, Castel del Monte en Lucera om de Hohenstaufen en Sicilië. Zuidelijk Italië maakte 1/3 van het boek uit.

¹⁹⁶ Ferdinand Gregorovius, *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter. 1859–1872* (2. Auflage. 4 Bände)(München 1988). Hiernaast schreef Gregorovius nog: *Geschichte des römischen Kaisers Hadrian und seiner Zeit* (1851)(beschikbaar als: *Hadrian und seine Zeit. Glanz und Untergang Roms* (Frankfurt am Main 2011); *Die Grabmäler der römischen Päpste. Historische Studien* (1857)(vanaf 1881 als: *Die Grabdenkmäler der Päpste*); *Lucretia Borgia und ihre Zeit* (1874)(Neu-Isenburg 2009); *Athenais. Geschichte einer byzantinischen Kaiserin* (1882); *Der Kaiser Hadrian. Gemälde der römisch-hellenischen Zeit zu seiner Zeit* (1884); *Kleine Schriften zur Geschichte und Cultur*, 3 Bände (1887–1892); *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter. Von der Zeit Justinians bis zur türkischen Eroberung* (1889)(München 1980).

¹⁹⁷ Zie over Gregorovius' interpretatie van de middeleeuwen: Girolamo Arnaldi, 'Gregorovius als Geschichtsschreiber der Stadt Rom: das Frühmittelalter. Eine Würdigung' 117-131; Arnold Esch, Gregorovius als Geschichtsschreiber der Stadt Rom: sein Spätmittelalter in heutiger Sicht' 131-185. Beiden in: Arnold Esch, Jens Petersen Hrsgs., *Ferdinand Gregorovius und Italien. Eine kritische Würdigung* (Tübingen 1993).

¹⁹⁸ Zie o.a.: Alberto Foldi, 'L'idea del medioevo di Roma in Gregorovius e Reumont' uit: Elze, Schiera, *Italia e Germania*, 283-297.

¹⁹⁹ Vgl. de zgn. *Sybel-Ficker Streit*. Zie hierover o.a.: Jaeger, Iggers, *Historismus*, 91.

²⁰⁰ Zie: Rietbergen, *Rome gelezen*, 24.

²⁰¹ Zie: Rietbergen, *Rome gelezen*, 24.

²⁰² Zie over deze hele boeiende kwestie: Arnold Esch, Jens Petersen Hrsgs., *Ferdinand Gregorovius und Italien. Eine kritische Würdigung* (Tübingen 1993), met hierin: Hanno-Walter Kruft, 'Gregorovius und die Anschauung Roms' 1-12; Jens Petersen, 'Das Bild des zeitgenössischen Italien in den Wanderjahren von Ferdinand Gregorovius' 73-97; Cesare de Seta, 'Gregorovius und die Polemiken über den Wandel des römischen Stadtbildes nach 1870' 203-216. Verder: Andreas Beyer, 'Leben in Gegenwart des Vergangenen. Carl Justi, Jacob Burckhardt und Ferdinand Gregorovius in Rom vor dem Hintergrund der italienischen Einigung' in: *Rom-Paris-London*, 289-300; Wolfgang Altgeld, 'Gregorovius und die Entstehung des italienischen Nationalstaats' in: *Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento. Jahrbuch des italienisch-deutschen historischen Instituts in Trient XVIII* 1992 223-238.

²⁰³ Ferdinand Gregorovius, 'Zur Vertheidigung Roms gegen seine heutige Zerstörung' (*Nationalzeitung*; datum onbekend).

²⁰⁴ Zie Gregorovius' *Der Umbau Roms* uit 1868.

²⁰⁵ Zo kenschetste Ferdinand Gregorovius Rome, toen hij het aan zijn broer liet zien, als: *das Theater der Weltgeschichte (Römische Tagebücher*, 338).

²⁰⁶ Zie over de nationaal-liberale variant van het Duitse liberalisme, naast de hierboven al genoemde algemene literatuur over de ontwikkeling van het Duitse liberalisme: Heinrich A. Winkler, 'Vom linken zum rechten Nationalismus. Der Deutsche Liberalismus in der Krise von 1878/79' in: *Geschichte und Gesellschaft: Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft* vol. 4 1 (1978) 5; Michael Ley, *Mythos und Moderne: über das Verhältnis von Nationalismus und politischen Religionen* (Wien 2005); Dieter Langewiesche, *Nation, Nationalismus, Nationalstaat in Deutschland und Europa* (München 2000); Horst W. Drescher, Hermann Völkel (eds), *Nationalism in literature: literature, language and national identity = Literarischer Nationalismus* (Frankfurt am Main etc. 1989); Wolfgang Hardtwig, *Nationalismus und Bürgerkultur in Deutschland 1500-1914: ausgewählte Aufsätze* (Göttingen 1994). Voor wat betreft de Italië-beleving erg interessant: Joachim Scholtyseck, *Alliierter oder Vasall? Italien und Deutschland in der Zeit des Kulturkampfes und der 'Krieg-in-Sicht' Krise 1875* (Köln, Weimar, Wien 1994).

- ²⁰⁷ Zie over Hehn: Karl Deichgräber, 'Victor Amadeus Hehn, Kulturhistoriker' in: Neue Deutsche Biographie Bd. 8 (1969) 236–238; 'Victor Hehn' in: Allgemeine Deutsche Biographie (ADB) 50 (Leipzig 1905) 115.
- ²⁰⁸ Geraadpleegd is: Victor Hehn, *Italien. Ansichten und Streiflichter* (Darmstadt 1992; oorspr. Berlin 1879). Het betreft hier de tweede editie. Daaruit is met name bestudeerd: *Pro populo Italico, Rom 1878, Sizilien 1878, Einige Ratschläge die nicht im Baedecker stehen 1878, Zur Charakteristik der Römer 1843, Über die Physiognomie der italienischen Landschaft 1844* en de beide nawoorden. Zie verder ook: *Reisebilder aus Italien und Frankreich* (1894). Eventueel: Victor Hehn, *Kulturpflanzen und Hausthiere in ihrem Übergang aus Asien nach Griechenland und Italien sowie das übrige Europa. Historisch-linguistische Skizzen* (Berlin 1870).
- ²⁰⁹ Hehn, *Italien. Ansichten*, 100.
- ²¹⁰ Hehn, *Italien. Ansichten*, 'Rom 1878', 120-156.
- ²¹¹ Ibidem.
- ²¹² Hehn, *Italien. Ansichten*, 'Einige Ratschläge die nicht im Bädeker stehen. 1878', 239-285.
- ²¹³ Hehn, *Italien. Ansichten*, 'Erstes Nachwort von 1866', 285-303. Hehn, *Italien. Ansichten*, 'Zweites Nachwort von 1878', 303-326.
- ²¹⁴ De late Hehn doet wat dit betreft veel denken aan de late Treitschke, Justi en Grimm. Hij sprak niet meer over parlementarisme en liberale vrijheden. Wel over het feit dat 'de historische tijd' rijp was voor Pruisen. Eenheid was de echte vrijheid. De *technisch-ökonomische Zweckmäßigkeit des äußeren Lebens* van de moderne wereld bestreed hij fel. De liberaal was nationaal-liberaal en cultuurpessimist geworden.
- ²¹⁵ Voor biografische gegevens en een chronologie van Heyses talloze Italië-verblijven: Paul Heyse, *Gesammelte Werke*. Markus Bernauer und Norbert Miller Hrsgs. (Hildesheim 1984) II, 519-529. Heel sterk over Heyses relatie tot Italië: Roland Berbig en Walter Hettche Hrsgs., *Paul Heyse. Ein Schriftsteller zwischen Deutschland und Italien* (Frankfurt am Main 2001). Zie verder ook de passages over Heyse in hoofdstukken drie en vier.
- ²¹⁶ Voor de Italiaanse nouvelles van Heyse, zie: Paul Heyse, *Der Centaur. Italienische Novellen*. Hrsg. Mirko Gemmel (Berlin 2014). Een totaaloverzicht biedt: Werner Martin Hrsg., *Paul Heyse – eine Bibliographie seiner Werke* (Hildesheim 1978).
- ²¹⁷ Erg interessant in dit verband: Rolf Füllmann, 'Die gründerzeitliche Neorenaissance-novelle: Paul Heyse fiktionalisiert Burckhardt' in: Idem, *Die Novelle der Neorenaissance zwischen 'Gründerzeit' und 'Untergang' (1870–1945): Reflexionen im Rückspiegel* (Marburg 2016) 181–256.
- ²¹⁸ Zie: Gabriele Kroes-Tillmann, *Paul Heyse Italianissimo. Über seine Dichtungen und Nachdichtungen* (Würzburg 1993); Jürgen Joachimsthaler, 'Wucherblumen auf Ruinen. Nationalliterarische (Des)Integration bei Paul Heyse' in: Maria K. Lasatowicz, Jürgen Joachimsthaler Hrsgs., *Nationale Identität aus germanistischer Perspektive* (Opole 1998) 217–254.
- ²¹⁹ Zie vooral: Roland Berbig en Walter Hettche Hrsgs., *Paul Heyse. Ein Schriftsteller zwischen Deutschland und Italien* (Frankfurt am Main 2001).
- ²²⁰ Rudolf Kleinpaal schreef veel over Italië. Daaronder: *Roma Capitale* (Leipzig 1880); *Mediterranea* (Leipzig 1881); *Kreuziget ihn! Welsche Reiseabenteuer* (Leipzig 1882); *Rom in Wort und Bild*. 2 Bde. (Leipzig 1882/83); *Italienischer Sprachführer* (Leipzig 1901); *Neapel und seine Umgebung* (Leipzig 1884); *Florenz in Wort und Bild* (Leipzig 1887); *Das Mittelalter*. 2 Bde. (Leipzig 1893-95).
- ²²¹ Zie voor de Italië-ervaringen van Treitschke vooral: Heinrich von Treitschke, *Briefe*, (M. Cornicelius Hrsg.)(Leipzig ?). Verder: Andreas Dorpalen, *Heinrich von Treitschke* (New Haven 1957) en 'Heinrich von Treitschke und Italien' in: Ernst Portner, *Die Einigung Italiens im Urteil liberaler deutscher Zeitgenossen* (Bonn 1959).
- ²²² Zie: Heinrich von Treitschke, 'Cavour' (oorspr: 1869-70) in: Idem, *Ausgewählte Schriften* II (Leipzig 1907). Oorspronkelijk verschenen in *Historische und politische Aufsätze* (Leipzig 1870) I 349-494. Het stuk uit 1869 lijkt wel een aaneenschakeling van (oudere?) tijdschriftartikelen. Vergelijkbaar: 'Politische und sociale Freiheit' (1861) en 'Das Recht der freien Persönlichkeit' (?). Beide staan afgedrukt in: *Ausgewählte Schriften* I (Leipzig 1907) 1-47, en *Historische und politische Aufsätze* III (5-e opl.)(Leipzig 1886). Met de voorkeur voor Cavour stond Treitschke overigens geenszins alleen. Ook Von Reumont schreef lovend over Cavour (*Karakterbilder aus der neuern Geschichte Italiens* (Leipzig 1886) 45-49), net als Malwida von Meysenbug, Franz Xaver Kraus en vele anderen. Zie hierover verder: Ernst Portner, 'Cavour im Spiegel der Preussischen Jahrbücher' in: *Die Einigung Italiens im Urteil liberaler deutscher Zeitgenossen* (Bonn 1959) 30-74. Voor secundaire literatuur over Cavour en zijn receptie in algemene zin, zie: Peter Stadler, 'Cavour: Italiens liberaler Reichsgründer' in: *Historische Zeitschrift*. Beihefte 30 (München 2001); Luciano Cafagna, *Cavour. L'identità italiana* 11 (Bologna 1999); Denis Mack Smith, *Victor Emanuel, Cavour and the Risorgimento* (London 1971).
- ²²³ Heinrich von Treitschke, 'Cavour' (oorspr: 1869-70) in: Idem, *Ausgewählte Schriften* II (Leipzig 1907). In deze passage over de Cavour-receptie van Treitschke is verder gevolgd: Andreas Dorpalen, *Heinrich von Treitschke* (New Haven 1957) 144 e.v.
- ²²⁴ Al lijkt Treitschke soms ook een verschil te veronderstellen tussen de Italiaanse en Duitse nationale eenwordingsgeschiedenissen. Eenwording in Italië werd vooral gerealiseerd in strijd tegen, of samenwerking met, buitenlandse machten. In Duitsland was de verhouding tussen het volk en de zedelijke historische macht van de monarchie (lees de Pruisische) beslissend. Je krijgt de indruk dat voor Treitschke de eenwording van Italië neerkwam op de afschudding van despotie en *Fremdherrschaft*, terwijl de Duitse eenwording een logisch en noodzakelijke uitloesel was van een immanent historisch proces.
- ²²⁵ Dit blijkt ook duidelijk uit het andere werk van Heinrich von Treitschke, zoals: *Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert* 1- 5; *Der Befreiungskrieg; Ausgewählte Schriften; Historische und politische Aufsätze* Bd. 1- 4 (met daaronder: Dl. 1 *Charaktere, vornehmlich aus der neuesten deutschen Geschichte*, Dl. 2: *Die Einheitsbestrebungen zertheilter Völker*, Dl. 3: *Freiheit und Königthum*); *Ein Wort über unser Judenthum*; *Reden im Deutschen Reichstage, 1871-1884*; *Die Freiheit*;

Politik; Was fordern wir von Frankreich? (1870); *Zehn Jahre deutscher Kämpfe, 1865-1874: Schriften zur Tagespolitik; Deutsche Kämpfe: neue Folge: Schriften zur Tagespolitik; Der Socialismus und der Meuchelmord; Der Socialismus und seine Gönner; Bilder aus der Deutschen Geschichte; Historische und politische Aufsätze; Biographische Essays. ...*

²²⁶ *Briefe*, 448.

²²⁷ Vgl: Ulrich Langer, *Heinrich von Treitschke: politische Biographie eines deutschen Nationalisten* (Düsseldorf 1998; oorspr. proefschrift Düsseldorf); Ulrich Wyrwa, 'Heinrich von Treitschke. Geschichtsschreibung und öffentliche Meinung im Deutschland des 19. Jahrhunderts' in: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* vol. 51 9 (2003) 781-792; U. Haltern, 'Geschichte und Bürgertum. Droysen - Sybel - Treitschke' in: *Historische Zeitschrift* (1994) 1 59-108. Zie verder: Wilhelm Crampen, *Der Machtstaatsgedanke bei Heinrich von Treitschke* (z.pl. 1968).

²²⁸ *Briefe*, 79 e.v. Zie ook Haufe, 474.

²²⁹ *Ibidem*.

²³⁰ *Briefe*, 223.

²³¹ *Briefe*, 542

²³² Zie voor secundaire literatuur over Herman Grimm de passage in hoofdstuk vier, waarin zijn religieus-gekleurde Rafaël-beeld wordt besproken.

²³³ Van de hand van Grimm verschenen o.a.: *Leben und Werk Raffaels / Das Leben Raphael's; Albrecht Dürer; Aufsätze zur Literatur; Aufsätze zur Kunst; Deutsche Künstler. Sieben Essays; Neue Essays über Kunst und Literatu; Vom Geist der Deutschen. Gedanken. Ein Brevier; Goethe. Vorlesungen gehalten an der Kgl. Universität zu Berlin; Goethe in Italien. Vorlesung, gehalten zum Besten des Goethedenkmals in Berlin; Die Cartons von Peter von Cornelius in den Sälen der Königl. Akademie der Künste zu Berlin; Michelangelo. Sein Leben in Geschichte und Kultur seiner Zeit, der Blütezeit der Kunst in Florenz und Rom; Das Jahrhundert Goethes. Erinnerungen und Betrachtungen zur deutschen Geistesgeschichte des neunzehnten Jahrhunderts; Zehn Ausgewählte Essays zur Einführung in das Studium der neueren Kunst.*

²³⁴ Het pamflet werd opgenomen in: Herman Grimm, *Fünfzehn Essays. Aus den letzten fünf Jahren* (Gütersloh 1890) 250-271.

²³⁵ Herman Grimm, 'Die Vernichtung Roms', 250 e.v.

²³⁶ Zie ook over hem verder: hoofdstuk vier. Daar ook de belangrijkste secundaire literatuur.

²³⁷ Zie Carl Justi, *Briefe aus Italien* (z.pl, 1922). Bijvoorbeeld brief: 17 okt 1867.

²³⁸ *Ibidem*.

²³⁹ *Ibidem*.

²⁴⁰ Er bleef in Duitsland altijd een *kritische* en politiek radicale traditie aanwezig: Herwegh, Kinkel, Gervinus, Baumgarten, Mommsen, Quidde, Heinrich Mann, etc. Daarnaast kan worden gewezen op de links-Hegeliaanse traditie, de socialisten en de naturalisten.

²⁴¹ Zie: Gerhart Hauptmann, *Italienische Reise 1897* Karl Schön Hrsg., (z.pl., z.j.; Kindle Edition). De reis in 1897 was Hauptmanns derde Italië-reis. Hij was er ook in april-juni 1883 (zie: *Das Abenteuer meiner Jugend*) en oktober 1883 – maart 1884.

²⁴² Op Dr. Sigmund Münz kan helaas niet verder worden ingegaan. Het is een boeiend auteur. Hij schreef o.a. *Aus Quirinal und Vatikan. Studien und Skizzen* (Berlin 1891); *Italienische Reminiscenzen und Profile* (Wien 1898); *Aus dem modernen Italien. Studien, Skizzen und Briefe* (Frankfurt am Main 1889); *Römische Reminiscenzen und Profile* (2-opl.)(Berlin 1900). Daarin valt op dat veel aandacht besteed werd aan actuele politici en staatslieden, zoals Leo XIII, Minghetti, Depretis, Crispi, etc. Toch is te verdedigen dat ook Münz niet helemaal ontsnapte aan de eerder opgetekende omslag. De toon van zijn stukken over de Duitse 'kolonie' te Rome bijvoorbeeld in *Römische Reminiscenzen und Profile*, is tegelijk vrij nostalgisch, cultuurpessimistisch én sociaal-darwinistisch. Münz meende ook, net zoals veel tijdgenoten, dat het *grausam modernes Leben ... des technischen Zeitalters* het oude Rome en de Duitse gemeenschap in Rome bijkans vernietigd had (*Also Ade, alte deutsche Kolonie in Rom*). Hij karakteriseerde zijn werk als een soort: *Einbalsamierdienst*. Hij schreef verder: *Der deutschen Volkseele wird das Zusammenhören mit Italien auch ein werter Besitz in der Zukunft bleiben, ...* (*Römische Reminiscenzen und Profile* (Berlin 1900; 2-e opl.) I-II).

²⁴³ Over P.D. Fischer is geen biografische informatie te vinden.

²⁴⁴ P.D. Fischer, *Aus Italien. Erinnerungen, Studien und Streifzüge* (Berlin 1879) 275-360.

²⁴⁵ Fischer behandelde onderwerpen zoals: *Das Königreich Italien. Einrichtung. Umfang. Grenzen und Eintheilung. Die Dynastie. Organisation der Staatsverwaltung. Parlament. Wehrkraft. Finanzen. Landwirtschaft. Industrie und Handel. Verkehrswesen. Unterricht und Volkserziehung. Volksthum und Volkscharakter. Sociale Gegenstände und Ausgleichungen. Italien und der Papst. Rom.*

²⁴⁶ P.D. Fischer, *Aus Italien. Erinnerungen, Studien und Streifzüge* (Berlin 1879) 275-360.

²⁴⁷ Zacher werkte als stadsgids in Rome, voor voornamelijk gasten. Hij was een van de velen die zich vanaf 1860-70 professioneel gingen toeleggen op het schrijven van Italië-boeken en daarvan leefden. Van Zacher's hand verschenen: *Römische Augenblicksbilder* (Oldenburg o.J. = 1900); *Aus Vatikan und Quirinal. Bilder vom Nebeneinanderleben der beiden Höfe* (Frankfurt am Main 1901); *Herr Assessor Assemacher in Italien. Freunden und Leiden eines rheinischen Jubliäumspilgers* (Frankfurt am Main 1902); *Venedig als Kunststätte* (Berlin 1908); *Rom als Kunststätte* (Berlin 1903); *Was die Campagna erzählt* (2 dln)(Frankfurt am Main 1903); *Die Jagd nach der Tiara. Politisches Zeitbild aus der Geschichte Roms zur Zeit des Konklaue von 1903* (Braunschweig 1905); *Giuseppe Giachino Belli: Narrenspiegel der ewigen Stadt* (vert.)(1906); *Im Lande des Erdbebens. Vom Vesuv zu Aetna. Land und Leute in Sizilien und Calabrien ...* (Stuttgart 1909); *Römisches Volksleben der Gegenwart* (Stuttgart 1910); *Italien von Heute. Im Jahre seines fünfzigjährigen Jubliäums. Historische-politisch-*

nationalökonomisch betrachtet (Heidelberg 19110); *Italia incognita. Sommerfahrten eines römischen Journalisten* (Frankfurt am Main 1912).

²⁴⁸ Albert Zacher, *Italia Incognita* (1912). Ter nuance dient te worden aangetekend dat sneren naar Duitse reizigers / toeristen steevast werden gevolgd door nog veel hardere kritiek op Franse en Engelse reizigers, die natuurlijk vanwege hun beledigende onwettigheid en koele bewondering veel erger waren dan de Duitsers, die altijd nog een 'edele hartstocht' voor Italië koesterden.

²⁴⁹ Te denken valt aan: Karl Popper, *The poverty of historicism* (New York 1957); Isaiah Berlin, *The proper study of mankind. An anthology of essays* (London 1997); E.H. Gombrich, *In search of cultural history: the Philip Maurice Deneke lecture 1967* (Oxford 1969); Georg G. Iggers, *Deutsche Geschichtswissenschaft. Eine Kritik der traditionellen Geschichtsauffassung von Herder bis zur Gegenwart* (München 1971; oorspr. 1968), Georg Iggers, *The German Conception of History. The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present* (Revised edition; Wesleyan 1988); Georg G. Iggers, 'Historicism: the history and meaning of the term' *Journal of the History of Ideas* 56 (1995) 129-152; Georg Iggers Hrsg., *Neue Geschichtswissenschaft: vom Historismus zur historischen Sozialwissenschaften: ein internationaler Vergleich* (München 1978). Ook in het werk van Fritz Ringer, Hans-Ulrich Wehler, Jürgen Kocka, Reinhardt Koselleck, Wolfgang Mommsen en Jörn Rüsen (zie hoofdstuk 1 voor de relevante titels) komt de beschreven visie geregeld tot uiting, die in feite ook centraal staat in: M.C. Brands, *Historisme als ideologie. Het 'onpolitieke' en 'anti-normatieve' element in de Duitse geschiedwetenschap* (z.pl. 1965).

²⁵⁰ Zie over de tegenstelling Wehler-Nipperdey, die het Duitse debat over de negentiende eeuw decennia veel kleur heeft gegeven, het proefschrift van Ton Nijhuis: *Structuur en contingentie: over de grenzen van het sociaal-wetenschappelijk verklaringsideaal in de Duitse geschiedschrijving* (Assen 1996; diss Universiteit van Amsterdam 1995). Daarin laat Nijhuis genuanceerd zien dat beide kampen fundamenteel van mening verschilden over zowel de interpretatie van de (politieke) ontwikkelingen in de tweede helft van de negentiende eeuw in Duitsland, als over de theoretische uitgangspunten van de geschiedwetenschap.

²⁵¹ Zie hierover eventueel ook het recente werk van Frits Boterman, *Cultuur als macht. Cultuurgeschiedenis van Duitsland 1800-heden* (Amsterdam 2013). Ook daarin komen die diverse posities naar voren, hoewel juist ook Boterman onmiskenbaar toch beïnvloed lijkt te zijn door de *Sonderwegthese*.

²⁵² Große en Grenzmann, *Klassik. Romantik*, 61.

²⁵³ A. Esch, *endlich in dieser Hauptstadt*, 1, 74.

²⁵⁴ Zie hierover o.a.: Wolfram Siemann, *Gesellschaft im Aufbruch: Deutschland 1849-1871. Moderne deutsche Geschichte: von der Reformation bis zur Vereinigung* 6 (Frankfurt am Main 1990).

²⁵⁵ Zie bijvoorbeeld: 'Theodor Mommsen im Interview über den Antisemitismus', in: Hermann Bahr, Hermann Greive Hrsgs., *Der Antisemitismus. Ein internationales Interview* (2005; oorspr. 1894) 26–28. Mommsen kwam wat betreft het antisemitisme lijnrecht tegenover Treitschke te staan (zie: Heinrich von Treitschke, *Ein Wort über unser Judentum*). Vgl: Walter Boehlich, *Der Berliner Antisemitismusstreit* (1965).

²⁵⁶ Zie: Heuß, 56.

²⁵⁷ Zie hierover: Hermann Baumgarten, 'Der Deutsche Liberalismus. Eine Selbstkritik' in: *Preussische Jahrbücher* (Berlin 1866); *Erklärung von 24 (national-liberalen) Abgeordneten des Preussischen Abgeordnetenhaus* (Berlin 24 Oktober 1866); *Gründungsprogramm der Deutschen Fortschrittspartei* (9 juni 1861). Allemaal in: Dietmar Stübler, *Deutschland-Italien 1850-1871: zeitgenössische Texte* (Leipzig 2007).

²⁵⁸ Opmerkelijk: bestreden wordt deze these (waarover toch wel consensus bestaat in de vakliteratuur) dat de jaren rond 1866 een duidelijk keerpunt markeren in: Eckhard Buddruss, 'Zum Wandel des Deutschen Italienbildes vor 1866 – die Auseinandersetzungen um die Anerkennung des Königreichs Italien in Bayern und Württemberg' in: *Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento* XIII 1989 (Bologna) 327-252.

²⁵⁹ Het verbaast daarom ook niet dat in de nationaal-liberale burgerlijke kringen Machiavelli opeens interesse opriep. Voor 1860, zo wijzen de reisverslagen uit, was dit nauwelijks zo. Maar met de generatie van Rochau en Treitschke nam de fascinatie voor deze 'realistische' analist van rauwe machtsprocessen toe, ondanks de eigen steeds sterker wordende benadrukking van het 'ideale'. Een 'staatsman' moest 'gif durven voorschrijven', wanneer de situatie van het land dat verreiste, om zo desnoods met een combinatie van daadkracht en list een historisch ideaal te helpen realiseren.

²⁶⁰ Over de *Preussische Schule* o.a.: U. Haltern, 'Geschichte und Bürgertum. Droysen - Sybel - Treitschke' in: *Historische Zeitschrift* (1994) 1 59-108; Wolfgang Hardtwig, 'Von Preussens Aufgabe in Deutschland zu Deutschlands Aufgabe in der Welt. Liberalismus und boursianisches Geschichtsbild zwische Revolution und Imperialismus' in: Idem: *Geschichtskultur und Wissenschaft* (November 1990) 103-146; Friedrich Jaeger, Jörn Rüsen, 'Die Preussisch-Kleindeutsche Schule' in: *Geschichte des Historismus. Eine Einführung* (München 1992) 86-92; Hans Schleier, *Sybel und Treitschke: Antidemokratismus und Militarismus im historisch-politischen Denken grossbourgeoiser Geschichtsideologen* (Berlin 1965).

²⁶¹ Als voorbeeld zou ook hebben kunnen dienen: Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, *Erinnerungen 1848-1914* (Leipzig 1928).

²⁶² Dit 'historistische' idealisme was fundamenteel anders dan het meer 'classicistische' idealisme van voor 1860. Het valt goed te verdedigen (zie hierover de conclusies van de dissertatie) dat deze vorm van 'idealisme' veel van het specifiek 'Duitse' van de bestudeerde Italië-cultus school kan verhelderen.